

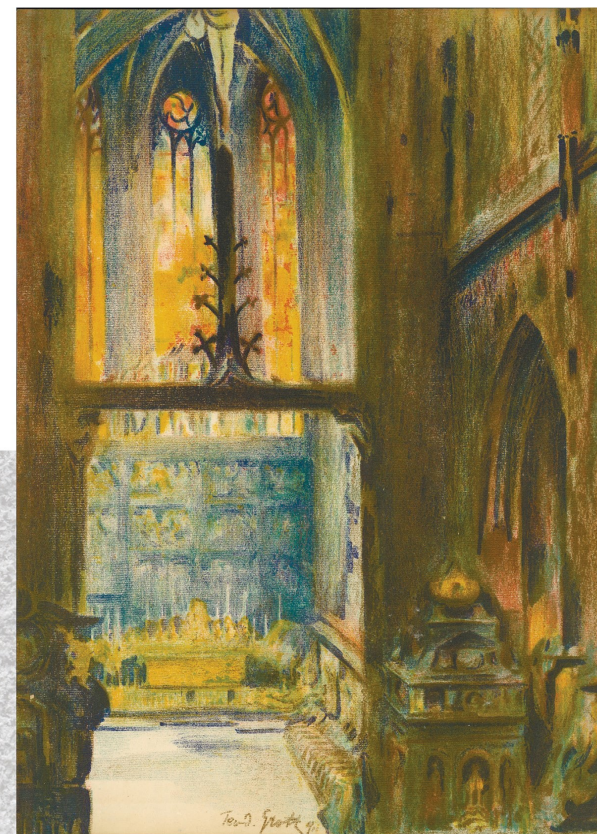
Яцек Юліуш Ядацький (р. н. 1946, Пухачув біля Любліна) – філософ і піаніст, титулярний професор, в 1974-2016 роках – працівник Інституту філософії Варшавського університету, а в 2001-2009 роках – також Вищої школи соціальної психології у Варшаві. Автор с.і. книг: *Spór o granice poznania. Prolegomena do epistemologii* (1985), *O rozumieniu. Z filozoficznych podstaw semiotyki* (1989), (зі Здзіславом Августиньком) *Possible ontologies* (1993), *Sławni Wilnianie. Filozofowie* (1994), *Metafizyka i semiotyka. Studia prototeoretyczne* (1996), *Orientacje i doktryny filozoficzne. Z dziejów myśli polskiej* (1998), *Aksjologia i semiotyka. Analizy i polemiki* (2003), *From the viewpoint of the Lvov-Warsaw School* (2003), *Polish analytical philosophy. Studies on its heritage* (2009), *Metodologia i semiotyka. Idee metody – problemy* (2010), (з Анною Брожек) *Fryderyk Chopin: środowisko społeczne osobowość światopogląd – założenia twórcze* (2010), (з Анною Брожек і Маріаном Пшеленцьким) *W poszukiwaniu najwyższych wartości* (2011), *Being and duty. The contribution of 20th-century Polish thinkers to the theory of imperatives and norms* (2013), *Filozofia polska XIX i XX wieku*. T. I-II (2015), *Polish philosophy of the 19th and 20th centuries. Heritage studies* (2015), *Filozofia wileńska XIX i XX wieku* (2016) і *Stanisław Leśniewski, geniusz logiki* (2016). Українською мовою опублікував, між іншим, статтю „Про філософські погляди Леона Хвістека” (1990), а також зредагував (з Іваном Вакарчуком) збірку „Філософські проблеми науки” (2010). У 2017 році нагороджений Львівським університетом Медаллю Івана Франка.

Метафізика і семіотика Прототеоретичні дослідження

Яцек Юліуш Ядацький

Яцек Юліуш Ядацький

Метафізика і семіотика Прототеоретичні дослідження

*Мій, котрий я найбільш вдячний, –
моїй Мамі.*

Яцек Юліуш Ядацький

Метафізика і семіотика

Прототеоретичні дослідження

Переклали: Борис Домбровський і Степан Іваник
Переглянув і удосконалив переклад: автор

Видавництво Львівського філософського товариства
ім. Казимира Твардовського

Кам'янець-Подільський 2019

УДК 373.2
Я45

Назва польського оригіналу:
Metafizyka i semiotyka. Studia prototeoretyczne
Warszawa 1996

Wydział Filozofii i Socjologii Uniwersytetu Warszawskiego

© Copyright for Ukrainian edition by Jacek Juliusz Jadacki
2019

© All right reserved.

No part of this book may be reproduced,
stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means,
without the prior permission of the author.

Ядацький Я.Ю.

Я45 **Метафізика і семіотика. Прототеоретичні дослідження** /
Яцек Юліуш Ядацький. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня
«Рута», 2019. – 352 с.

Монографія присвячена проблематиці взаємного зв'язку між
метафізикою та семіотикою, а саме є спробою відповіді на питан-
ня яким чином є можливим виведення метафізичних висновків
з семіотичних досліджень (досліджень мови). Книжка адресована
усім, хто цікавиться філософськими проблемами універсалій, існу-
вання, відношення, істини, сутності і т. д.

УДК 373.2

ISBN 978-617-7626-41-0

На обкладинці використовується пастель Теодора Гротта (1901),
яка є власністю автора.

Printed in Ukraine

Зміст

Вступ до українського видання	6
Передмова	7

I. ПРО ПРЕДМЕТИ

1. Про те, чого нема	12
2. Про існування	47
3. Про речі	61
4. Про відношення	81

II. ПРО МОВУ

5. Про види виразів	90
6. Про назви	104
7. Про умовні речення	114
8. Про розуміння	138
9. Про дії із знаками	154

III. ПРО ЦІННОСТІ

10. Про істину	170
11. Про сутність	195
12. Про простоту	205
13. Про відповідальність за слово	227

Післямова	241
Перелік цитованих праць	270
Іменний покажчик	288
Українсько-польський словник термінів	307
Польсько-український словник термінів	329

Вступ до українського видання

Для мене стала приємним сюрпризом звістка про те, що відомий львівський філософ, проф. Борис Домбровський, вирішив перекласти мою *Метафізику і семіотику*. На жаль, через свою передчасну смерть він зумів лише частково реалізувати цей задум.

Тому не з меншим задоволенням я сприйняв факт, що завершення перекладу взяв на себе д-р Степан Іваник (до речі, учень моєї учениці, проф. Анни Брожек). Таким чином, ця книга має двох перекладачів. Обидва працювали над перекладом повністю безкорисливо. Я їм надзвичайно вдячний за цю самовідданість.

Переклад публікується через двадцять років після оригіналу. Багато проблем, які аналізуються в книзі, стали предметом моїх подальших досліджень. Деякі результати цих досліджень були опубліковані в томах *Аксіологія і семіотика* (2003) та *Методологія і семіотика* (2010); на ці книги я звертаю увагу зацікавлених осіб. Звертаю увагу читачів на те, що символ « » – є знаком того, що вираз використовується метафорично.

Під час своїх численних приїздів до Львова я зустрів багатьох чудових людей. Тому нікого, напевно, не здивує, що я присвячую українську версію *Метафізики і семіотики* своїм львівським друзям на чолі з проф. Іваном Вакарчуком, проф. Марією Зубрицькою та проф. Володимиром Мельником.

Варшава, 11 вересня 2018 року.

Яцек Юліуш
Ядацький.

Передмова

Назва цієї книги асоціюється з назвою праці К. Айдукевича „Епістемологія і семіотика”, про яку сам автор написав: „Мета даної статті – розглянути, чи є можливим виведення метафізичних висновків з досліджень над пізнанням. В цих міркуваннях ми будемо спиратись на аналогію, яка виникає між теорією пізнання і теорією мови, тобто семіотикою” [Ajdukiewicz 19486, с. 107].

Про книгу *Метафізика і семіотика* я міг би сказати, що одне з її завдань – розглянути, чи є можливим виведення метафізичних висновків з досліджень мови, тобто з семіотичних досліджень.

Цикл досліджень, з яких складається ця книга, виник із деяких часткових завдань, які я собі поставив на початку роботи над окресленою у назві книги проблемою. Однак реалізація окремих підциклів не відбувалася у тій послідовності, в якій вони з’являлися у початковому плані. Те, що з передбачених для дослідження питань я взявся за ті, а не інші, загалом кажучи, було визначено зовнішніми обставинами, зокрема тим, що з’явилися (або стали доступними для мене) важливі праці, котрі стосуються даних питань; саме тому значну частину деяких досліджень становлять *partes destruentes*, а також різноманітні тематичні відступи.

Поштовхом для роздумів над проблематикою універсалій був автореферат Т. Чежовського [Czeżowski 1977], в якому справа загальних понять у надзвичайно багатий для роздумів спосіб була пов’язана *expressis verbis* з проблемою існування, що аналізується в дослідженні (1) „Про те, чого нема” (першодрук [Jadacki 1980]), яке відкриває першу частину – „Про предмети”. Однак лише стаття М. Пшеленцького – саме під цією ж назвою [Przełęcki 1979] – остаточно спровокувала мене до здійснення цього аналізу.

До цієї справи я повернувся в дослідженні (2) „Про існування”, головним чином під впливом розмірковувань А. Гжегорчика [Grzegorzczak 1993] і Т. Бірая [Bigaj 1991].

Джерелом дослідження (3) „Про речі” (першодрук [Jadacki 1990в]) стали дискусії між мною і З. Августиньком, що відбувалися у вісімдесятих роках на семінарі з онтології в Інституті Філософії Варшавського університету.

Натомість першою версією дослідження (4) „Про відношення”, яке знаходиться в кінці першої частини, є текст мого реферату, виголошеного на VI Польському філософському з’їзді, що відбувся 5-9 вересня 1995 року в Торуні. Цей реферат виріс безпосередньо з результатів книги, виданої мною раніше разом із З. Августиньком [Augustynek & Jadacki 1993].

Розміщене на початку другої частини – „Про мову” – дослідження (5) „Про види виразів” (першодрук [Jadacki 1995а]) вирросло з труднощів представлення проблематики категоріального аналізу природної мови слухачам моїх лекцій з логічної семіотики, що віддавна проводились у Варшавському університеті.

Походження дослідження (6) „Про назви” (першодрук [Jadacki 1984]) сягає початку сорокатих років; саме тоді з’явився дев’ятий том *Філософських творів* Р. Інгардена, де вперше був опублікований текст [Ingarden 1923], котрий представляє позицію Р. Інгардена у передвоєнній полеміці на тему універсалій, в якій брали участь Т. Котарбінський [Kotarbiński 1920] і М. Боровський [Borowski 1922б].

Дослідження (7) „Про умовні речення” (першодрук [Jadacki 1986б]) було безпосередньою реакцією на доповідь А. Богуславського, виголошену 15 квітня 1983 року у Польському Семіотичному Товаристві (див. [Bogusławski 1986а]).

Наукове повідомлення Б. Станос [Stanosz 1983] було головним імпульсом до написання роботи [Jadacki 1990а], найважливіші результати якої зібрані у дослідженні (8) „Про розуміння” (першодрук [Jadacki 1993]). Однак, розглянута там проблематика цікавила мене щонайменш від моменту ознайомлення з текстом реферату І. Домбської, проголошеного 7 грудня 1957 року, але опублікованого лише майже двадцятьма роками пізніше [Dąbbska 1957].

Дослідження (9) „Про дії на знаках” (першодрук [Jadacki 1992]), останнє в другій частині, виникло з моєї доповіді на симпозиумі з нагоди сторіччя народження К. Айдукевича („Ajdukiewicz on language and meaning”), який відбувся 15-17 листопада 1990 року в Кракові.

В свою чергу тексти, підсумком яких є дослідження (10) „Про істину” (першодрук [Jadacki 1995б]), що відкривають третю частину – „Про цінності” – виникли під враженням двох праць М. Хемполінського [Hempoliński 1983а] і [Hempoliński 1983б], а також, перш за все, книги Б. Хведеньчука [Chwedeńczuk 1984]. Сама ця проблема непокоїла мене віддавна, свідченням чого є, між іншим, моя доповідь, виголошена 23 вересня 1980 року на II Польсько-Американському симпозиумі з семіотики у Варшаві (див. [Jadacki 1982]).

13 березня 1995 року, під час XXXVII Філософського тижня Люблінського католицького університету, у виступі „Спір про предмет філософії – дійсність чи знак” я виклав найважливіші думки дослідження (11) „Про сутність”. Поштовхом до написання цього дослідження стало вивчення статті кс. Я. Саламухи [Salamucha 1946], над спадщиною якого я працював у зв’язку з підготовкою до друку збірки його філософських творів „Знання та віра”.

В цей же час я працював над головною проблемою дослідження (12) „Про простоту”; тут вихідною позицією була книга В. Стравінського [Strawiński 1991]. На результати цієї праці спирався мій виступ 11 травня 1995 року в Кракові під час симпозиуму „Рациональність – фальсифікаціонізм – космологія”.

Натомість питання, порушене в дослідженні (13) „Про відповідальність за слово” (першодрук фрагменту [Jadacki 1985б]), що замикає третю частину, виникло на узбіччі дискусії про раціональність та деяких зауважень з цього питання К. Шанявського [Szaniawski 1983].

Те, що головна проблема була мною опрацьована поетапно і – більше того – окремі результати опубліковані по частинах, потягнуло за собою два недоліки праці: композиційний та концептуальний.

По-перше, розглядаючи головне питання кожного із досліджень, я був змушений окреслювати бодай тимчасовий розв’язок деяких питань, що були головними предметами аналізу в інших дослідженнях. Саме таким чином, наприклад, у дослідженнях (1), (6), (7), (10) і (13) необхідно було подати відповіді *ad hoc* на питання про розуміння виразів; у дослідженні (8) – слід було обґрунту-

вати слухність певного способу сприйняття значення виразів і т. д. Отже, певних повторень уникнути не вдалося.

По-друге, проведення аналізу в усьому наперед передбаченому обсязі показало, що на деякі раніше опрацьовані питання краще подивитись під іншим кутом зору, легше захищати інші гіпотези або зручніше використовувати інший термінологічний апарат. Отже виникла необхідність зробити в написаних пізніше текстах деякі коректури розв'язків, отриманих у текстах, що виникли раніше.

Помякшенню обох зазначених дефектів повинна слугувати „Післямова” (першодрук [Jadacki 1994]): найнеобхідніші корекції та доповнення знаходяться там у примітках.

Перебуваючи у полоні численних занять і обов'язків, я не довів би до кінця роботу над цією книгою, а навіть якби й довів, то ефект був би незрівнянно гірший, якби не доброзичливість і допомога моїх перевірених друзів та співпрацівників.

Насамперед я хотів би назвати Еліжбету Олендер-Дмовську, котра з притаманним їй спокоєм і сердечністю підносила мій дух у численних моментах сумніву.

Далі, я хотів би подякувати Томашу Бігаю, Петру Брикчиньському, Анні Ліссовській-Вуйтович, Вітольду Стравінському і Яцеку Войтисяку, котрим я завдячую багатьма цінними зауваженнями, що стосуються складних питань, які були порушені в окремих дослідженнях.

Нарешті — *last but not least* — я хотів би підкреслити, що вирішальний вплив на формування багатьох тез та аргументацій мали: Маріан Пшеленцький, Барбара Станош, Ян Воленський, а після 1985 року — Здислав Августинек, котрий у довгих наукових дискусіях подарував мені не одну власну ідею.¹

Яцек Юліуш Ядацький.

Частина перша ПРО ПРЕДМЕТИ

¹ Мої друзі, проф. Августинек, проф. Пшеленцький, проф. Станош і проф. Стравінський, на жаль, вже не живі.

1. Про те, чого нема

Визначити поняття існування, безсумнівно, дуже важко.
Можливо, що це взагалі неможливо зробити.

Я. Лукасевич, „Аналіз і конструкція поняття причини”
[Łukasiewicz 1906, с. 49]

Давня загадка небуття залишається нерозв’язаною і продовжує викликати занепокоєння.

До її чергового переосмислення мене надихнула праця „Про те, чого нема” М. Пшеленцького [Przełęcki 1979].² Деякі твердження цієї праці зродили у мені сумніви, а ще інші схилили мене до того, щоб зробити ще одну спробу впоратися з труднощами, які містить у собі ця загадка. І те, й інше я хотів би тут представити.

1.1. Значення висловлення

На перший погляд здається очевидним, що якесь висловлення завжди щось означає (є сенсовним) за умови, що воно не є внутрішньо суперечним. Проте, якщо слово „lub” у відомій рекомендації Т. Котарбінського „lub gubić coś” ми розумітимемо як зв’язку, а не як наказовий відмінок дієслова „lubić”³, то ціле висловлення, незважаючи на те, що його важко визнати внутрішньо суперечним, перестане що-небудь означати: ми взагалі перестанемо його розуміти.⁴ Тим більше не можна погодитися на визнання такими, що мають значення, тільки тих висловлень, які не є внутрішньо суперечними. Коли хтось каже „Я там був і одночасно мене там не було”, то навіть, якщо він не вживає слово „бути” в двох значеннях

² Репліка М. Пшеленцького була опублікована під назвою „Нема того, що не існує” [Przełęcki 1980].

³ Слово „lub” в польській мові має два значення: „або” і „люби”. Тільки у випадку другого з цих значень фраза Котарбінського „lub gubić coś” є сенсовною („люби щось робити”) [Примітка перекладача].

⁴ Цитую за Є. Пельцом [Pelc 1966, с. 313].

(„Я там був тілом і одночасно мене там не було душею”), ми все одно його зрозуміємо. Якби було інакше, то ми б тоді могли сказати: „Як це? Не можна одночасно десь бути і не бути”. Отже, отожднення володіння значенням з внутрішньою несуперечністю не відповідає нашому мовному чуттю.

В той же час варто було б погодитися з поглядом, що, якщо якесь висловлення є істинним чи неістинним (хибним), то воно щось означає. Але відразу виникає питання, коли висловлення є істинним або неістинним. Давні мислителі зазвичай відповідали: воно є істинним тоді, коли відноситься до буття; воно є неістинним, коли відноситься до небуття. Сучасні мислителі сказали б: воно є істинним тоді, коли відноситься до існуючого стану речей; воно є неістинним, коли відноситься до неіснуючого стану речей. Якщо буття і небуття, існуючий стан речей і неіснуючий стан речей, у будь-якому разі взагалі є чимось, то можна б визнати відношення висловлення до чогось достатньою умовою наявності у нього значення.

Висловлення, які є істинними або неістинними – це речення. Саме про них М. Пшеленцький каже: „Речення як ціле, не будучи назвою, теж нічого не денотує і не представляє” [Przełęcki 1979, с. 21]. „Представлення” – це назва стосунку, для позначення якого вживається теж назва „відношення” [Przełęcki 1979, с. 14]. Отже, можна вважати, що наведене твердження відкидає погляд, нібито речення до чогось відносяться. „Те, що дане речення стверджує, виражається за допомогою саме цього речення, а не за допомогою назви якої-небудь ситуації” [Przełęcki 1979, с. 21]. „Стверджування” – це ще один синонім „відношування” [Przełęcki 1979, с. 14]. Отже, речення все-таки до чогось відноситься? Тільки те, до чого воно відноситься, не є тим, до чого може відноситися певна назва, нп. назва „стан речей” чи „буття”. Адже нп. назва „поляк” десигнує Мсьцівою, якщо Мсьцівой є поляком. А чи можна сказати: речення „Мсьцівой хоробро воює” десигнує те, що Мсьцівой хоробро воює, якщо те, що Мсьцівой хоробро воює є... Мсьцівой воює? Цю трудність можна, однак, усунути наступним чином. Назва „поляк” десигнує Мсьцівою, якщо про Мсьцівою можна іс-

тинно сказати: Мсьцівой є поляком. Речення ж „Мсьцівой воює” десигнує те, що Мсьцівой хоробро воює, якщо про те, що Мсьцівой хоробро воює, можна істинно сказати: Мсьцівой воює. Та все ж М. Пшеленцький вважає, що „те, що дане речення стверджує, виражається за допомогою саме цього речення”. До того, до чого відноситься дане речення, відноситься саме це речення. Інакше цього не вдасться виразити. „Певне речення щось виражає” значить, що „Певне речення до чогось відноситься”. Отже, чим же є „те, що дане речення виражає *explicite*” [Przełęcki 1979, с. 14], „те, що речення описує” [Przełęcki 1979, с. 21], якщо не “тим, що речення стверджує, до чого воно відноситься, що воно представляє” [Przełęcki 1979, с. 14]?

Так чи інакше М. Пшеленцький не хоче визнати відношення до чогось достатньою умовою наявності значення. Основна причина мабуть у тому, що В. ван О. Куайн назвав „бородою Платона”. Якщо кожне речення повинно було б до чогось відноситися, то це стосувалося б і неістинних речень. А до чого ж ще може відноситися неістинне речення, як не до чогось так загадкового, як небуття? Не слід питати, до чого відноситься неістинне речення. Ми повинні задовільнитися відповіддю на питання „Коли якесь речення є неістинним?”. Логік відповідає на нього так: речення „ $a \in A$ ” є неістинним, якщо речення „ $a \in \text{не-}A$ ” є істинним. У такий спосіб кожне неістинне речення можна легко звести до певного істинного речення. Однак, напевно, можна б поставити питання „Коли якесь речення є істинним?”. Логік відповість тоді так: речення „ $a \in A$ ” є істинним, якщо $a \in A$.

Чи такий підхід „дозволяє виразити те, що хотілося б виразити” [Przełęcki 1979, с. 19]? Залишмо осторонь питання пізнавальної вартості такого твердження. Суттєве значення тут, однак, мають дві справи.

По-перше, якщо приймається така умова істинності речень, то висловлення „Речення „Статуя Сварога була сплюндрована” є істинним, якщо статуя Сварога була сплюндрована” видається таким же правильним, як і висловлення „Речення „Мсьцівой ображав Сварога” є істинним, якщо Мсьцівой ображав Сварога”.

І тут не має значення, що статуї Сварога були реальними шматками дерева, які можна було, наприклад, спалити, а Сварога марно було б шукати серед реальних предметів. Питань існування чи неіснування чого-небудь такі висловлення безпосередньо не стосуються.

По-друге, якщо таке визначення умов істинності визнати задовільним, то можна теж задовільнитися наступною відповіддю на питання „Коли якесь висловлення щось означає?”: дане висловлення щось означає завжди і тільки тоді, коли якесь інше (неідентичне) висловлення є рівнозначним йому.

Можливо ми ніколи не вийдемо за межі такого твердження.

1.2. Висловлення про небуття

В реченнях типу „ $a \text{ jest } A$ ” слово „небуття” може виступати як на місці „ a ”, так і на місці „ A ”. Придивимося до висловлень:

(1) „Небуття є чуттєво пізнавальним.”

(2) „Сварог є небуттям.”

Згідно з повсякденними відчуттями, обидва ці висловлення щось означають. Більше того, перше з них є неістинним, а друге – істинним.

Але логік каже: якщо $a \in A$, то існує a . Речення „небуття є чуттєво пізнавальним” є неістинним, якщо речення „небуття є чуттєво непізнавальним” є істинним. Якщо небуття є чуттєво непізнавальним, то існує небуття. Що називає слово „небуття”, якщо воно вживається як одинична назва? „Небуття” називає тоді те, що не існує (множина того, що не існує). Наслідком твердження, що небуття є чуттєво непізнавальним, є твердження, що існує те, що не існує. Але ж хіба це останнє твердження не є внутрішньо суперечним? Якщо ми не вважатимемо, що внутрішньо суперечне висловлення не має значення (тобто нічого не означає), то ми не матимемо підстав заперечувати наявність значення у висловленні „Існує небуття”, а потім і в реченні (1). Проблемаю було б, однак, якщо б з якогось істинного речення впливало внутрішньо суперечне висловлення.

Як уникнути таких наслідків?

Сьогодні можна зустрітися з трьома способами їх уникнення: заміни назви „небуття” виразом „те, що не існує” (Б. Рассел), прикметником „неіснуючий” (В. ван О. Куайн) або визнання назви „небуття” порожньою (Я. Хінтікка). Кожен розв’язок оберігає від визнання існування того, що не існує, але за ціну, яку б не хотілося платити. Речення „Те, що не існує, є чуттєво непізнавальним” слід визнати неістинним, оскільки воно є рівноважним до речення „Тільки x таке, що x не існує, є чуттєво непізнавальним”, а ніщо не виконує умови: x не існує. Подібно істинним буде речення „Для певного x : x є неіснуючим і x є чуттєво непізнавальним”. Своєю чергою визнання назви „небуття” порожньою веде або до відмови реченню „Небуття є чуттєво непізнавальним” й істинності, і неістинності, або ж до визнання істинності і одночасно визнання, що „небуття” – як порожня назва – означає певний неіснуючий, але можливий предмет. Але чи не є так, що „небуття не існує з необхідності” [Przełęcki 1979, с. 17]?

Логік каже: якщо $a \in A$, то існує a . Речення „Сварог є небуттям” є істинним, якщо „небуття” означає тут те ж, що й „щось, що не існує”. Оскільки Сварог є небуттям, то існує Сварог. Отже, визнаючи речення „Сварог є чимось, що не існує”, ми повинні визнавати і речення „Існує Сварог”. Також і в цьому випадку перші два розв’язки ведуть до визнання неістинності речення „Сварог є небуттям”, а третій шлях веде до прийняття, що Сварог є якимось неіснуючим, але можливим предметом. У такий спосіб знову з’являється привид „загадкового поняття „неіснуючих предметів”” [Przełęcki 1979, с. 17]. Позбутися його можна було б шляхом надання слову „небуття” значення „небуття чимось” [Przełęcki 1979, с. 19-20]. Сварог є небуттям – тобто йому не притаманна певна риса. Але тоді все є (таким) небуттям. Адже чи є щось, чому можна б, згідно з істиною, приписати кожну рису? Такий наслідок, можливо, є згідним з поглядами Платона. Повторімо, однак: чи справді це є те, „що б хотілося виразити” [Przełęcki 1979, с. 17], коли ми кажемо „Сварог є небуттям”?

1.3. Зміст „існування”

За допомогою напису „ $\forall x(Px)$ ” логік хоче виразити думку, що принаймні один предмет, який належить до визначеної перед тим предметної області, має властивість P . За допомогою напису „ $\wedge x(Px)$ ” він хоче приписати ту саму властивість кожному предмету, який належить до цієї області. Обидва вирази передбачають, що обсяг змінності є визначеним заздалегідь. Домовимося, що про предмети, які перераховуються (а, отже, які по суті вказуються шляхом називання) після виразу „Нехай область складається з...”, ми будемо казати, що вони знаходяться.⁵ Слово „існувати” ми збережемо виключно для предметів, які знаходяться в часопросторі. Очевидно, що хоча про кожен предмет, який належить до нашої області, є істиною, що він знаходиться (в цій області), то не кожен такий предмет мусить існувати (тобто знаходитися у часопросторі). Може статися так, що ми будемо розглядати область, яка складається виключно з часопросторових предметів D . Тоді (але тільки тоді) істиною буде, що $\wedge x(Dx \sim x \text{ існує})$. Сама приналежність до області якоїсь мови не є тотожною з існуванням (часопросторовістю), хоча з певних точок зору може бути вигідним розгляд однорідних областей з огляду на спосіб буттявання, а зокрема областей, які охоплюють виключно часопросторові предмети. Загалом же ми можемо тільки сказати, що все з довільної області знаходиться в цій області; але ми не можемо сказати, що все з довільної області існує. Ми можемо утворити область з часопросторових предметів, але також і, наприклад, з предметів, яким хтось віддавав честь – без огляду на те, чи вони існували, чи ні.

Поширеним є такий спосіб прочитання напису „ $\forall x(Px)$ ”: „Існує предмет x такий, що $x \in P$ ”. Це допускається тоді, коли слово „існує” вживається як рівне за значенням до звороту „знаходиться в (прийнятій) області”, а не як рівне за значенням до звороту „знаходиться в часопросторі”. Тому неприпустимою є еквівалентність:

⁵ Поняття „występowanie” („знаходження”) ввів у цьому значенні до польської мови Є. Пельц, щоб ствердити, що „в випадку існування реального десигната назви „występowanie” він відкидає її інтенціональний предмет [Пельц 1958, с. 152]. Здається, що він запозичив цей вираз у Г. Райхенбаха [Reichenbach 1948, с. 193-194].

а існує, якщо $\forall x(x = a)$. Адже визнання виразу „ (Px) ” не змушує до визнання існування (тобто часопросторовості) чогось, що є P . Відповідно теж зворот „ $\forall x \sim (x \text{ існує})$ ” є внутрішньо суперечним завжди і тільки тоді, коли він виражає думку „В (прийнятій) області має місце предмет x такий, що x не має місце в (цій) області” або думку „Існує (тобто знаходиться в часопросторі) предмет x такий, що x не існує (тобто не знаходиться в часопросторі)”. Якщо ми заздалегідь не обмежимо області досліджень до часопросторових предметів, то ми можемо без загрози впасти в суперечність визнавати, що в (прийнятій) області має місце предмет x такий, що x не існує (тобто не знаходиться в часопросторі). Так буде тоді, коли серед предметів такої області буде знаходитися, наприклад, Сварог.

Інколи ми послуговуємося саме такою мовою, до області якої належать предмети типу Сварога, і тоді ми часом визнаємо (як істинне) речення типу: „Мсьцівою ображав Сварога”. Тоді, звичайно ж, про Сварога, який „вислуховував” образи, можна буде сказати, що він має місце (в предметній області відповідної мови) настільки ж добре, як і про Мсьцівою, який ображав (тут – без лапок, оскільки Мсьцівою вірив в існування адресата образ), хоча й це не накладає на користувача цієї мови обов’язку визнання, що якщо існує Мсьцівою, то існує також і Сварог.

Припустімо тепер, що якийсь внук Мсьцівою, Болеслав, є людиною вільною від забобонів свого діда (надає перевагу новим, або чужим забобонам) і вже не вірить в існування Сварога; отже, він каже: „Нема Сварога”. Якщо він знає, чому саме він відмовляє наявність існування, то його твердження виражає думку, що певний предмет, який належить до області мови Болеслава, не має певної властивості: він не є часопросторовим. У той же час твердження, що нема Сварога, в устах Казимира, внука Болеслава, який про Сварога ніколи досі не чув (що, зрештою, не найкращим чином свідчить про його вихователів...) є еквівалентним до визнання, що жоден із предметів області мови, якою послуговується Казимир, не є Сварогом.⁶

⁶ В. Стравінський звернув мою увагу на неfortunність цього формулювання: наш Казимир мусив, однак, щось чути про Сварога (чи „розуміти” слово „Сварог?”), щоб могли висловити (зі зрозумінням) речення „Нема Сварога”.

Коли, однак, онтологи розмірковують про загадку буття, то не йдеться про те, про що можна, а про що не можна казати. Казати можна про все. Бо ж про що не можна казати? Інша справа, що не все, про що можна казати, існує. Коли онтологи кажуть про способи існування, то йдеться про способи буттювання (одним з яких є існування – в нашому розумінні), а не про способи знаходження. Є тільки один „спосіб” знаходження: належати до предметної області мови. Поєднання спору про „філософське” існування, про способи буттювання зі справою інтерпретації логічної нотації, з питанням „логічного” існування, я вважаю непорозумінням.

Тому, коли логіки послуговуються визначенням „порожня назва”, то не завжди можна визначити, що вони мають на увазі. Адже якщо назвам „божество” і „вовкулака” ми приписуємо порожність, то може йтися про те, що:

(1) в області D даної мови не знаходяться предмети, про які можна сказати, що вони є божествами B або вовкулаками W :

$$\sim \forall x (Dx \wedge Bx) \vee \sim \forall x (Dx \wedge Wx),$$

або про те, що:

(2) божествам і вовкулакам не є притаманним певний спосіб буттювання, наприклад, існування:

$$\sim \forall x [(Dx \wedge Bx) \wedge \sim x \text{ існує}] \vee \sim \forall x [(Dx \wedge Wx) \wedge \sim x \text{ існує}],$$

хоча до обсягу назви „божество” може належати, наприклад, Сварог, який не належить до обсягу назви „вовкулака”.

Якщо в кожному випадку ми досягнемо порозуміння щодо того, про яку порожність йдеться, то дилема Платона зникне.

1.4. Обсяг існування

Не є найвдалішим твердження В. ван О. Куайна, що „стоячи перед онтологічними проблемами, ми беремо до уваги квантифіковані змінні не для того, щоб дізнатися, що існує, а для того, щоб дізнатися, що дане висловлювання чи теорія – наша, або сформульована кимось іншим – визнає існуючим” [Quine 1948, с. 29]. Слід було б сказати: про що є дане висловлення. Тоді можна погодитися з В. ван О. Куайном, що „питання „що існує?” є зовсім іншою проблемою” [Quine 1948, с. 29]. Це, власне, є метафізична проблема.

Відповіддю на питання „Що існує?” може бути тільки вказання на критерій, якому повинен відповідати предмет, що належить до даної області – тобто має в ній місце – для того, аби могли бути визнаним існуючим. Таким критерієм може бути пізнаваність: щось існує, якщо воно є пізнаваним.

Інколи зручно прийняти, що кожен предмет, який знаходиться в довільній предметній області мови, в певний спосіб існує; це тягне за собою необхідність розрізнення дійсного (реального) і недійсного існування. Ми надалі збережемо старе слово „існування” для позначення дійсного існування (тобто знаходження в часопросторі) і замість поняття „різних способів (видів) існування” будемо послуговуватися поняттям „різних способів буття”. В такий спосіб можна вважати, що хоча кожен предмет, який знаходиться в якійсь предметній області мови в певний спосіб буття, то не кожному з них є притаманним дійсне буття (існування); деякі предмети є недійсними. Відповідь на питання „Що буття?” могла б звучати так: щось буття, якщо його можна визначити.

Можна далі домовитися, щоб за тим, що можна визначити, але не можна пізнати, визнати тільки психічне (чисто інтенціональне) буття; іншими словами – фікційне буття. Такими фікційними предметами цілком імовірно були б згадані вище вовкулаки і Сварог, а також принаймні частина борода, яку Платону приписав В. ван О. Куайн.

Звичайно, хоча багато предметів не існує, то про жоден предмет не можна тепер сказати, що він не буття взагалі: якщо хтось про нього що-небудь скаже, то тим саме дасть йому визначення, а, отже, і фікційне буття.

З певних причин серед фікційних предметів філософ виділяє такі, визначення (опис) яких не містить суперечності (адже, здається, тільки такі предмети можуть належати до предметної області наукової мови), і називає їх „можливими предметами”. Крім того, він може серед них виділити такі, опис яких не є суперечним виключно з логічними законами (предмети можливі логічно), і такі, опис яких не є суперечним також, наприклад, з фізичними законами (предмети можливі фізично) [Przełęcki 1974, с. 49]. У такий спосіб постає вид драбини буття. Але я сумніваюся, що аналіз облас-

ті фікційних предметів може піти далі ніж твердження, що одні з цих предметів є можливими, тобто такими, яким не приписуються суперечні чи протилежні ознаки; інші ж є неможливими, тобто такими, яким ці ознаки приписуються. В будь-якому разі попередні спроби пошуку інших властивостей таких предметів – зокрема неймовірно детальні і сумлінні дослідження Р. Інгардена – не дали жодних задовільних результатів. Це, однак, зовсім не свідчить, на мою думку, про те, що ці предмети самі є підозрілими з точки зору філософії, а мовлення про них є небезпечним з точки зору логіки.

Видається, зрештою, що тим, що є головним предметом філософських спорів, які торкаються питання існування, не є те, яким чином той чи інший предмет (чи світ взагалі) буття, зокрема, існує, а те, наскільки даний предмет здатний існувати „власним коштом”. Введімо вслід за Р. Інгарденом поняття „підлеглості одного предмету іншому”. Спир метафізиків є спором про те, яким ступенем непадлеглості відзначаються дійсно існуючі, а, отже, існуючі предмети, або загалом дійсний світ.

Розгляньмо такий приклад. Я маю перед собою квітку кульбаби. Вона, без сумніву, є існуючим предметом: я бачу її золотисті пелюстки, вдихаю їх п’яний запах, відчуваю лагідну м’якість і т. д. (і кожен у принципі може пізнати те ж саме, що і я). Проте, наскільки ж крихким є існування цієї квітки! Якщо від’єднати її від стебла, або позбавити доступу до повітря, то вона швидко зів’яне, перестане існувати. Якщо б я знищив насіння, з якого вона виросла, то вона взагалі б не існувала. Її буття є несамостійним (щодо стебла), залежним (щодо повітря) і похідним (щодо насіння).

Несамостійність, залежність і похідність – це види підлеглості. Чи є дійсними предмети, які є абсолютно самостійними, незалежними і первинними, тобто такими, коли неможливо вказати інші предмети, щодо котрих вони були б несамостійними, залежними і похідними? А, може, кожен дійсний предмет у якийсь спосіб і певною мірою (у відношенні до меншої чи більшої кількості інших предметів) є підлеглим? Чи дійсний світ (тобто загал дійсних предметів) є якимось чином підлеглим чомусь, а якщо так, то чому?

Такі питання цікавили метафізиків віддавна.

Література, що стосується розглянутих тут питань, дуже багата. Я знайшов у ній, між іншим, таку думку: „[Варто] на ці нові, старі і дуже старі погляди подивитись прихильно і доброзичливо, а потім задуматися, чи не знаходяться в цій великій скарбниці мудрості поруч із раритетами, які мають вже тільки історичну вартість, речі, що можуть бути актуальними сьогодні” [Pelc 1971, с. 201]. Я погоджуюся з цією думкою, зокрема тому, що декотрі мої попередники – як виявляється – чимало моїх поглядів висловили краще від мене.

Отже, я хотів би послатися на чужі твердження перш за все тому, що вони підтверджують слушність моїх поглядів. Тому, якщо я хибно зрозумів чиюсь позицію, то моя позиція від цього не похитнеться, хіба що зменшиться кількість її прихильників.

А ось зіставлення того, що я стверджую, і погляд назад – на твердження минулого.

1.5. Предметна область мови

А. Жодна логічна формула не вирішує жодної метафізичної проблеми. Деякі логіки вирішують деякі метафізичні проблеми, але роблять це як філософи.

Вже Я. Лукасевич чудово розумів, що „логістика не може [...] вирішувати [філософські проблеми], бо вона не є філософією” [Łukasiewicz 1937, с. 214]. Пізніше підкреслював це Р. Інгарден: „Коли ми уважніше придивимося до виводів логістиків, приєднаних зазвичай до формальних систем, які вони будують, то зустрінемося з рядом висловлювань, які не належать до системи (підкр. – Я.Я.), і тим не менш такими, що висловлюються, а часто й завзято захищаються, і які разом узяті утворюють, якщо вже не певну метафізику, то принаймні певний формально-метафізичний погляд” [Ingarden 1950, с. 212]. Також і К. Айдукевич вважав, що „сама онтологія [тут: у версії С. Лесьневського] не веде до жодних метафізичних тверджень” [Ajdukiewicz 1949-1950, с. 146].

Іноді говорять про онтологію т. зв. наївної теорії множин. Це має бути світ індивідів, сукупностей, властивостей та відношень.

Але тими індивідами можуть бути не лише Роман Дмовський чи Юзеф Пілсудський, але також Сварог, вовкулака, а можливо й шматок скляного заліза. Як зауважує Т. Чежовський, „логіка не вирішує метафізичної проблеми, що є індивідом в абсолютному сенсі” [...]. Поняття індивідууму в логіці є релятивним поняттям, котре протиставляється поняттю властивості. Окремі галузі науки є, як говориться, моделями логіки, в яких логічним змінним надається різна інтерпретація. [...] Скільки є тих інтерпретацій, стільки є пов'язаних з ними первинних понять існування” [Czeżowski 1964, с. 64].

Однак тут треба зробити певні застереження. В. ван О. Куайн вважає, що „прийняття якоїсь онтології можна назвати вибором окресленої мови” [Quine 1948, с. 30]; „говорячи, що існують кентаври, ми приймаємо онтологію, яка містить в собі кентаврів” [Quine 1948, с. 19]. Такий погляд можна прийняти за умови, що під „онтологією” розуміють ... предметну область нашої мови, тобто „прийнятий для цілей даних розумувань збір буттів” [Pelc 1956, с. 185]. В. ван О. Куайн припускає, що це найбільш вірно пояснення поняття „онтології” [Quine 1948, с. 65, 66]. Я не поділяю цього припущення. Можна побачити, як надзвичайно багато тут залежить від того, що Я. Воленський назвав „метафілософським рішенням, яке наперед визначає природу самої філософії” [Woleński 1971, с. 75-76]. Однак, подібно до нього, „я не зумів би вказати жодної філософської проблеми, яка б була дефінітивно вирішена [розр. – Я.Я.] за допомогою філософської логіки” [Woleński 1971, с. 76]. „Значення логічного аналізу у філософії полягає в основному [...] на постачанні точніших методів філософської критики” [Woleński 1971, с. 77].

Знаменним є наступне висловлення М. Пшеленцького. „Як логік я хотів [...] звернути увагу на обмеженість – з філософської точки зору – логічного апарату теорії моделей і застерегти від зайвих сподівань, пов'язаних з його філософським використанням” [Przełęcki 1974, с. 56]. Тут мені ближча позиція М. Пшеленцького як логіка, ніж як „філософа, що зацікавлений тими проблемами, які цікавили грецьких філософів” [Przełęcki 1979, с. 13].

А.1. Внутрішньо суперечливі вирази є сенсовні.

Так можна розуміти наступну думку А.Б. Стемпеня: «Тільки тоді про два написи можна сказати, що вони нічого не значать, якщо в смислі контексту, в якому вони будуть розташовані, заміна одного напису другим нічого не міняє. Однак така ситуація не має місця у випадку виразів „бездітна мати” і „квадратне коло»» [Stępień 1963, с. 45]. А.Б. Стемпень тут виступає проти погляду Л. Гуманського, котрий всі внутрішньо суперечливі вирази вважає безсенсовними [Gumański 1961, с. 87].

Про таке розуміння „сенсовності”, при якому достатньою умовою володіння значенням є істинність або хибність, я вже говорив в іншому місці [Jadacki 1973, с. 177].

А.2. Речення стосуються станів речей (ситуацій).

Дж.Е. Мур у цій справі висловлюється рішуче: „Тим фактом, якого стосується переконання, завжди є той факт, який має таку саму назву, якою ми змушені користуватись, позначаючи назвою це переконання” [Moore 1953, с. 458]. І далі: „Коли ми хочемо позначити назвою факт, до якого відноситься якесь переконання – факт, який існує, якщо переконання правдиве, і який не існує, якщо переконання хибне – то ми можемо це зробити тільки за допомогою [виразу „те, що ...”, або відповідного віддієслівного іменника]” [Moore 1953 с. 460].

Оригінально дивиться на це питання Б. Вольневич. Спочатку на питання „Чи має речення денотацію?” він відповідає таким чином: „Клас речень з денотацією можна [розр. – Я.Я.] визначити порізному. Можна погодитися [розр. – Я.Я.], що до нього належать або всі речення, або сенсовні речення, або істинні речення, або що до нього не належать жодні речення” [Wolniewicz 1977, с. ХХІ]. Пізніше Б. Вольневич став у Польщі найповажнішим захисником погляду, начебто речення співвідносяться із ситуацією. Під „ситуацією” він розуміє „кожен фрагмент дійсності, який верифікує якесь речення”, тобто „який гарантує істинність цього речення” [Wolniewicz 1978, с. 27]. При цьому „істинним реченням семантично відповідають факти, тобто дійсні ситуації”, хибним реченням „відповідають [...] якісь уявні ситуації, при чому одні й другі

можливі” [Wolniewicz 1978, с. 28]. „Кожна ситуація має бути певною можливістю, що відразу елімінує внутрішньо суперечливі речення, а завдяки симетрії – також тавтології” [Wolniewicz 1978, с. 29]. Щонайменше те, що семантичним корелятом істинних речень є факти, „радіше не повинно – на думку Б. Вольневича – викликати великих сумнівів” [Wolniewicz 1978, с. 28].

Натомість С. Оссовський – подібно як М. Пшеленцький – вважає, що „за допомогою субстантивних виразів, а не за допомогою речень, ми позначаємо те, що [А.] Майнонг називає об’єктивами. [...] Адже субстантивним виразом, а не логічним реченням є вираз „те, що не було жодних безпорядків”. Той, хто стверджує, що речення щось позначає, той, очевидно, якось інакше розуміє термін „позначати»” [Ossowski 1926, с. 43-44].

Інакше цю справу представляє Р. Сушко: „Назви позначають, а речення описують. Різниця в термінології („позначати”, „описувати”) є несуттєвою. Суттєвим є те, що як назвам, так і реченням ми приписуємо відношення до чогось і це щось у випадку даної назви чи даного речення є достеменно одним; це, звичайно ж, за умови визнання однозначного сенсу виразів і виключення міфологічних термінів. Однак ця аналогія подібно до того, що має місце між реченнями і назвами, не є повною, і в результаті існує категоріальна прірва між тим, що описують речення (ситуації), і тим, що позначають назви (предмети). Глибину цієї прірви виражає той факт, що вирази „ $p = x$ ” і „ $p \neq x$ ” – де зліва ми маємо речення, а справа – назву – не є сенсовними формулами” [Suszko 1971, с. 67]. Я тут не бачу глибокої прірви, так як не утворилась прірва між виразами „Мсьцівой” і „Поморянин” лише тому, що замість „Мсьцівой” є Поморянин” почали говорити „Мсьцівой є Поморянином”. Я не заперечую, що між реченнями і назвами є різниця, але, здається, вона не проявляється „перш за все в тому, що речення, а не назви, підлягають асерції, а також що тільки речення є засновками чи висновками у розумуванні” [Suszko 1971, с. 67]. Навпаки, я якраз визнаю те, що Роман Сушко народився у Подборі, а те, що він саме там народився, тягне за собою (на підставі моїх політичних знань) те, що він народився поза кордонами сучасної Польщі. Р. Сушко,

напевно, сказав би, що „те, що Роман Сушко народився поза кордонами сучасної Польщі”, значить те саме, що „факт, що Роман Сушко народився поза кордонами сучасної Польщі” і опонував би проти того, що цей вираз позначає певний факт, оскільки «терміни „ситуація” і „факт” не є предикатами. Це – одноаргументні реченнеутворюючі функтори, подібно до слова „неправда, що”» [Suszko 1968, с. 98]. Слово „неправда, що” є, на мою думку, реченнєвим сполучником так само, як „факт, що”, але слово „факт” є назвою (або – якщо хтось так хоче – назовим предикатом) так, як слово „неправда”. Незважаючи на ці застереження, я погоджуюсь з тим, що „семантичні відношення (*reference*) речень і назв є [...] – формально висловлюючись, в певній мірі аналогічними” [Suszko 1971, с. 67].

Припустивши, що речення стосуються станів речей, подібно до Дж.Е. Мура „я погоджуюся, що аналіз цього відношення є складним. Але кожна спроба його аналізу спирається, очевидно, на припущенні, що таке відношення є і що ми знайомі з ним безпосередньо” [Moore 1953, с. 482]. Дж.Е. Мур називає його „відповідністю” [Moore 1953, с. 498].

А.3. Предметна область, якої стосується довільна мова (особливо мова логіки), не тотожна реальному світу.

„[...] Кожна теорія в порожньому обсягу змінних є суперечливою. Адже в порожньому обсягу змінності змінної кожне речення з екзистенціальним квантором є хибним: „ $\forall x (fx)$ ”, а також „ $\forall x \sim (fx)$ ” [...]”. Тому – пише Т. Чежовський – „кожна наука [...] припускає існування предметів свого дослідження” [Czeżowski 1964, с. 64]. Це здається правильним, якщо тільки не ставити знак рівності між „обсягом змінності”, тобто предметною областю мови якоїсь теорії та реальним світом, а також „первинним поняттям існування” [Czeżowski 1964, с. 64], тобто знаходженням і (реальним) існуванням.⁷

⁷ Однак треба пам’ятати, що сама собою пара речень „ $\forall x (fx)$ ” та „ $\forall x \sim (fx)$ ” не є парою суперечливих речень. Факт їхньої хибності, як на це звернув увагу д-р П. Брикчинський, ще не говорить про суперечливість теорії, в якій вони могли б фігурувати.

Я не перший, хто розрізняє питання про те, які предмети передбачає певна мова, тобто питання про межі їх наявності, від питання про те, що існує, тобто питання про межі певного способу буття. На думку Л. Гуманського, „термін „універсум мови” першим ввів А. де Морган” [Gumański 1960, с. 14]. Потім Б. Рассел вказав на два значення „існування”: філософське (поточне), що стосується реального світу та його складових, і логічне, яке говорить виключно про класи. В цьому другому випадку „сказати, що *A* існує – це те, що сказати, що *A* є класом, який містить щонайменш один елемент” [Russell 1905, с. 98-99]. До того Г. Фреге вважав, що „існування” (в логічному значенні) говорить про поняття, завдяки чому визнають їх непорожність [Frege 1892, с. 51].

Пізніше, в спорі про вид метафізичних зобов’язань теорії, як Р. Карнап, так і В. ван О. Куайн були згодні в тому, що визнання певної предметної області не є тим самим, що ствердження реального існування цієї області (чи віра в цю дійсність). Якщо вводиться певна мова, то ми зобов’язані визнати предметну область, що охоплює обсяг змінних (зв’язаних) введеної мови, а отже визнати множину предметів, що гарантують істинність реченням, визнаним у цій мові. Але „визнати” в цьому випадку не означає „визнати дійсно існуючими” [Carnap 1950, с. 214; Quine 1951, с. 67].

Тут треба зробити застереження, яке свого часу зробив А. Гжегорчик. „Закони логіки [...] говорять [...] про всіляку можливу дійсність, а не тільки про ту конкретну, в якій ми живемо. [...] Тут йдеться про таке розуміння можливості, при якому існуючі речі є можливими” [Grzegorzczuk 1955, с. 218]. Натомість, на думку М. Пшеленцького, „онтологічний статус всіх моделей (так званої стандартно формалізованої мови) в точності один і той самий. Жодна з цих моделей не є „більш дійсною”, ніж інші. [...] Ті, напевно „можливі світи”, так само реальні, як цей „дійсний світ”; подібно йому – це різні фрагменти тієї ж самої дійсності” [Przełęcki 1974, с. 51]. Варто порівняти це висловлення логіка з переконанням, вираженим сучасним метафізиком. М. Йогач пише так: „Слід пам’ятати, що [...] буття [нереальне] не є предметом аналізу в сфері

метафізики, що воно є конструкцією, яку, можливо, повинна розглядати логіка, [...] що предметом метафізики є реально існуюче буття” [Gogacz 1976, с. 151].

Будучи сам – як сказав би Р. Інгарден – логікоїдальним філософом, в цьому випадку я не поділяю ані погляду метафізика, ані логіка, хоча схильюсь до думки Л. Гуманського, що „вивчення наслідків, які випливають з обмежень кванторів, можуть бути цікавими для логіка, але йому повинно бути все рівно, відносно якого предикату обмежується обсяг” [Gumański, 1960, с. 46]. „Йому повинно бути все рівно, чи існують предмети, про які говорять формули загальної логіки, чи ні, так само, як йому все рівно, яким є хімічний склад чи географічне положення цих предметів” [Gumański, 1971, с. 93]. Зрештою, те саме стосується й математика. „Вираз „існування”, що з’являється в математиці [...], принаймні не означає існування, тобто тієї прикмети, яку мають на увазі люди, коли говорять, що існують отруйні гриби, а не існують карлики під грибами” [Gumański 1971, с. 84]. Подібної думки дотримуються, серед інших, А. Гжегорчик [Grzegorzczak 1962], Г. Хіж [Hiż 1973, с. 176, 177] і А. Оренштейн [Orenstein 1973, с. 73, 84].

Займаючи таку позицію, я не можу погодитись з Б. Расселом, що „відношення логіки до онтології по своїй суті є дуже складним” [Russell 1959, с. 267]. Щоб уникнути непорозумінь, я відрізняю – як Р. Інгарден – онтологію від метафізики. Цього розрізнення суворо дотримується І. Домбська: „Справа онтології – досліджувати формальну будову [...] можливих предметів думки, а справа метафізики – вирішувати, які з них існують, і що це значить, що існують” [Dąbbska 1948, с. 164]. У зв’язку з цим завдання, якими Я. Лукасевич наділяє метафізику – категоризація предметів, будова теорії відношень, цілості, послідовностей і відношень необхідності [Łukasiewicz 1906, с. 55] – саме ці завдання для мене і є власне завданнями онтології.

Наприкінці зазначимо, що Р. Карнап вважає, начебто питання „Чи існує ...?” залежно від того, що вставити на місце „...” є або внутрішньою (пізнавальною) проблемою, або зовнішньою (позапізнавальною) проблемою. В першому випадку „існування” – це те, що „приналежність до певної області”, в другому – те, що „бути

визнаним”. У першому говориться про це „існування” зі складовими припущеною наперед області, у другому – це „існування” надається даній області шляхом самого її визнання [Carnap 1950, с. 206, 207, 214]. Раніше Р. Карнап говорив радше про емпіричні і метафізичні питання [Carnap 1935, с. 13]. У Польщі колись в подібному дусі висловлювався Р. Інгарден, розрізняючи питання точних наук і метафізичні питання: „Дослідження всіх окремих наук пов’язані певними найглибшими припущеннями, [які] визнають фактом існування області дослідження, в межах якої і виникають проблеми даної науки. [...] Тут під існуванням завжди мається на увазі існування в межах даної області” [Ingarden 1947-1981, I, с. 36]. „Метафізика ж має [...] завдання охопити дослідженням цілість того, що існує” [Ingarden 1947-1981, I, с. 66].

Я поділяю думку В. ван О. Куайна, що не має особливої прірви між питанням, чи існують (тут: є в наявності) $x_1, x_2, \dots, x_{m < n}$, і питанням, чи існують x_1, x_2, \dots, x_n , при припущенні, що область, про яку йде мова, містить n предметів [Quine 1951, с. 69]. Але я сумніваюся, чи це є правильне пояснення різниці між зовнішніми (метафізичними) і внутрішніми (емпіричними) питаннями.

A.3.1. Речення виду „ $\forall x (Px)$ ” треба читати: „Деякий $x \in P$ ” (або „Є певна назва, яка після її підстановки у вираз „ Px ” перетворює його в істинне речення”).

Я повністю погоджуюсь з Л. Гуманським, що „якщо б речень, [що містять квантори] не інтерпретували екзистенціально, [...] то не було б [...] підстав для широко дискутованого сьогодні питання про т. зв. онтологічну заангажованість теорії [...]” [Gumański 1960, с. 16]. В цій справі у нас першим висловив сумнів напевно К. Айдукевич: „Тільки те є певним, що вираз „існувати” вживається в дедуктивних теоріях цілком в іншому значенні, ніж в буденному житті і емпіричних дисциплінах. [...] Можливо, він вживається цілковито помилково і з існуванням не має нічого спільного” [Ajdukiewicz 1921, с. 84]. В зв’язку з цим, як пригадує Г. Хіж, у Львівсько-Варшавській школі замість „екзистенційного квантора” прийнято було говорити про „частковий квантор”. Таким чином підкреслюється,

що його вживання не накладає жодних онтологічних зобов'язань, а також, що речення, які його містять, є сучасною інтерпретацією того, що колись називали „частковими реченнями” [Hiż 1973, с. 255-256]. Дійсно, Я. Лукасевич говорить про застосування загального квантора до операції генералізації, а часткового (малого) квантора – до партикуляризації [Łukasiewicz & Tarski 1930, с. 130-140]. Т. Чежовський коротко називає квантори відповідно „генералізатором” і „партикуляризатором” [Czeżowski 1948, с. 84]. Ч. Лєєвський також рекомендує читати „ $\forall x$ ” як „для певного x ”, що не тягне [за собою] жодних онтологічних зобов'язань [Lejewski 1954; 1967, с. 154]. Аналогічно і Л. Гуманський вважає, що „партикуляризатор „ $\forall x$ ” повинен читатися: „певний x ” або „для деяких x ”, при чому ці вирази в жодному разі не варто трактувати як еквіваленти слів „існує такий x , що...” [Gumański 1961, с. 92; див. також: 1960, с. 45 і 1961, с. 87]. Навіть Т. Котарбінський писав: „Деякі [...] прихильники визнання ідеальних предметів [...] хочуть [...], щоб слово „є” відносилось до обох груп предметів, як до ідеальних, так і до реальних, а слово „існує” лише до одної, а саме – до реальних предметів. Вони повинні були б „ $ex A$ ” [в онтології С. Лєсьєвського] читати „ ϵA ”, а не „існує A ”, оскільки тут взагалі спеціально не говориться про якийсь спосіб буття, який відрізняв би якусь одну групу предметів від іншої”. Звичайно реїст додавав: „Однак нам заздалегідь не потрібне таке розрізнення, оскільки, згідно з нашою думкою, кожний предмет є річчю” [Kotarbiński 1929, с. 237]. Але реїстом Т. Котарбінський є як філософ, а не як логік. „Слово „існує”, за допомогою якого можна прочитувати малий квантор [...] настільки сильно відрізняється своїм значенням від слова „існує”, яке розуміється як філософський термін, що стверджуючи, наприклад, „ $\sum f \sum x(fx)$ ” і читаючи це словами: „Існує така властивість і існує такий індивід, що цьому індивіду притаманна ця властивість” – ми нічого наперед не говоримо про існування у філософському сенсі чи то індивідів, чи то властивостей” [Kotarbiński 1957, с. 158-159]. (Пор. тут також висловлювання А.В. Бессонова [Бессонов 1978, с. 23].)

Б. Рассел у цій справі займав змінну позицію: „Коли про певну пропозиціональну функцію говорять, що можливо вона іноді буває

істинною, то це дає нам основне значення „існує”” [Russell 1918-1919, с. 232, 234]. Пізніше ж він писав: „Коли я говорю „існує” або „існують”, то з цього не виникає істинності твердження, що те, про що я говорю, є частиною дійсного світу [...]. Спроби точного перекладу „ $\forall x$ ” на природну мову мусять закінчитись непорозумінням, оскільки поняття, про яке йде мова, було невідоме тим, хто формував природну мову” [Russell, 1959, с. 266]. Так само цю справу розуміє й Г. Рейхенбах: „Введений нами екзистенціальний оператор репрезентує фізичне існування. Крім того, іноді зручно говорити про існування у фіктивному сенсі і у зв'язку з тим вводити класи фіктивних об'єктів, що полегшує опис світу” [Reichenbach, 1948, с. 115].

Натомість А. Черч рішучо стверджує, що коли хтось говорить про існування, то має на думці екзистенціальний квантор [Church 1958]. Також і В. ван О. Куайн вважає екзистенціальний квантор уточненням поняття „існування”: „Існування є тим, що виражає екзистенціальний квантор” [Quine 1969, с. 97].

Рішучим опонентом екзистенціальної інтерпретації квантифікації є М.К. Мюнітц: „[Мій підхід до онтології] звертається до такого прочитання кванторів, що жодне предметне чи онтологічне віднесення не імплікується ними” [Munitz 1974, с. 11]. Отже, треба відрізнити твердження існування від партикуляризації [Munitz 1974, с. 88]. Такої ж думки сьогодні дотримуються серед інших А. Леблан і Т. Гальперін [Leblanc & Heilperin 1959], Дж. Данн і Н.Д. Белнап [Dunn & Belnap 1968], Р. Шок [Schock 1968], Я. Хінтіка [Hintikka, 1966], К. Ламберт [Lambert 1969], Л. Лінський [Linsky 1972], Р.Б. Маркус [Marcus 1972] і А. Оренштейн [Orenstein 1968, 1973].

А.3.2. Істинність висловлення виду „ $a \in A$ ” – а тим більше його сенсовність – ані не передбачає, ані не тягне за собою визнання a назвою (дійсно) існуючого предмету.

Між іншим, Т. Чежовський вважає, що „в істинному (стверджувальному) висловленні стверджується існування його предмету” [Czeżowski 1964, с. 69], а „висловлення, що містить дескрипцію в суб'єкті імплікує, що існує десигнат дескрипції [...]” [Czeżowski 1964, с. 62].

Вже Аристотель у праці „Про інтерпретацію” (*De interpretatione*) звернув увагу – як нагадує Д. Дембінська-Сіури – що не все, „що є предметом домислу, є чимось, що існує, бо мислення про щось не значить, що це є. [...] Слова не означають, чи щось є, чи не є. Навіть існувати або не існувати не є знаком факту, оскільки слова співозначають лише деяку впорядкованість” (за [Dembińska-Siury 1976, с. 86]). У свою чергу Дж.С. Мілль виразно твердить, що у випадку висловлення, начебто Кентавр є фікцією поетів „не можна приймати *implicite*, що Кентавр існує, оскільки само висловлення виразно стверджує, що ця річ не має реального існування” [Mill 1843, I, с. 122]. З приводу цієї справи К. Твардовський писав: „У висловленні „Посейдон був богом моря” [...] нам здається, що сам Посейдон є *implicite* визнаний [існуючим]. Але так лише здається, оскільки в цьому випадку, користуючись мовою схоластів, власне ім'я „є супозицією” того, що назване, як названого, так що суб'єктом висловлення є не „Посейдон”, а „те, що названо Посейдоном”” [Twardowski 1894, с. 24].

Такої ж думки, як К. Твардовський, дотримується Г. Рейхенбах: „Власне ім'я нам говорить тільки те, що існує [в нефізичному сенсі] відповідна йому річ – і нічого крім цього; але в цьому повідомленні міститься інформація тільки про мову, оскільки вона обмежується характеристикою власного імені як терміну, який щось позначає” [Reichenbach 1948, с. 92]. Пізніше Р. Карнап писав: „Будьмо обережні при виконанні асерції і критичні при визначенні її правомірності, але збережемо толерантну позицію у допущенні мовних форм” [Carnap 1950, с. 221]. Найбільш виразно цю думку висловив Г. Хіж: „Номіналізм Куайна перейняв від платонізму те, що висловлення про щось імплікує [дійсне] існування цього щось. Сучасний номіналізм забороняє говорити про те, в що не вірять, що воно існує. Все ж краще піддати сумніву цю імплікацію; говорити те, про що хочеться говорити, а визнавати існування тільки того, що існує. Тут ми вживаємо вираз «існує» як предикат, а не як еквівалент квантора” [Hiż 1959, с. 501].

Всупереч У. Ніклас я вважаю, що не тільки в природній мові „вживання певної індивідуальної назви не пов'язується із припу-

щенням про [дійсне] існування її носія” [Niklas 1979, с. 207]. Це стає більш виразним, коли ми надамо мові числення кванторів не відносну (референціальну), а підстановочну (субституційну) інтерпретацію. „В цьому [останньому] випадку – як пише А.В. Бессонов – [речення „ $\forall x$ (x є крилатим конем)”] читається так: „Знайдеться щонайменш одна така назва, що після її підстановки до відкритого речення „ x є крилатим конем” ми отримуємо істинне речення. Зокрема такою назвою може бути «Пегас». [...] [Таким чином] при підстановочній інтерпретації проблема порожніх назв взагалі не виникає” [Бессонов 1978, с. 18-19]. „Питання онтології у застосуванні до теорії підстановочної квантифікації просто позбавлені сенсу, оскільки [ці теорії] взагалі не використовують поняття «предмету», яке є центральним поняттям онтології” [Бессонов 1978, с. 23].

А.3.2.1. Бувають істинні висловлення, що стосуються (дійсно) неіснуючих предметів.

Мені важко погодитися з думкою, що жодне „висловлення, яке стосується Сварога, не є істинним. Я погоджуюсь з І. Домбською, що висловлення типу „ A є B ” мусять бути хибними лише тоді, коли замість „ B ” ми вставимо порожню назву, а замість „ A ” – одиничну непорожню назву. [...] Істинним є висловлення „Ерато є музою”, а „Ерато є паркою” – хибним” [Dąbbska 1948, с. 162]. Те саме твердить Л. Гуманський: „Такі висловлення, як „Бахус є богом вина”, „Ржецький був щирим приятелем Вокульського”, в істинності яких можна сумніватись, [...] дехто – зі мною включно – вважають [...] істинними” [Gumański 1960, с. 4]. Вони належать до „дуже багаточисельної множини висловів, що [містять порожні назви], які визнані багатьма людьми не тільки сенсовними, але також і істинними” [Gumański 1960, с. 4]. Існування такого мовного відчуття засвідчує У. Ніклас: „На підставі повсякденної польської мови вислів „Пегас є конем” відрізняється щодо своєї логічної вартості від вислову „Пегас є коровою” [...] [Niklas 1979, с. 212] (див. також [Marciszewski 1973, с. 192]. До прихильників такого погляду сьогодні належать серед інших М. Шірн [Shearn 1950], Г.С. Леонард [Leonard 1964],

Н. Решер [Rescher 1968], Б. ван Фраассен [van Fraassen 1969], Р. Томасон [Thomason 1969] і А. Оренштейн [Orenstein 1973].

А.3.3. Висловлення виду „а існує” є сенсовними.

Згідно з Т. Чежовським, „висловлення, в яких щось говориться про існування індивідууму, здається, [підкр. – Я.Я.] містять хибне коло, причому з двох причин. По-перше, щоб щось сказати про індивіди, їх треба назвати власним ім'ям [...]” На мою думку – необов'язково: можна їх іменувати одиничними назвами. „Щоб їх назвати власними іменами, треба на них вказати [...]”. Їх треба вказати, але необов'язково рукою: це можна зробити за допомогою опису. „Вказати ж можна лише те, що сприймається, а отже, існування чого стверджується у сприйнятті”. Необов'язково: можна також вказати те, що є лише помисленим. „По-друге, щоб бути в змозі сказати щось істинне про індивіда (в тому числі про його існування), треба заздалегідь припустити, що він існує [...]” Але необов'язково треба припускати, що він існує дійсно. „Треба заздалегідь припустити, що він існує, оскільки істинно говориться лише про те, що існує” [Czeżowski 1964, с. 62].

У. Ніклас же говорить безпосередньо: „Мова [класичного логічного числення, тобто з т. зв. екзистенціальними передумовами] не містить предикату „існує”, отже не дозволяє побудувати одиничне екзистенціальне висловлення „а існує” на кшталт висловлення „а ходить”; тому заперечення цього висловлення є неприйнятним” [Niklas 1974, с. 122]. А чи містить ця мова предикат „ходить”? У такому разі про яке саме вміщення йшлося б?

А.4. Семантичній дефініції істини можна надати довільну метафізичну інтерпретацію.

Раніше цей погляд висловив Є. Пельц: „Я вважаю [...], що незалежно від того, хто які має філософські погляди, кожен погодиться, що речення „Варшава лежить над Віслою” є істинним, бо Варшава лежить над Віслою, а речення „Познань лежить над Віслою” є хибним, бо Познань не лежить над Віслою” [Pelc 1960, с. 98].

Те, що я поділяю цей погляд, щонайменш не свідчить про те, що я займаю протилежне становище стосовно погляду, вираз якому дав М. Пшеленцький, коли „вказуючи на певні філософські наслідки семантичної дефініції істини, [заперечив] тим самим [...] традиційне переконання про її філософську нейтральність” [Przełęcki 1973, с. 199]. Я переконаний, що семантична дефініція істини нічого заздалегідь не говорить ані про застосування окреслення „логічне значення” щодо описових речень, ані про застосування цього окреслення щодо оціночних речень. Інша справа, що я радше був би схильний бачити у цьому ще один аргумент її філософської (в цьому випадку – епістемологічної) нейтральності. За неможливість застосувати окреслення „логічне значення” до певних описових речень несе відповідальність „явище нечіткості” [Przełęcki 1973, с. 204], а застосування цього окреслення до деяких описових речень можливе завдяки тому, що „проблема такої, а не іншої характеристики даної денотації – це проблема, що належить до теорії значення, а не до теорії істини” [Przełęcki 1973, с. 207].

1.6. Способи буття предметів

В. Правильне формулювання метафізичної проблематики (тобто побудови онтології) вимагає введення поняття „різних способів буття (буття)”.

В цій справі я займаю позицію, яку А. Пуллавський називає „поміркованим екзистенціальним монізмом (або плюралізмом)”. „Вона була б рівнозначною визнанню деякого первинного, основного способу існування, реального існування, і в цьому основному значенні всі предмети, [наприклад], абстрактні треба було б визнати неіснуючими. [...] Отже, з «основної» точки зору види існування цих предметів могли би бути названими – метафорично і не зовсім правильно, але й надалі образно – „способами неіснування” [Póltawski 1964, с. 83-84].

Припустимо, що ми маємо справу з такими виразами: А – „Мсьцівой”, Б – „смерть Мсьцівова”, В – „відвага Мсьцівова”, Г – „зверхність Мсьцівова щодо Болеслава”, Д – „людина взагалі”, Е – „Сварог”, Ж – „чотиривимірна фігура”, З – „агавдо”.

Предмети, до яких відносяться ці вирази, Я. Лукасевич поділив би на конкретні (А) й абстрактні – або в реальному значенні (Д), або в ідеальному значенні (Ж) [Łukasiewicz 1906, с. 54]. Т. Котарбінський помітив би серед них можливі предмети (А – якщо ще не народився) і готові – існуючі (А – якщо ще не вмер) або неіснуючі (Ж) [Kotarbiński 1913, с. 88]. Е. Штамм виділив би дійсні предмети (А) й уявні (Д) [Stamm 1913, с. 448, 480; 1914, с. 34, 46]. М. Боровський вказав би на предмети дійсні – або екзистуючі фізично (А), або психічно (В), або ідеально (Д), і на предмети недійсні, що позначаються назвами фіктивними (Е), суперечливими (Ж) або несенсовними (З) [Borowski, 1920, с. 69-70; 1921, с. 139-140]. Г. Рейхенбах і Є. Пельц помістили б їх у двох розрядах: предметів фізичних (А) і фіктивних; до цього другого розряду були б зараховані предмети суб'єктивні (Е – якщо приснився Мсьцівою), логічні (Д), інтенціональні (Б – якщо Мсьцівою про неї турбується) і літературні (Е – якщо Болеслав про нього написав оповідання) [Reichenbach 1948, с. 115-126; Pelc 1971, с. 120]. К. Айдукевич у цьому випадку говорив би хіба що лише про „існування” в дослівному значенні (А) й „існування” в переносному значенні (Д, Е, можливо, також Ж) [Ajdukiewicz 1949, с. 126]. Дж.Е. Мур відділив би спочатку фіктивні предмети (Е, Ж) від реальних, а серед цих других тільки за індивідами (А) визнав би існування; натомість про факти (Б) й універсалії, а отже про властивості (В), відношення (Г) та абстракти (Д) говорив би, що хоч вони реальні, але не існують [Moore 1953]. Л. Гуманський протиставив би існуючі предмети (А) неіснуючим, тобто абстрактам, а отже фікціям (Е) і універсаліям (Б) [Gumański 1960, с. 7]. С. Свежавський сказав би про деякі предмети, що вони дійсні, бо існують, але одночасно вони випадкові, бо можуть не існувати (А); про певні – що вони можливі, бо можуть існувати (В – якщо до цих пір Мсьцівою був боягузом); про інші – що вони неможливі, бо не можуть існувати (Ж); крім цього, він, напевно, додав би, що ще є предмети необхідні, тобто такі, які не можуть не існувати [Swieżawski & Jaworski 1961]. Я. Котарбінська обмежилась би виділенням тих предметів, про які можна сказати, що вони „існують” у принциповому значенні (А, Б, В і Г), а серед них такі, до яких „існування” стосується в основному значенні (А) [Kotarbińska

1967, с. 133, 140, 141]. Б. Вольневич серед названих предметів шукав би такі, які існують одним із трьох способів: дійсним (А), необхідним і можливим [Wolniewicz 1968, с. 123]. Б. ван Фрассен впорядкував би їх як існуючі (А), неіснуючі (Е), можливі (Г – якщо тимчасово вони рівні), неможливі (Ж), реальні (А), уявні (Е), не здатні бути уявними (Ж) або помисленими (З?) [van Frassen 1971, с. 102]. А.Н. Прайор задовольнився би відшукуванням тих, які екзистують як нефіктивні і неабстрактні (А), далі – конкретних, але фіктивних (Е), фіктивних і абстрактних (Ж), а також реальних і абстрактних одночасно (Д) [Prior 1967, с. 141].

Коли йдеться про буття логічних предметів, то я тут не даю відповідь, чи мається на увазі завжди і виключно їх несуперечність. К. Айдукевич так доводить помилковість такого припущення: „Істинним є речення: „Речення „*a* існує і *b* існує” є еквівалентним реченню „*a* і *b* існує”, натомість не є істинним речення „Речення „*a* є несуперечним і *b* є несуперечним” є еквівалентним реченню „*a* і *b* є несуперечним”” [Ajdukiewicz 1920, с. 112b]. Здається, що в цьому випадку були переплутані два вирази: „є внутрішньо суперечливим” (реченнеутворюючий функтор від одного аргументу-назви) і „є суперечним з” (реченнеутворюючий функтор від двох аргументів-назв).

До прихильників введення поняття „різних способів буття” належить Т. Чежовський. Необхідність введення цього поняття він обґрунтовує таким чином: „Здається, що [серед інших проблема універсалій], у традиційному формулюванні належить до неправильно поставлених проблем. Недостатньо спитати, чи існують універсалії; треба з'ясувати, в якому сенсі ми питаємо про існування” [Czeżowski 1964, с. 72].

Натомість У. Ніклас дотримується того погляду, що „розрізнення між поняттям існування і субсистенцією [...] веде до онтологічних ускладнень” [Niklas 1973, с. 220]. Можливо ці ускладнення в межах розв'язку А. Майнонга несуть загрозу для його метафізичних рішень, бо вплутують їх, наприклад, у внутрішні суперечності або у суперечність з т. зв. звичайним почуттям дійсності. Однак нема доказів того, що всі такі розрізнення заплутують небезпечним чином справу. Треба було спочатку показати – як висловився

В. Марцішевський – що „вирішуючи якусь проблему завдяки такій онтологічній концепції [...], ми тим самим вплутуємося в нові теоретичні труднощі у вигляді антиномій або разючої неясності понять” [Marciszewski 1973, с. 192].

В.1. Одна справа „буття”, а інша – „існування”.

В ранньому періоді творчості Б. Рассел проголошував, що „буття є тим, що належить до кожного терміну, що з’являється в розумі, до кожного можливого предмету думки [...]. Існування, навпаки, є привілеєм лише деякого буття” [Russell 1903, с. 449-450]. Подібно вважав А. Майнонг [Meinong 1921, с. 108]. Пізніше до цього погляду схилявся Дж.Е. Мур [Moore 1953, с. 539]. Сьогодні А. Оренштейн дотримується того погляду, що „між буттям і існуванням є різниця” [Orenstein 1973, с. 73], а Дж. Оуенс виразно підкреслює, що „„буття” є більш ширшим поняттям, ніж „існування”” [Owens 1973, с. 25].

В.1.1. „Існування” є предикатом.

Я повторю за Я. Лукасевичем: „Яким би чином не виглядала справа, не можна стверджувати, що вираз „а існує” не вдається представити у формі „а має властивість існування” [...]” [Łukasiewicz 1906, с. 49].

В.1.2. „Існувати” – це те саме, що „бути дійсним”.

С. Лесьневський перелічує наступні значення слова „існувати”: „бути предметом сприйняття”, „бути свідомим”, „могти бути слушно визнаним”, „бути предметом, про який стверджувальне судження, стверджуюче його, є істинне” і „бути присутнім” [Leśniewski 1913a, с. 495-496]. Натомість Дж.Е. Мур за те, щоб говорити лише про існування речі, дійсністю ж наділяти не тільки речі, але також істини (факти) і поняття (універсалії) [Moore 1953, с. 531]. М.К. Мюнітц вживає також слово „існує” стосовно речей, що належать до (реального) світу, але, крім цього, ще й стосовно самого світу [Munitz 1974, с. 7].

На думку А. Заблудовського „вираз „є існуючим предметом” або „існує” позбавлений сенсу, якщо він не інтерпретується як рів-

нозначний з якимось виразом типу „бути елементом такої і такої-то множини”, яка була б охарактеризована незалежно” [Zabłudowski 1966-1967, II, с. 83].

Ототожнюючи існування з дійсністю, я слідую за порадою В. ван О. Куайна про те, щоб зберегти „старе добре слово „існувати” [і обмежити] уживання слова „існування” тим, що дійсне” [Quine 1948, с. 11]. Саме так найчастіше вживається це слово щодня. Тому має рацію Г. Рейхенбах, коли стверджує, що „модифікація існування в ділянці природної мови за допомогою слова „реальне” [...] [...] – це звичайний плеоназм” [Reichenbach 1948, с. 215]. Те саме повторює Л. Гуманський: „Говорячи точно, „існування” і „реальність” – це просто синоніми, а вираз „реальне існування” є плеоназмом, тоді як „нереальне існування”, так як і „неіснуюче існування” є нонсенсом” [Gumański 1962, с. 287].

В.1.2.1. „Бути дійсним” – це те саме, що „бути часово-просторовим”.

В.1.2.2. Критерієм дійсності є сприйняття.

Дж.Ст. Мілль навіть писав, що „існування явища” – це лише інший вираз для позначення того, що воно сприймається, або що його можна сприймати” [Mill 1843, т. 2, с. 192-193]. Цю позицію займає також Т. Котарбінський: „Тільки такі предмети існують, про які можна збудувати істинні речення типу „М є таким і таким” [...], [а] для цього [...] потрібно, щоб це речення в принципі могло бути опосередкованим висловленням сприйняттевого судження, щоб тоді М було в принципі предметом сприйняття” [Kotarbiński 1929, с. 402]. „У філософському сенсі існування характеризується здатністю діяти у якості безпосереднього або опосередкованого подразника ...” [Kotarbiński 1957, с. 159]. В тому самому дусі висловлюється Л. Гуманський [Gumański 1960, с. 7; 1961, с. 88, 91]. Також і Т. Чежовський вважає, що „про існування емпіричного індивідуума виносить рішення сприйняття” [Czeżowski 1964, с. 66].

В.1.2.3. „Бути недійсним” – це те саме, що „бути тільки окреслювальним”.

Так думав у Польщі вже К. Твардовський. На його думку, „інтенціональне [...] існування [...] полягає [...] єдино і виключно в представленому бутті” [Twardowski 1894, с. 21]. У тому, що існування математичного індивідуума полягає у спроможності бути дефініюваним (сконструйованим), переконаний Т. Чежовський [Czeżowski 1964, с. 65].

Визнання недійсних предметів не вимагає – як це переконливо показав Є. Кміта – визнання, що вони є чимось, що „в певному сенсі існує «об’єктивно»” [Kmita 1966a, с. 63].

В.1.2.4. „Недійсність” є модифікуючим окресленням.

У. Оккам, говорячи про розподіл буття на дійсне і можливе, зазначає, що „не слід цього розуміти таким чином, що щось, що в дійсності не існує, але може існувати, справді є буттям, а щось інше, що існує в дійсності, також є буттям” [Ockham 1325, с. 143]. У Польщі колись К. Твардовський підкреслював, що „через додавання „як предмет представлення”, модифікується значення виразу „існувати”; щось, що існує як предмет представлення, насправді взагалі не існує, є лише представленим” [Twardowski 1894, с. 21]. Услід йому Б. Вольневич застерігав, що „розрізнення дійсних явищ від недійсних не є [...] логічним поділом у такому сенсі, як, наприклад, розрізнення справжніх явищ від несправжніх”. Доданок „дійсне” належить до так званих модифікуючих доданків [...]” [Wolniewicz 1968, с. 59, 123]. Також у М. Гогача можна знайти таке: „Слід пам’ятати, що [так зване помислене існування] не є реальним існуванням, що це є, отже, якимсь псевдоіснуванням” [Gogacz 1976, с. 151]. Отже, стає зрозумілим визнання Л. Гуманським поняття „фіктивного існування” поняттям „виразно *contradiction in adiecto*” [Gumański 1960, с. 7], „суперечливим в собі поняттям” [Gumański 1960, с. 21].

Дехто вважає, що спільною рисою всіх видів буття є несуперечність. А. Менне саме внутрішню несуперечність у понятті ототожнює з „абсолютним існуванням, гідним називатися „логічним існуванням”” [Menne 1954, с. 96]. Натомість Л. Гуманський тої думки, що „пошуки сенсу „існування” спільного для математики, емпіричних наук і природної мови приречені на невдачу” [Gumański 1961, с. 85].

1.7. Буття і існування

С. Кожний предмет (буття) є, але не кожний існує.

Якщо В. ван О. Куайн говорячи: „висловлення, що щось не існує, або що щось існує, що не існує, є очевидною суперечністю; звідси „ $\wedge x (x \text{ існує})$ ” мусить бути істинне” [Quine 1940, с. 150] має на думці щось інше, то я не можу погодитись з його поглядом. Це саме стосується позиції У. Ніклас [Niklas 1974, с. 119]. Б. Вольневич також правий, що „якщо до того, що є, додамо те, чого немає, то отримуємо то саме, що мали на початку, тобто те, що є” [Wolniewicz 1968, с. 125] – за умови, що „є” значить те саме, що „існує”.

Л. Гуманський в тій справі висловлюється таким чином: „Акцептуючи широке розуміння виразу „предмет”, яке я тут прийняв, треба визнати, що не всі предмети існують” [Gumański 1961, с. 79]. Йдеться про те, що „необхідною умовою сенсовності речення „Пегас не існує” є те, що Пегас є предметом. Але бажання, щоб Пегас був (субсистував і т. п.), абсолютно не є умовою сенсовності” [Gumański 1961, с. 75]. „Висловлювання про існування [кожного предмету] стає зайвим трюїзмом, бо про що можна щось сенсовно сказати, про те заздалегідь відомо, що воно існує” [Gumański 1961, с. 80].

На мою думку, це не доводить зайвості поняття „буття”. Якби ним не можна було користуватись, то не можна було б висловити ані погляду, що нема неіснуючих предметів, ані погляду, що такі предмети є. Тому В. ван О. Куайн зізнається, що не може „стверджувати існування речей, існування яких [...] він не визнає” [Quine 1948, с. 29]. Якщо його розумування правильні, то „в кожному онтологічному спорі прихильник негативної тези [...] не [...] в стані стверджувати, що його противник не погоджується з ним” [Quine 1948, с. 10]. Вище наведена імплікація є істинною, оскільки її антецедент є хибним. Щоб це мало місце, то не можна заборонити принаймні говорити, що є предмети, яким ми відмовляємо в існуванні.

Ще С. Лесневський зауважив, що речення типу „Є такі-то-і-такі предмети” є аналітичними, а речення на кшталт „Нема таких-то-і-таких предметів” є синтетичними й одночасно внутрішньо суперечливими. Перші є аналітичними, бо предикат („є”) „не співозначає

[...] таких рис, які не співозначені суб'єктом" [Leśniewski 1911a, с. 331, 338]. Другі є внутрішньо суперечними, бо предикат („нема") співозначає таку рису, яка суперечить одній із рис, що співозначена суб'єктом. Як внутрішньо суперечливі „заперечливі екзистенціальні речення не можуть бути істинними" [Leśniewski 1911a, с. 340]. Звичайно, це не стосується речень, що відмовляють в існуванні (дійсному) певним предметам. Пізніше С. Лесневський визнав, що предикат „є" не співозначає взагалі ніяких рис [Leśniewski 1911b, с. 133a; 1913b, с. 82], що схилило його визнати питання „Чи те-і-те існує" псевдопроблемою, оскільки воно „не допускає ані стверджувальної, ані заперечливої відповіді" [Leśniewski 1911b, с. 133b]. Такий погляд мені не здається обґрунтованим.

У вищевикладеній справі я поділяю позицію М. Боровського: „Визнання тільки одного [способу] буття, або існування, подібно як визнання одного виду предметів, було би непрактичним і силою втискало б у якісь тісні мовні рамки ціле багатство світу з надзвичайно розмаїтими відтінками і ступенями буттювання. Я припускаю, що все, що є предметом, тим самим певним чином наділене буттям, тобто, що нема предметів, ненаділених буттям" [Borowski 1920, с. 69]. Цю останню думку я висловив би більш обережно: вираз „предмет не наділений буттям" не є назвою, оскільки „завдання показати, що якийсь предмет не існує в тому значенні, що його взагалі нема, не може бути виконане, оскільки воно є „безпредметним". Жодного предмету ми не можемо знищити (позбавити буття), а можемо лише інакше його покласифікувати, наприклад, перенести зі сфери реальної до фіктивної" [Borowski 1922b, с. 501].

Обережну (а, може, лише невизначену) позицію у цьому питанні займав Дж.Е. Мур. З одного боку, „кентаври, грифи і химери мусять бути, оскільки є чимось: чимось, що ми собі уявляємо [...]" [Moore 1953, с. 383]. З другого боку, „ми не мусимо визнавати, що є така річ, як химера, тільки тому, що можемо [...] думати про химеру [...]" [Moore 1953, с. 522]. Слід зауважити, що Є. Пельц заявляє: „Я відкидаю існування інтенціональних предметів; щонайбільш я можу про них говорити у тих випадках, коли подібна робоча гіпотеза є придатною [...]" [Pelc 1958, с. 152]. Тут він цілком виразно говорить про „існування" в нашому розумінні, а не про „буттювання".

1.8. Поняття небуття

Д. Правильне формулювання метафізичної проблематики вимагає розрізнення двоякого розуміння „небуття".

Д.1. „Небуття" в одному розумінні – це те саме, що „щось, що не є якимсь".

Д.2. „Небуття" в іншому розумінні – це те саме, що „ніщо".

Як нагадує К. Твардовський, „дихотомічна дія інфінітації [так схоласти називали зв'язок якогось категорематичного виразу з „non"] пов'язана з певною умовою. Мусить існувати представлення [тобто поняття] вищого порядку щодо представлення, яке є значенням назви з інфінітацією. [...] Інфінітація виразу „щось" передбачає [...] поняття вищого порядку стосовно поняття „щось", а отже, передбачає абсурд [...]". К. Твардовський додає, що „вже Авіценна [...] вважав такі інфінітації, як *non-res*, *non-aliquid*, *non-ens* неприйнятними" [Twardowski 1894, с. 19]. В. Стружевський цю справу знову ставить на вістря ножа: „Якщо якийсь універсальний термін, наприклад, „щось" [...] по суті відноситься до чогось, то чи відноситься він також до свого власного заперечення, чи ні? Якщо так, то він тим самим стає чимось внутрішньо суперечливим: чимось і не-чимось одночасно; якщо ж ні, тоді він нічого не охоплює, бо ж його власне заперечення також є чимось. [...] Цю антиномію цілковито [...] розв'язує концепція заперечення як перекреслення [а не розподілу!]. „Не-щось" [...] не дозволяє задати принципове питання про десигнат" [Stróżewski 1964, с. 100-101]. Крім цього, В. Стружевський зауважив, що „саме так [тобто відносно розподілу] розумів небуття [...] Платон, коли в *Софісті* протиставляв світ часово-просторових речей істинному світові, суттєвому буттюванню ідеї" [Stróżewski 1964, с. 96]. Також і згідно з Л. Гуманським, „на питання: „Чим же ж є те, що не є" немає потреби відповідати доти, доки той, що запитує, не вкаже другого аргумента сполучника: тоді відповідь не викличе труднощів. Якщо, наприклад, аргументом буде „біле", то питання набере форми: „Чим (яким предметом) є те, що не є білим?", а відповідь буде надзвичайно проста: „Те, що не є білим, є предметом, що не містить властивості білизни" [Gumański 1961, с. 74].

1.9. Що є, а чого нема

Е. Є предмети (буття); небуття нема (небуття не є предметом).

Тут пригадуються розсуди Горгія з Леонтін (наведені Секстом Емпіриком), котрий таким чином обґрунтовував неіснування небуття: „Бо ж якщо небуття існує, то воно одночасно буде існувати і не буде існувати; в тій мірі, в якій воно розуміється існуючим, воно не буде існувати; оскільки ж небуття існує, то знову ж таки воно буде існувати. Однак було б цілковито абсурдно, якщо б щось існувало і одночасно не існувало. Тому небуття не існує. З другого боку, якщо небуття існує, то буття не існує. Адже буття є протилежним щодо небуття. І якщо існування притаманне небуттю, то буттю буде притаманне неіснування” [Sekstus Empiryk 150, с. 18]. Ці розсуди мають таким вигляд:

(1) (а) Якщо небуття існує, то небуття існує.

(б) Якщо НЕБУТТЯ (тобто те, що не існує) існує, то небуття не існує. Тоді: Якщо небуття існує, то небуття існує і небуття не існує.

Але:

(в) Неможливо, щоб небуття існувало і небуття не існувало.

Тобто: Необхідно, щоб небуття не існує.

(2) (г) Якщо НЕБУТТЯ (тобто те, що не існує) існує, то буття (тобто те, що існує) не існує.

Але: Неможливо, щоб небуття (тобто те, що не існує) існувало.

А отже: Неможливо, щоб буття (тобто те, що існує) не існувало.

Або: Необхідно, щоб небуття не існувало.

Очевидно, що достатньо було б під „небуттям” Горгія розуміти „те, що не існує” („те, що не є дійсне”), а під „існуванням” Горгія розуміти „буття”, щоб цілий цей вивід розсипався з приводу хибності засновків (б) і (г).

Р. Інгарден погоджується з елеатами у тому, що „існує тільки буття, а жодного небуття нема. [...] Щоправда, елеати ще додавали – що вже не здається вірним – що небуття неможливо помислити” [Ingarden 1947-1981, т. 2, с. 123]. Я ж припускаю, що, з одного боку, існує (тут: є) не тільки буття (тут: те, що дійсне), але і небуття (тут: те, що недійсне), з другого ж – є тільки буття (тут: те, що є), а небуття (тут: того, чого нема) нема. Зрештою, можливо було б ко-

рисним прийняти за В. Стружевським умову, щоб у тому другому випадку небуття назвати „нічим” [Stróżewski 1964, с. 97].

Е.1. Існує тільки одна порожня назва: „ніщо”.

К. Твардовський був думки, що „кожна назва називає якийсь предмет без огляду на те, чи існує цей предмет, чи не існує” [Twardowski 1894, с. 20]. Правий Т. Котарбінський, коли говорить, що „якщо хтось розуміє вирази, то це ще не значить, буцімто існують предмети, які позначаються цими виразами” [Kotarbiński 1920, с. 27]. Але це значить, що ті предмети є. Позиція, згідно з якою назва, якщо вона позначає дійсний предмет, є непорожньою, призводить до дуже небажаних наслідків. Колись цю справу порушила І. Домбська: „Залежно від того, хто якого дотримується погляду на світ, той буде звужувати або розширювати межі терміну „порожня назва”. Для побожного грека вираз „Зевс” не є порожнім, але для атеїста XVIII століття порожньою є назва „Бог”. Тому „прихильник порожніх назв мусить погодитись, що вводячи їх, він обдаровує науку неясним терміном” [Dąmbska 1948, с. 163]. Згідно з Л. Гуманським, проблему порожніх назв вперше поставив, імовірно, Ф. Brentano у 1874 році [Gumański 1960, с. 6]. Л. Гуманський підтримує погляд, що „десигнат назви може існувати або не існувати, але назва мусить мати якийсь десигнат, хоча б неіснуючий, як наприклад, назва „музи” має десигнати у вигляді неекзистуючих муз” [Gumański 1961, с. 87]. „Об’єкти, позбавлені десигнатів [...] взагалі не є назвами” [Gumański 1961, с. 87, прип. 92]. Саме тому вираз „не-буття” для нього не є назвою. „Напис „Для кожного x , x є не-предметом”, коли ми хочемо вважати „не-” назвоутворюючим функтором, стає безсеновим, оскільки „не-предмет” не означає жодного предмету, не є назвою. Заперечення при назві можна було б зарахувати до назвоутворюючих функторів від одного аргументу-назви тільки за умови, що аргументом цього функтора не може бути універсальна назва. Але здається, що це [...] зайве ускладнення системи” [Gumański 1960, с. 60]. Зауважмо, що таку релятивізацію поняття „не-буття” рекомендував – згідно з презумпціями, між іншим, М. Пшеленцького – саме Платон. Л. Гуманський займає по-

зицію, згідно з якою запереченню при назві треба у природній мові підпорядкувати вираз „є не-”. „Все ж можна говорити або „Неправда, що $S \in P$ ”, або „ $S \in \text{не-}P$ ”. [...] „Предмет” є назвою абсолютно універсальною, тому речення „Для кожного x , неправда, що x є предметом” є хибним, але сенсовним” [Gumański 1960, с. 60].

Г. Головним завданням метафізики є дослідження ступеня підлеглості дійсних предметів.

М. Боровський замість підлеглості говорить про відносність предметів [Bogowski 1922a, с. 318]. А Н. Прайор користується поняттям „сили існування” [Prior 1971, с. 127]. Розрізнення метафізичних проблем дозволяє мені погодитись з М.К. Мюнїтцем, згідно з яким головним завданням онтології є встановлення не того, що існує, а того, що це значить, що світ і його складові існують [Munitz 1974, с. 11].

Чи вдасться відстояти викладені мною погляди – не мені судити. Тому я лише повторю за іншими: „Про існування писали і продовжують писати дуже багато. Отже, може і ці розважання зможуть посприяти дискусії” [Czeżowski 1964, с. 72].

2. Про існування

У дискусії [над проблемою існування], яка точиться споконвіку, вже висловлено, напевно, всі можливі погляди, висунуто всі можливі рішення.

М. Пшеленцький, „*Нема того, чого не існує*”
[Przełęcki 1980, с. 141]

2.1. Значення висловлень про небуття

У праці [Jadacki 1980] я серед іншого проаналізував парадоксальні висловлення про небуття.

Зокрема мова йде про наступні підстановки елементарних речень типу *Pa*:

(1) Небуття є *P*-ове,

(2) *a* є небуттям.

У (1) „небуття” є назвою індивідуальною, що називає (десигнує?) те, що не існує (загал того, що не існує?). Отже, з (1) і з того, що:

(3) Якщо *Pa*, то існує *a*,

ми маємо:

(4) Існує [небуття, а отже] те, що не існує.

В (2) „небуття” є загальною назвою (предикатом), що денотує загал того, що не існує. З (2) і (3) маємо:

(5) Існує [*a*, а отже] щось, що не існує.

В [Jadacki 1980] як (4), так і (5) я визнав – хоча з певною *reservatio mentalis* – внутрішньо суперечливими реченнями. Сумнів походить з того, що внутрішньо суперечливим реченням вважається речення:

(а) яке є кон’юнкцією двох суперечливих речень (тобто таких, коли одне є запереченням другого)
або

(б) яке вдасться перетворити в (а).

Ані речення (4), ані речення (5) точно не є реченням (а). Однак не ясно, чи є ці речення реченнями (б), а отже, чи можуть вони бути перетворені в речення (еквівалентне їм?):

(6) Певний предмет існує і [одночасно] неправда, що [цей самий предмет] існує.

Незалежно від цього речення (4) і (5) не виглядають привабливо і коли вже можна підібрати предикат „ P ” і назву „ a ” так, щоб ці речення були істинними, добре було б уникнути ситуації, в якій вони були б наслідками речень (1) і (2). Уникнення, про яке йде мова, можливо в обох випадках досягнути двома способами:

1^0 – через відкидання припущення, що речення (3) є твердженням;

2^0 – через прийняття [того положення], що слово „існує” у наслідку речення (3) має інше значення, ніж в *explicans* тверджень (1) і (2).

Крім того, у випадку речення (2) потрібний результат можна отримати таким чином:

3^0 – через прийняття наступної експлікації цього речення:

(2*) $a \in \text{не-}P$.

Розв’язок 1^0 я вважаю непотрібним послабленням числення предикатів (з індивідуальними назвами). Розв’язок 3^0 недостатньо добре передає семантичну інтуїцію, яка пов’язується з реченням (2), оскільки про кожний предмет можна сказати, що він є не-якийсь (тобто, що він не має певної властивості). Тому-то в [Jadacki 1980] я вибрав розв’язок 2^0 . У зв’язку з цим речення (4) і (5) відповідно набувають вигляду:

(4*) Існує₁ [небуття, а отже] те, що не існує₂.

(5*) Існує₁ [а, а отже] щось, що не існує₂.

В такому разі, звичайно, необхідно вказати різницю значень між „існуванням₁” і „існуванням₂” (див. нижче).

Однак – у випадку (2) – треба взяти до уваги ще один розв’язок:

4^0 – через відкидання правомірності визнати речення (2) реченням зі структурою „ Pa ”.

У цьому випадку протягом цілого розумування не можна було б посилались на твердження (3), і в цьому пункті воно перестало б породжувати парадокси.

Я допускаю рішення 4^0 , оскільки схильюсь до погляду, що вираз типу „не- P ” (з логічним „не”) не є предикатом *sensu stricto*. Від-

повідно непосідання певної властивості – зрештою, подібно як і посідання певної властивості – не є властивістю. Висловлення „ $a \in \text{не-}P$ ” (особливо „ $a \in \text{небуття}$ ”) я інтерпретую як „ $a \notin P$ ” (vel „ $a \notin \text{буття}$ ”). Таким чином я уникаю (як мені здається) того, що непосідання жодної властивості у чомусь (що це взагалі було б?) – приводила б до існування цього чогось.

2.2. Онтологічна заангажованість класичного логічного числення

Порушене у п. 2.1. питання в нашому столітті буває представлене як проблема онтологічної заангажованості логіки.

В цьому випадку мова йде про те, що певні «екзистенціальні» речення є твердженнями логіки.

Так от, твердженням «чистого» числення предикатів є речення:

(7) $\forall x (Px \rightarrow Px)$,

а твердженням числення предикатів з індивідуальними назвами є речення:

(8) $\forall x (x = a)$,

де „ a ” є довільною назвою.

Для так поставленого питання пропонується розв’язок, який по суті аналогічний вказаним вище:

– послаблення числення предикатів через усунення тверджень (7) і (8) (пор. розширення істинності речень також на порожні області; вільні логіки);

– зміна семантичної інтерпретації формул (пор. підстановочну інтерпретацію).

У [Jadacki 1980] я в принципі висловлююся за другий розв’язок, а саме за те, щоб речення з малим квантифікатором „ $\forall x Px$ ” «читати» не як „Існує таке x , що $x \in P$ -ове”, а як „Є певна назва, яка після її підстановки у вираз „ Px ” перетворює його у істинне висловлення”. Після критики М. Пшеленцького в праці [Przełęcki 1980] я схильюсь до того, щоб облишити підстановочну інтерпретацію і радив би наступне – нейтральне – «прочитання» згаданої вище формули: „Відбуває [у визначеній множині] таке x , що $x \in P$ -ове”.

2.3. Значення слова „існувати”

М. Чарноцка в праці [Czarnocka 1986] дотримується погляду, що термін „існувати” „інтуїтивно розуміється достатньо точно і однозначно” [Czarnocka 1986, с. 11]. Я не поділяю цю думку.

У [Jadacki 1980] я ввів серед інших такі поняття:

(А) знаходження – тобто приналежності до визначеної множини;

(Б) буття (*vel* буття) – тобто бути визначальним;

(В) існування [*sensu stricto*] – тобто знаходження у просторі-часі.

Поняття існування [*sensu stricto*] я детально проаналізував у праці [Augustynek & Jadacki 1993, с. 127-131]. Зокрема там я встановив, що:

(9) Щось існує – це ніщо інше, як – це щось є колись (тобто у певному періоді) десь (тобто у певному місці).

Отже, якщо б ми ввели поняття:

(Г) тривання – тобто буття упродовж певного періоду,

і

(Д) лежання – тобто буття у певному місці,

то поняття (В) ми могли би вважати сумою понять (Г) і (Д). Можливо, було б варто у якості цікавинки сказати, що ці останні поняття – (Г) (особливо в сенсі зміни) і (Д) – на думку етимологів були поняттями, що найпершими в польській мові пов’язувались зі словом „бути” („дозрівати”, „рости”, „ставати” – *versus* – „мешкати”, „проводити час (десь)”, „перебувати”). Натомість слово „існувати” утворилося в польській мові від прикметника „істинний” [*istny*], який спочатку значив те саме, що „правдивий” або „дійсний” (у російській мові й надалі „*истина*” – це те саме, що й „правда”). Отже, семантична взаємозамінність контекстів типу „Є так, що *p*” і „Істиною є, що *p*” не повинна дивувати.

В дискусіях над проблемою існування певну роль відіграє також поняття

(Е) присутності – тобто буття зараз (або у теперішньому).

В [Augustynek & Jadacki 1993] я намагався показати, що: якщо ми погодимось, що теперішнє визначається періодом, в якому триває виділений предмет (наприклад, ми самі), то визнаючи, що:

(10) Щось існує – це ніщо інше, як – це щось є присутнім,

ми звужували б поняття існування порівняно з (9).

Однаке, якщо б визнати, що:

(11) Щось існує – це ніщо інше, як – це щось є в якомусь (*scil.* довільному) теперішньому, і оскільки все є щонайменше у своєму теперішньому, то множина існуючих предметів у сенсі (9) була б тотожна множині предметів, існуючих у сенсі (11).

Як відомо, є спірним питання, чи

(12) Щось існує, коли щось триває (колись), і коли те саме щось лежить (десь).

На жаль, слово „існування” часом вживається як у сенсі (В), так і (А) і (Б).

Відношення (Б) до (В) є зрозумілим – і так воно було представлене у [Jadacki 1980]:

(13) Множина існуючих предметів міститься [належним способом] у множині буттяючих предметів.

Легко зауважити, що я висловлююсь за прийняття концепції різних способів буттяювання. В [Jadacki 1980] я вказав три таких способи:

(а) дійсне буттяювання, тобто існування [*sensu stricto*];

(б) буттяювання у думці, в тому числі:

(β¹) можливе буттяювання, тобто несуперечливе;

(β²) неможливе буттяювання, тобто суперечливе.

Відразу зазначу, що мій критик М. Пшеленцький відкидає поняття буттяювання, написавши [Przełęcki 1980]: „Я взагалі не розумію того, у чому полягає це відмінне від існування «буття» або «буттяювання» [...] [Згідно з моєю значеннєвою інтуїцією] існувати – це те саме, що бути: щось є – тобто щось існує. Ствердження, що щось не існує, нічого іншого не значить, як тільки те, що чогось нема. А отже, або щось є, або чогось нема – *tertium non datur*.”

Зізнаюся, що в [Jadacki 1980] я не досить виразно поставив справу відношення (А) до (Б). Я там написав [Jadacki 1980, с. 117] так: „Інколи вигідно прийняти, що кожний предмет, котрий з’являється у довільній предметній області мови [...], буттює певним способом”.

Сьогодні я б подумав, чи не сказати б радше, що:

(14) Множина наявних предметів (тобто тих, що належать до визначеної множини) міститься у множині буттюючих предметів (тобто таких, що можуть бути визначені).

Nb. М. Пшеленцький допускає існування (!) різних категорій предметів (наприклад, конкретних, абстрактних etc.). Я був би схильний вважати – що я виразив між іншим у праці [Jadacki 1985a, с. 87-88] – що у світлі такої декларації різниця між нашими позиціями стає властиво різницею суто вербальною. Так відбувається саме тому, що парадокс небуття вдається реконструювати як парадокс не-предмету (при трансцендентальному розумінні „предмету”) і – додамо – також парадокс неприналежності до (жодної) множини. Мова йшла би відповідно про предмет, що не є предметом і про множину предметів, які не належать до жодної множини.

2.4. Полемічний відступ (1)

А. Гжегорчик у своїй книзі [Grzegorzczuk 1993] вживає багато понять існування, хоча не всіх їх він між собою виразно розрізняє і перелічує. Я спробую це зробити замість нього, щоб порівняти ці поняття з поняттями, введеними мною вище. Отже, А. Гжегорчик, як мені здається, допускає [Grzegorzczuk 1993, с. 30-33] такі розуміння виразу „а існує”:

(Г1) „а є буттям”;

(Г2) „а належить до складників світу”;

(Г3) „а належить до речей, які є складниками дійсності”;

(Г4) „а є чимось реальним”;

(Г5) „а є десь [без точно приписаного місця]” – філософське значення;

(Г6) „а триває в момент виголошення речення (Г1)” – звичайне філософське значення *vel* часове значення;

(Г7) „а належить до певної множини” – абстрактне значення *vel* найбільш філософське (більш специфічно філософське): незалежно від положення як у просторі, так і в часі (тобто безчасове *vel* понадчасове).

Я вважаю, що поняття (Г7) є тотожним із моїм поняттям знаходження, (Г5) – поняттю лежання, а (Г6) – поняттю присутності. Поняття (Г1) нагадує моє поняття буттювання/буття; на жаль, відсутність більш точного визначення робить неможливою відповідь на питання про їх суттєве взаємне відношення. Якщо визнати, що згідно А. Гжегорчику світ=дійсність=реальність, а також досить ліберальне поняття буття-складником, то (Г2) = (Г4). Те, чи ці останні поняття можна було б ототожнити з моїм поняттям існування [*sensu stricto*], залежало б від більш чіткого визначення поняття дійсності А. Гжегорчиком. Нарешті, якщо б (Г3) не було тотожне (Г2), то воно було б вужче від (Г2) (бо ж, звичайно, не кожен складник дійсності є річчю).

А. Гжегорчик декларує своє приєднання до грона прихильників різних способів існування (*vel* категорій буття). Зокрема він згадує про:

– існування правдиве – так існують тільки речі;

– існування опосередковане – (окреслення моє, Я.Я.), причому „існувати опосередковано” – це не що інше, як „бути притаманним речам” або „мати місце між речами” – так існують властивості і відношення.

Сам я тут не бачу підстав для того, щоб говорити про різні способи (*vel* види) існування. Я просто визнаю лише дві наступні онтологічні тези:

(15) Кожній речі (і більш загально: кожному предмету) притаманна щонайменш одна властивість (і кожний предмет знаходиться до певного предмету в якомусь відношенні), а також

(16) Кожна властивість притаманна щонайменш одній речі (або радше більш загально: певному предмету).

Питання до роздумів: чи твердження (15) і (16) є аналітичними твердженнями, чи синтетичними?

2.5. Чи існування є властивістю

Питанню „Чи існування є властивістю?” можна також надати вигляд: „Чи „існування” є предикатом?”

У цьому останньому вигляді до традиції європейської філософії це питання ввів, здається, І. Кант. При цьому він відрізняв логічні предикати від реальних предикатів.

Логічним предикатом є довільний вираз, що висловлюється про певний предмет. „Існування” задовольняє цю умову, тому воно є логічним предикатом.

Натомість реальний предикат (*scil.* р-предикат) – це, згідно з І. Кантом, такий вираз, за допомогою якого висловлюється про певний предмет властивість, що не міститься в його понятті. Говорячи інакше, в реченні типу „*Pa*” вираз „*P*” є реальним предикатом тоді, коли це речення не є аналітичним реченням. Тому проблема р-предикативності зводиться до питання, чи речення, що є підставками функції „Існує *x*” є, або не є аналітичними реченнями.

Моя відповідь на це питання така.

Якщо мова йде про „існування” *sensu stricto* (Б), то не кожне речення згаданого типу є аналітичним, а отже „існування” в цьому сенсі буває р-предикатом. Натомість, якщо мова йде про „існування” в сенсі (А), тобто „буттявання”, то оскільки я приймаю твердження

(17) Все (*vel* кожний предмет) буттєє,
тому, як мені здається, властивість буттявання (предметність?) входить у поняття кожного предмету; отже, „існування” в цьому сенсі в принципі не є р-предикатом. Можливо, єдиним винятком, коли вже поняття небуття не містить властивості існування-буття, був би контекст:

(18) Небуття (*scil.* те, чого немає) існує (*scil.* є).

Але що тоді приписував би (хибно?) предикат „існування-буття”?

В ХХ столітті справа предикативності „існування” набрала нових рис, оскільки набула новітньої парафрази у мові числення предикатів.

Розгляньмо таку формулу цієї мови:

(19) $\forall x Px$.

Дехто цю формулу читає – як це говориться: вільно – таким чином:

(20) Існує таке *x*, що *x* є *P*-ове.

Це підштовхує визнати „існування” квантором, а оскільки квантор не є предикатом, то й „існування” не може бути предикатом. Свій погляд на цю справу я вже висловив у п. 2.2.

2.6. Критерії існування

Я відрізняю визначення суті чогось (*via* нормальну дефініцію) від наведення критеріїв (перевірок) буття тим чимось, хоча й не виключаю, що іноді зустрічаються задовольняючі критеріальні дефініції.

У [Jadacki 1980] я навів епістемологічний критерій існування, хоча й сформулював його за допомогою саме критеріальної дефініції [Jadacki 1980, с. 117]:

Щось існує, коли сприймається.

Однак зараз я волів би користуватись онтологічним критерієм: цим критерієм є перебування до чогось у відношенні впливання. Поняття впливання я проаналізував у праці [Augustynek & Jadacki 1993, с. 149-156].

Приймаючи такий критерій, я певною мірою продовжую думку Т. Котарбінського, котрий у праці [Kotarbiński 1957, с. 159] написав: „У наших очах існування у філософському сенсі характеризується здатністю діяти в якості безпосереднього або опосередкованого подразника ...”.

Тому Т. Котарбінський приймає наступну критеріальну дефініцію „існування”:

(21) Щось існує, коли це щось має здатність впливати [на щось].

Оскільки ж:

(22) Якщо щось впливає, то це щось має здатність впливати [на щось], отже, згідно з (21), саме впливання є критерієм існування.

Однак, на відміну від Т. Котарбінського, я не виключаю існування предметів, які ні на що не впливають. Бо ж сенс „існування”, який я прийняв, допускає існування предметів, які ні на що не впливають (*vel* не мають здатності на щось впливати). Для мене впливання на щось є критерієм, але не обов’язково суттю існування.

2.7. Полемічний відступ (2)

М. Чарноцька в [Czarnocka 1986] ставить собі за мету навести критерії існування, що застосовуються у фізиці, тобто критерії існування фізичних індивідів (ф-індивідів). Інакше кажучи, вона хоче знайти підставу для тверджень виду „Існує ф-індивід виду K ”.

М. Чарноцька висловлюється на користь т. зв. принципу відносного (умовного) наукового реалізму, згідно з яким існують – причому одним і тим самим чином („однаково реально”) – як (всі) спостережувальні ф-об’єкти, так і (певні) неспостережувальні ф-об’єкти. Ці об’єкти відрізняються не способами існування, а саме критеріями. Для спостережувальних ф-об’єктів – це критерії спостереження (подібні до мого епістемологічного критерію), а для неспостережувальних ф-об’єктів – експлананційні [критерії] (подібні до мого онтологічного критерію).

Представлений М. Чарноцькою критерій спостереження має такий вигляд [Czarnocka 1986, с. 47-48, 101, 124]:

(23) Якщо визнається, що щось було спостережене (*scil.* ідентифіковано у спостереженні) вірогідним обсерватором, то визнається [можна визнати?], що це щось існує.

На думку М. Чарноцької, про те, що спостережувальні і неспостережувальні ф-об’єкти існують однаково чином, свідчить те, що і одні, і другі є ланками причинно-наслідкових ланцюжків. Бо ж експлананційний критерій існування звучить так [Czarnocka 1986, с. 74-75, 77, 101]:

(24) Якщо щось є неспостережувальною причиною або неспостережувальним складником причини чогось, що було спостережене вірогідним обсерватором, то ця причина або її складник існують.

Під час дискусії над книгою М. Чарноцької я звернув увагу на те, що якщо – як це представляє Авторка – об’єкт, який ідентифікується у спостереженні, є об’єктом, про який відомо, що „він має всі ті параметри, множина яких дефініційно визначає даний вид” [Czarnocka 1986, с. 50], то не зовсім зрозуміло, як виділяється «голий» об’єкт, який мусів би в разі чогось бути носієм ідентифікаційних параметрів для даного виду. Чи мусів би це бути, наприклад, шматок простору-часу, конвенціонально виділений у полі спостереження обсерватора?

Сьогодні я наполягав би ще на елімінації „визнання” з формули (23) і надання їй вигляду:

(23*) Якщо щось було спостережене (*scil.* ідентифіковане у спостереженні) вірогідним обсерватором, то це щось існує.

2.8. Існування Бога

В праці [Jadacki 1980, с. 118] я написав:

Здається, що тим головним предметом філософських спорів, котрі стосуються проблем існування, є не те, яким чином той чи інший предмет (або світ взагалі) буттє, а особливо існує, а те, якою мірою даний предмет є в стані існувати «власним коштом». [...] Спир метафізиків є спором про те, якою мірою непідлеглисті відзначаються [...] існуючі [...] предмети, або загальніше: дійсний світ. [...] Чи дійсний світ (тобто загал дійсних предметів) якимось [особливим] чином є підлеглим, а якщо так, то від чого?

Як відомо, у європейській філософії цьому останньому питанню надавали загалом вигляд питання про стосунок світу до Бога. Таким чином, в нашій традиції метафізична проблематика багатьма способами переплуталась з теологічною проблематикою. На цьому питанні я хотів би коротко затриматись, оскільки воно цікаво висвітлює саме поняття існування.

Наскільки мені відомо, західноєвропейські концепції відношення Бога до світу можна класифікувати таким чином:

(А) Іманентні концепції:

– персоналістична: Бог-Особа [втілена у Людину] є складником світу;

– пантеїстична: Бог-Божество «пронизує» світ (див., наприклад, у Хрісіппа, І. Скотта Еріугени, Б. Спінози, Т. Карлейля);

(Б) Трансцендентні концепції:

(а) НЕГАТИВНІ:

– ідеальна: Бог-Взірець не впливає на долю світу (див., наприклад, Епікур, Г.В. Ляйбніц);

(б) ПОЗИТИВНІ:

– креаційні:

– Бог-Будівельник – з одвічної матерії на підставі одвічних ідей (Платон, св. Іустин-Мученик)

або

– Бог-Творець – Першорушій *vel* Першопричина (Аристотель, св. Іриней);

– фундаментальна: Бог – Постійна Причина, що підтримує світ у постійних актах творіння – *creatio continua* (бл. Августин, Н. Мальбранш);

– телеологічні (дійсничі):

– Бог-Мета

або

– Бог-Суддя, гарант справедливості (Вольтер, І. Кант) або сенс світу (Е. Ренан).

Як видно – за винятком НЕГАТИВНОЇ ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНОЇ КОНЦЕПЦІЇ – в цих концепціях „існування”, яке заперечується (атеїстами) або приписується (теїстами) Богу, розуміється

– або як синонім „перебування у просторі-часі” (в іманентних концепціях),

– або як синонім „буття причиною чогось”, або загальніше: „впливання на щось”.

Отже, якщо б це „знаходження” і „впливання на щось” розуміти буквально (а не, наприклад, по аналогії чи метафорично), то Бог – у згаданих концепціях – отримав би нормальний статус теоретичного об’єкту. Таким чином проблема існування Бога підлягала би нормальним процедурам раціональної верифікації чи фальсифікації.

Це знову ставить серед іншого на порядок денний правомірність передумови – прийнятої серед інших М. Чарноцькою – що зв’язані між собою причинно-наслідковим зв’язком предмети існують однаково чиним. Декотрі захисники ідеї Першопричини піддають сумніву таку передумову, вважаючи, що якщо

(25) Існувати – це не що інше, як бути наслідком чогось, то Першопричина в цьому сенсі не існувала б. А якщо існує (це *credo* теїстів), то в іншому сенсі; зокрема в тому, що

(26) Існувати – це не що інше, як бути причиною чогось.

Незалежно від відношення до самої ідеї Першопричини, варто цю справу розглянути.

2.9. Полемічний відступ (3)

Найбільш цікавою з відомих мені нових праць про існування є праця Т. Бігай [Bigaj 1991], яка виросла, до речі, на фоні семінару, який З. Августинек (разом зі мною) проводив у 1986-1987 році. В ній Т. Бігай ділить контрверсії довкола існування на три види: контрверсії довкола способів існування, контрверсії довкола властивостей існування і контрверсії довкола поняття *існування*.

Я хотів би викласти свою позицію щодо кількох справ, які порушені в цій статті.

Отже, Т. Бігай наполягає на тому, що слід розрізняти між собою три справи: (а) справу різних способів існування, (б) справу багатозначності слова „існування” і (в) справу різних видів (існуючих) предметів. Суть цієї думки така, що ті, кому здається, що вони говорять про (а), по суті вони говорять про (б) або (в). Мені здається, що (а) і (б) по суті неможливо відрізнити, але достатньо пам’ятати, що прийнято говорити про способи чогось, якщо мова йде про види чогось, що є чимось діючим. (Ми можемо сказати, що кріль, жабка, метелик (батерфляй) або дельфін – це види або способи плавання; можна сказати, що «крільщик» або «батерфляйщик» – це види плавців, але ми не можемо сказати, що це способи плавців).

Т. Бігай пише [Bigaj 1991, с. 248]: „Так само [...], як нема сенсу вводити різні способи буття жовтим тільки тому, що жовті предмети відрізняються між собою, так само нема причин для того, щоб розрізняти способи існування лише на підставі відмінностей між існуючими об’єктами”. Цей приклад підібраний некоректно, бо жовтизна (ані навіть її притаманність) не є дією і не можна говорити про способи жовтизни, хоча можна говорити про її види (*vel* відтінки).

Натомість я визнаю, що справи (а) і (в) треба відрізняти від справи (б). Різниця між багатозначністю виразу *W* і видами десигнатів *W*-а я намагався вловити, стверджуючи, що:

(27) Якщо вираз *W* є багатозначним, то *W* не має такого значення, при якому денотація *W*-а була би сумою денотацій *W*-ів для решти значень.

Якщо вираз „козел” є багатозначним, то не має такого виразу „козел₀”, денотація якого була б надмножиною, наприклад, денотації виразу „козел_{гімнастичне знаряддя}” і „козел_{самець сарни}”; натомість у випадку різних видів (чи способів) плавання – „плавання взагалі” якраз і є надмножина „плавання-кролем”, „плавання-жабкою” і т. д.

У зв’язку з розсудами Т. Бігая на тему властивості існування (*resp.* предикативності „існування”) я прийшов до висновку, що було б корисним ввести поняття „бігаївської властивості”, яка мала би таку характеристику:

(28) Якщо щось є бігаївською властивістю, то воно певному предмету одночасно притаманне і певному предмету не притаманне.

На перший погляд здається, що існування не є бігаївською властивістю, якщо все існує.

Виникає питання: якщо існування не є бігаївською властивістю, то чим тоді воно є?

Т. Бігай порівнює різні пропозиції дефініції „існування” (наприклад, що щось існує, коли не має певної властивості, або коли має певну «особливу» властивість). Сам він дотримується дефініції, згідно з якою [Bígaĵ 1991, с. 257]:

(29) x існує, коли для кожної властивості b , x має b або x не має b .

Я підозрюю, що при такому розумінні треба було б визнати, що щось, що не мало б жодної риси, також існувало б...

Коли б я мусив сформулювати дефініцію „існування” в дусі Т. Бігая, то я визнав би, що:

(30) Щось існує, коли є бігаївською властивістю або має принаймні одну таку рису.

На закінчення я хотів би – дещо жартівливо – поставити питання, чи існує існування. Згідно з прийнятими тут умовами, це питання я інтерпретую так: „Чи знаходження у просторі-часі знаходиться у просторі-часі?”

На жаль, тут усі інтуїції мене підводять.

3. Про речі

Нас цікавить завдання звільнення від мовних гіпостаз, що виникають завдяки категоріям, тобто домислів про існування таких-то і таких предметів у зв’язку з тим, що слова те-то і те значать.

Т. Котарбінський,
„Елементи теорії пізнання, формальної логіки і методології наук”
[Kotarbiński 1929, 69].

Декілька десятків років тому, в Кракові, у доповіді „Чого ми не знаємо про цінності” Р. Інгарден сказав: „Моя інтенція – усвідомити труднощі, з якими стикається теорія цінностей для того, щоб шукати шляхів і способів їх усунення” [Ingarden 1966, с. 220]. Подібними є й інтенції наступних розмірковувань: „я далекий [...] від скептичної зверхності”, з якою дехто підходить до проблеми конкрети-абстракти, вважаючи її дезактуалізованою схоластичною псевдопроблемою. Але я мушу також визнати, що мені так само чужа і мінімалістська покірність, яка наказувала б визнати цю проблему однією з нерозв’язних таємниць цього світу.

3.1. Помноження і інтерпредикативність

Припустимо спочатку:

(1) $\wedge x (x \in \text{об'єктом} \equiv \vee P Px)$.

Формула (1) визнається все частіше [Kotarbiński 1931, с. 70; Augustynek 1984, с. 3]. Варто замислитись, чому Котарбінський, котрий так само визнає цю формулу, одночасно заперечує тому, що об'єктами є, наприклад, властивості [Kotarbiński 1931, с. 73; Kotarbiński 1930-1931, с. 106]. Як пише К. Айдукевич, опонент реїзму послався би на те, що не тільки речам можна приписувати властивості, реїст же ж цьому заперечив би. „Чи можна спір на зазначену вище тему [...] вирішити на підставі існуючих пра-

вил природної мови? [Ajdukiewicz 1934a, с. 208]. Остаточного реїст може лише послатись на семантичний постулат, що кожний об'єкт є тілом, а отже (згідно з іншим постулатом) чимось інерційним [Kotarbiński 1929, с. 73].

Розгляньмо цю справу детальніше.

Зокрема порівняймо такі слова природної мови: „річ”, „подія”, „зміна”, „стан”, „властивість”, „відношення”, „множина” і „частина”. Точними сенсами ці слова не володіють,⁸ однак спробуємо їх порівняти в межах їх чіткості.

По-перше, звернімо увагу на те, що декотрі серед цих слів вдається помножити: мова дозволяє говорити про властивості властивостей, властивості властивостей властивостей ...; про відношення між відношеннями ...; про множини множин ...; про частини частин і т. д. Натомість неприйнятно говорити про речі речей і події подій. Справа прийнятності висловлень про зміни змін ... і стани станів ... досить неясна. Погодьмося, що:

(2) $\wedge x \wedge y (x \text{ є властивістю } y\text{-а} \equiv y \text{ є суб'єктом } x\text{-а})$;

(3) $\wedge x \wedge y \wedge z [x \text{ є відношенням між } y\text{-ом і } z\text{-ом} \equiv (y \text{ є членом } x\text{-а} \wedge z \text{ є членом } x\text{-а})]$;

(4) $\wedge x \wedge y (x \text{ є множиною [що охоплює] } y\text{-а} \equiv y \text{ є складником } x\text{-а})$;

(5) $\wedge x \wedge y (x \text{ є частиною } y\text{-а} \equiv y \text{ є сукупністю [що охоплює] } x\text{-а})$.

Нашу першу думку можна висловити таким чином: що властивості можуть бути суб'єктом властивостей, відношення можуть бути членами відношень, множини можуть бути складниками множин і частини можуть бути сукупністю частин.

По-друге, зауважмо, що помножені терміни можуть бути між собою об'єднані, а також приєднані до тих, що залишились. Назвімо це „інтерпредикативністю”. Можна говорити про властивості відношень, множин і частин, а також про властивості змін і станів, як і про властивості речей і подій; можна говорити про відношення між властивостями, між відношеннями, між множинами і між частинами, а також про відношення між речами і між подіями; можна

⁸ Зрештою, і в поважних філософських текстах загалом говориться неточно і неясно про „риси, відношення, диспозиції, події і т. п.” [Kotarbiński 1931, с. 74], або про „риси, стосунки, стани, процеси і т. п.” [Ajdukiewicz 1948a, с. 69].

говорити про множини властивостей, відношень і частин, а також про множини речей і подій, змін і станів; здається, можна також говорити про частини властивостей і множин, а також про частини речей і, напевно, про частини подій, а також змін і станів, але, очевидно, не про частини відношень.

Терміни „зміна” і „стан” можна також приєднати принаймні до деяких інших термінів; отже, можна говорити про зміни властивостей, відношень і частин, а також речей, але, здається, не множин і подій; важче говорити про стани властивостей і відношень; сумнівно, чи можна говорити про стан множин, натомість точно можна говорити про стан частин.⁹

Використовуючи введену умову і погоджуючись крім цього з тим, що речі, події, зміни, стани, властивості, відношення, множини і частини – це в будь-якому випадку певні предмети (об'єкти), другу нашу думку ми висловимо таким чином, що суб'єктами властивостей, членами відношень і складниками множин можуть бути довільні предмети, натомість сукупностями частин – лише декотрі. Аналогічно не про все можна сказати, що воно підлягає зміні або знаходиться у певному стані.

3.2. Субстанції і акциденції

Чи наведеним синтаксичним відношенням між термінами відповідають якісь онтичні відношення? Як би так було, то з'явився би погляд, що серед предметів вдається виокремити дві роздільні категорії: категорію речей і подій та категорію властивостей, відношень і множин. Ми назвемо за Аристотелем і в його дусі [Kotarbiński 1929, с. 56] предмети, що належать до цієї другої категорії, „акциденціями”. Тоді б ми мали:

(6) $\wedge x [x \text{ є субстанціональний} \equiv \sim \forall x (x \text{ є акциденцією } y\text{-а})]$;

(7) $\wedge x [x \text{ є акцидентний} \equiv \forall x (x \text{ є акциденцією } y\text{-а})]$.

Акциденції пов'язує не тільки те, що вони є інтерпредикативні і можуть бути помножені. Вони, крім цього, взаємно редукуються

⁹ В цьому контексті на це звертає увагу З. Августинек [Augustynek 1975, с. 131].

(контекстуально). Припустимо, що *a* знаходиться у відношенні *S* до *b*. Якщо так, то *a* належить до певної множини: множини (предметів), які мають властивість належати до цієї множини. Далі, *a*, маючи властивість належати до певної множини, знаходиться в певному відношенні до *b*: у відношенні рівності, враховуючи приналежність до тої самої множини, що і *b*. Ця звідність знаходить вираз також на логіко-філософському ґрунті – в ідентифікації властивостей і відношень з відповідними множинами. Тоді чи є виділення серед акциденцій властивостей, відношень і множин суто вербальною операцією?

Розгляньмо тепер статус змін і станів. При одному значенні „зміна *x*-а” значить те саме, що „заміну” (в якомусь часі) однієї вартості *x*-а іншою; при другому – лише те саме, що сама „заміна”. В цьому останньому сенсі вживають слово „зміна”, коли говорять, що рух (якогось тіла) є зміною положення (цього тіла). Аналогічно при одному значенні (нехай це буде ситуативне значення) „стан *x*-а” означає збереження (в якомусь часі) певної властивості *x*-а; при другому (нехай це буде атрибутивне значення) – означає певну зберігаючу (в якомусь часі) властивість *x*-а: те, в чому – як говорить Г. Стонерт – якась річ знаходиться [Stonert 1964a, с. 169]. Т. Котарбінський напевно розуміє цю багатозначність, коли стан речі і зміну (процес) один раз ототожнює відповідно з тим, що речі якось тривають, та з тим, що речі якось змінюються [Kotarbiński 1954, с. 239], іншим разом, відповідно з тим, як речі тривають, та з тим, як речі змінюються [Kotarbiński 1920, с. 118-119]. Б. Вольневич звертає увагу на певну двозначність виразу „стан речі”, що має своє джерело в амфібології: тут мова може йти не тільки про стан *x*-а (тобто стан, в якому знаходиться *x*), а й про стан *x*-ів (тобто взаємний уклад багатьох речей) [Wolniewicz 1968, с. 95], а отже, збереження певного відношення між *x*-ами. Це друге значення він пропонує перефразувати за допомогою виразу „те, що є так і так” [Wolniewicz 1968, с. 319].

Кожна зміна є певним «ситуативним» станом [Stonert 1964a, с. 169], котрий у свою чергу є певною подією; натомість «атрибутивний» стан є певною властивістю. Очевидно, не кожна влас-

тивість є станом (атрибутивним); ним може бути тільки релятивно нейтральна властивість; тому тут не йде мова про позачасові властивості (якщо такі взагалі є). Р. Інгарден інакше, але також проводить тут межу: „стан [...] може бути більш або менш тривалим”, але мусить бути тим (у Р. Інгардена: „загалом властивостей”), що „в певному предметі під час його існування було вироблено у певному процесі” [Ingarden 1947-1981, I, с. 246]. Подібним чином не кожна подія є зміною; нею може бути виключно подія, здатна відбутись лише в певному місці; тому тут не йдеться про позапросторові події (якщо такі взагалі є). Ось прогулюється якийсь замислений художавий чоловік. Ми скажемо, що художавість є його властивістю, але він знаходиться у замисленому стані, і що він підлягає певній зміні (тут: положення). Коли щось гниє, то можна про це щось сказати, що воно підлягає певній зміні (*scil.* гниттю), що є в певному стані (*scil.* гниття), що має певну властивість (*scil.* гниття). Коли хтось розлючений, то можна про цього когось сказати, що він є у певному стані (*scil.* розлучення), що має певну властивість (*scil.* розлучення або – краще – буття розлученим), але не можна сказати, що він підлягає якійсь зміні. Коли щось є зеленим, то про це щось можна сказати, що воно має певну властивість (*scil.* зеленості), але не те, що воно підлягає якійсь зміні, або що знаходиться у якомусь стані. Додаймо, що коли щось гниє, коли хтось є розлученим або коли щось є зеленим, то можна про це щось або когось крім того сказати, що воно належить до певної множини (*scil.* гниючих, розлучених або зелених предметів). Але коли хтось є людиною, то ми, радше, не скажемо, що він підлягає (як такий) певній зміні, але що є в певному стані, або що має певну властивість.

Отже, можливо вдалось би редукувати категорію акцидентальних об’єктів (акциденцій) до предметів одного виду, скажемо так, множин.

До субстанцій ми зарахували речі і події. Можна було б на цьому зупинитись.¹⁰

¹⁰ Так робить, наприклад, П.Т. Строусон [Strawson 1959, с. 13], хоча в цьому випадку він говорить про речі і події як конкрети.

Але можна запитати, чи не вдасться серед субстанціональних об'єктів провести редукцію, подібну тій, яка була здійснена нами для акциденцій.

Отже, можна було б спитати, чи вдалось би редукувати речі до подій, або події до речей. Здається, що в обох випадках посередником могла би бути пара: частина-складення. Тоді відповідно термін „річ” значив би те саме, що „складення подій” („комплекс станів речі”) [Ingarden 1947-1981, II, с. 113], або „частину події”, а термін „подія” – те, що „складення речей” або „частина речі”. Припускаючи, що складення подій і частина події самі є подіями, а складення речей і частина речі – речами, ми могли би говорити лише про дві онтичні категорії: події (або речі) і множини (або властивості, або відношення).

Було б інакше, якби річ редукувалась до подій (або навпаки) за посередництвом пари складник-множина. Про таку процедуру згадує Т. Чезовський. У цьому випадку річ („індивід, що триває в часі”) є множиною подій („моментальних індивідів”), а ця остання – як „предмет вищого логічного типу” [Czeżowski 1951, с. 162] – це не подія.

Розгляд прийнятності такого – як говорив Б. Рассел – „виголеного образу дійсності” [Russell 1959, с. 66] вимагав би попереднього вибору визначеної експлікації термінів „річ” і „подія”, далеких у природній мові від чіткості. При цьому не обійшлося би без рішучих постанов. Дехто на питання, чим є речі і події, відповідає вказуючи, зрештою не стільки за допомогою остенсивності [Augustynek 1984, с. 4], скільки через екземпліфікацію за допомогою мовних засобів – на певні об'єкти. Однак використовувані екземпліфікації і додані до них коментарі, як правило, не відзначаються точністю.

Розпочнемо від речей. „Речами є: столи, каміння, дерева, будинки, люди [...]” [Grzegorzczuk 1959, с. 10]. Сократ, напевно, є річчю, але що ж це за об'єкт, цей Сократ? Не дуже тут допомагає граматичний *quasi*-критерій А. Гжегорчика, згідно з яким речами є „десигнати більшості іменників” [Grzegorzczuk 1959, с. 10]; зрештою, граматист, котрого запитують, що таке іменник, переважно скаже, що це назва (перш за все) речей.

Для спрощення припустимо, що, наприклад, народження Сократа є виходом із небуття, і що його смерть дорівнює цілковитому зникненню (це припущення, звичайно, є далеким від істини). В кожному періоді життя Сократові були притаманні різні властивості, в тому числі й різні стани та зміни. Не будемо брати до уваги – знову ж таки для спрощення – що, крім цього, Сократ (хоче він цього, чи не хоче) є членом найрізноманітніших відношень. Чи є Сократом (а) те щось, що залишилось би після усунення згаданих властивостей, чи (б) та „решта” разом з усіма властивостями, чи може (в) „решта” разом із лише тими властивостями («суттєвими»), які не є станами? Проти версії (а) говорить контрінтуїційний наслідок, згідно з яким всі речення, в яких би говорилося щось істинне про Сократа, були б синтетичними твердженнями (чи був би такий «голий» Сократ ще взагалі об'єктом?); проти версії (б) також промовляє контрінтуїційний наслідок, згідно з яким всі істинні речення про Сократа були б аналітичними твердженнями.

Події, як правило, ідентифікуються з „фактами появи певного явища [тут: властивості *in specie*] на даному предметі у даному часі” [Ajdukiewicz, 1965б, с. 155], або з тим, що певна „властивість [...] притаманна певному індивіду в окресленому часі і окресленому місці” [Ajdukiewicz 1934б, с. 211], або більш загально, з тим, що певна річ має якусь властивість (або, що між певними речами виникають певні відношення) [Stonert 1964б, с. 53]. Так є у К. Айдукевича і Г. Стонерта. Стан речі („ситуаційно”) і зміни – як ми пам'ятаємо – є лише певними видами таких подій. Але, наприклад, згідно з Т. Котарбінським, подія є в точності одним із двох: станом (статична подія), або зміною (кінетична подія) [Kotarbiński 1929, с. 69], хоч іноді він ставить знак рівності між подією і станом [Kotarbiński 1954, с. 241]. Про ідентифікацію події зі зміною (процесом) можна прочитати у З. Августинєка [Augustynek 1975, с. 95]. Згідно з Б. Расселом, котрий зрештою користується терміном „факт”, „події завжди полягають у відношеннях між частинами цілісності, або між властивостями окремих речей. [...] Слово „факт” [при цьому] зручніше вживати в тому сенсі, щоб воно означало радше досліджуваний зв'язок частин, ніж ціле, яке вони творять”

[Russell 1959, с. 169]. Дехто для подій чи фактів також наводить граматичні критерії. Дж.Е. Мур наприклад, пише: „Я буду користуватись назвою „факти” просто і тільки [...] як назвою [...] такого виду речей, які ми вказуємо за допомогою виразів, що починаються зі слова „що” [Moore 1953, с. 408]. Б. Вольневич розрізняє події (стани речей) і факти; ці останні є „існуючими станами речей”, або радше „існуванням станів речей” [Wolniewicz 1968, с. 122-123], а отже тим, що стверджується у деякому істинному реченні [Wolniewicz, 1968, с. 97]. Натомість, згідно з Р. Ингарденом, подією є якраз „виникнення певного стану речі” [Ingarden 1947-1981, t. 1, с. 216], причому цей стан речі може бути «процесуальним» або «властивісним» [Ingarden 1947-1981, II, с. 146].

У таких обставинах багато дослідників надає слову „подія” технічного сенсу, спеціально не оглядаючись на його повсякденне уживання. Так, для Р. Вуйціцького подія є „моментальним зрізом речі” [Wójcicki 1972, с. 21], а для Г. Рейхенбаха – „часово-просторовою коінциденцією, що триває дуже коротко” [Reichenbach 1948, с. 106]. У К. Поппера подія не є „складним або довготривалим випадком, що могло би підштовхнути на звичайне вживання цих слів”, але є множиною випадків; згідно з цим, наприклад, те, що тут перевернулася саме склянка води – а отже мав місце певний випадок – це належить до того, що перевернулася склянка води, як до певної події [Popper 1934, с. 76-77].

Додаймо, що процеси (зміни) іноді редукують до подій [Augustynek 1975, с. 73], або станів (тимчасових) [Quine 1950, с. 96-97], як сукупності цих подій або станів, частково впорядковані відношенням ранішості.

3.3. Атоми і молекули

Пошук об’єктів, до яких можна редукувати усю решту онтичних категорій – це не те саме, що пошук базових (атомних) об’єктів.

Ми припускаємо, що:

(8) $\wedge x [x \text{ є атомний} \equiv \sim \forall y (y \neq x \wedge y \text{ є частиною } x\text{-a})]$;

(9) $\wedge x [x \text{ є молекулярний} \equiv \forall y (y \neq x \wedge y \text{ є частиною } x\text{-a})]$.

Розподіл об’єктів на атомні і молекулярні безперечно вдасться провести для субстанцій, а можливо також і для акциденцій. Б. Рассел молекулярні об’єкти ідентифікує з фактами. „Фактом – як він пише – є все, що є, за винятком того, що є цілковито елементарним” [Russell 1959, с. 169]. Л. Вітгенштайн об’єкти, що задовольняють конвенцію (8), досить несподівано називає „речами”; ці речі Б. Вольневич ідентифікує з матеріальними точками, відзначаючи одночасно, що „критерій Вітгенштайна нічого не говорить [...] про одиничність [конкретність] його предметів” [Wolniewicz 1968, с. 78].

Варто підкреслити, що: якщо пошук неподільних (атомних) об’єктів звертався б не до розчленування (відділення частин), а до абстрагування (відділення акциденції), тоді на атомні об’єкти була б накладена умова відсутності будь-якої акциденції, зокрема браку властивості. Це привело б до парадоксальної ситуації: атомні об’єкти – згідно з формулою (1) – взагалі не були б об’єктами.

Розподіл об’єктів на субстанціональні й акцидентальні ми відрізняємо також від розподілу об’єктів на автономні і гетерономні.

Ми припускаємо, що:

(10) $\wedge x \{x \text{ є автономний} \equiv \sim [\forall y (y = x) \rightarrow \forall z (z \neq x)]\}$;

(11) $\wedge x \{x \text{ є гетерономний} \equiv [\forall y (y = x) \rightarrow \forall z (z \neq x)]\}$.

Ці формули є експлікаціями відповідних окреслень: „основне існування”, „самостійне існування”, „існування в абстракції від чого-небудь”, а також „існування в оперті на щось” [Ajdukiewicz 1949, с. 115б 122] і „екзистенціальна залежність” [Augustynek 1975, с. 133].

Якщо речі є складенням подій, то речі є гетерономними об’єктами. Чи є в зв’язку з цим автономними події? Г. Рейхенбах обережно стверджує, що якщо річ виявляється „класом подій”, то „для фізиків події є більш основними, ніж речі” [Reichenbach 1948, с. 106]. Якщо Б. Рассел приймає, „що кожна подія займає визначену й обмежену частину простору і часу, і що це одночасно відбувається з незліченим числом інших подій, які частково, хоч не цілковито, займають той самий відрізок простору-часу” [Russell 1959, с. 15], то згідно з ним – і відповідно з цим припущенням – жодна подія не є автономною.

Аналогічно, якщо події є складеннями речей, то події – а не речі – є гетерономними об'єктами. Звичайно, з цього не можна робити висновку, що згідно з цим автономними є речі. Навпаки, все вказує на те, що і вони є гетерономними.

3.4. Конкрети і абстракти

Тепер припустимо, що:

(12) $\wedge x \wedge y \{x \text{ відділене від } y \equiv \forall z [(z \neq x) \wedge (z \neq y) \wedge z \in \text{між } x \text{ і } y] \}$.

(13) $\wedge x \wedge y [x \text{ або } y \text{ знаходяться під впливом відповідних сил} \rightarrow (x \text{ відділювальний від } y \equiv x [\text{не будучи перед дією цих сил відділеним від } y] \text{ стає відділеним від } y)]$.

(14) $\wedge x \{x \in \text{конкретний} \equiv \wedge y [(y \neq x) \rightarrow x \in \text{відділювальний від } y] \}$;

(15) $\wedge x \{x \in \text{абстрактний} \equiv \forall y [(y \neq x) \wedge \sim x \in \text{відділювальний від } y] \}$.

Очевидно, треба вирішити, чи відділення об'єктів полягає на їх просторовій сепарації, чи на часовій сепарації, або як на одному, так і другому (а також про яку шкалу величин йшлося б), а може на чомусь іншому (в кожному разі це повинно було б бути таке розуміння „відділення”, щоб воно не підпадало під, наприклад, виділення в якомусь предметі його властивості, тобто абстракції). В перших трьох випадках кожний абстрактний об'єкт був би одночасно гетерономним, натомість конкретність не виключала б ані автономності, ані гетерономності.

Інколи протиставлення конкрет-абстракт характеризується не за допомогою відділювальності, а відділення. Щоб уникнути в таких випадках непорозуміння, ми будемо говорити про ізолювані і конективні об'єкти.

Отже, ми маємо:

(16) $\wedge x \{x \in \text{ізолюваний} \equiv \wedge y [(y \neq x) \rightarrow x \in \text{відділений від } y] \}$;

(17) $\wedge x \{x \in \text{конективний} \equiv \forall y [(y \neq x) \wedge \sim x \in \text{відділений від } y] \}$.

Очевидно, що всі ізолювані об'єкти є конкретами, але деякі конкрети можуть бути конективними. Подібно і всі абстракти є конективними, але деякі конективні об'єкти можуть бути конкретами.

Ідентифікації конкретів з „неперервними з точки зору геометричної форми” об'єктами чинить спротив В. ван О. Куайн, зверта-

ючи увагу на те, що, наприклад, „територія Сполучених Штатів, включаючи Аляску, не є неперервною, тим не менш є окремим, конкретним предметом; подібне має місце із спальною кімнатою та розкиданою колодою карт” [Quine 1950, с. 100]. Г. Рейхенбах постулює далі і говорить, що – згідно з духом природної мови – „меблі якогось будинку не є певним індивідом, але класом індивідів”, визначаючи при цьому „індивід” як „щось, що займає неперервну й обмежену частину простору і часу”, а отже те, що ми назвали б саме „ізолюваними об'єктом” [Reichenbach 1948, с. 105]. Матеріальні конкрети, з яких складається „обладнання” світу, згідно з формулою (16) характеризує М. Чарноцька. Наводячи денотативну дефініцію „конкретів”,¹¹ вона вказує на тіла, а також (серед іншого) на хвилі та поля, причому тіла – це для неї „скупчені в частині простору, як правило, згорнуті грудки довільно сформованої матерії з додатною масою” [Czarnocka 1986, с. 14]. Це свідчило б про те, що світ, принаймні з просторової точки зору, має «зернисту» будову: ці «зерна» (різної „товщини”), наповнюючи взаємно відділені порції (часо-) простору фазо-комплексів,¹² якраз і були б конкретами. Світ, як це представив Б. Рассел, складався б із „окремих геометричних тіл та порожнин” [Russell 1931, с. 108].

Тепер пару конкретність-абстрактність ми відрізнимо від пари інтелігібельність-суперечливість.

Ми припускаємо, що:

(18) $\wedge x [x \in \text{інтелігібельний} \equiv \sim \forall P (Px \wedge \sim Px)]$.

(19) $\wedge x [x \in \text{суперечливий} \equiv \forall P (Px \wedge \sim Px)]$.

Якщо на інтелігібельні та суперечливі об'єкти не накладати жодних додаткових умов, то не можна заздалегідь виключати, що розподіл об'єктів на інтелігібельні та суперечливі, а також на конкретні та абстрактні є незалежним.

¹¹ Щоправда, М. Чарноцька говорить про фізичні індивіди (а також про емпіричні та реальні індивіди), але з контексту (між іншим з протиставлення їх властивостям, процесам і подіям) можна зробити висновок, що мова йде саме про конкрети.

¹² Слід взагалі-то віддати належне Т. Котарбінському в тому, що конкретами не можуть бути „порожні кавалки простору” [Kotarbiński 1935, с. 118].

3.5. Індивіди й універсалії

Порівняно часто поділ об'єктів на конкретні й абстрактні зв'язується – або змішується – з поділом об'єктів, з одного боку, на індивідуальні й універсальні, з другого – на партикулярні і генеральні. Наприклад, Т. Котарбінський вважає, що універсалії є видом абстрактів [Kotarbiński 1954, с. 239], а З. Августинек просто свідомо ототожнює абстракти з універсаліями [Augustynek 1975, с. 64], які далі ідентифікує з множинами [Augustynek 1984, с. 3-4]. Схожим чином В. ван О. Куайн ототожнює абстракти з універсаліями, але вважаючи множини універсальними об'єктами, не ідентифікує множини з універсаліями [Quine 1940, с. 147].

Ми припускаємо, що:

(20) $\wedge x \langle x \text{ є індивідуальний} \equiv \forall P \{Px \wedge \wedge y [Py \rightarrow (x = y)]\} \rangle$.

(21) $\wedge x \langle x \text{ є універсальний} \equiv \wedge P \{Px \rightarrow \forall y [Py \wedge (x \neq y)]\} \rangle$.

Різницю між індивідами та універсаліями зрозуміло вказує Є. Металлманн: „Коли ми будемо два [„однакові”] гудзики послідовно описувати у двох довгих рядах речень [...], кожне з яких виокремить – припустимо – одну рису предмету, то серед тих серій речень, якщо ми будемо описувати достатньо довго, поруч із ідентичними реченнями завжди знайдуться речення різного змісту. [...] Лише [універсальні] предмети можуть бути ідентичними, а отже такі, що що би ми не сказали про один з них, то те саме можна сказати і про якийсь інший” [Metallman 1939, с. 24, 27].

Розрізнення, яке виражають формули (20) і (21), може бути проведене на підставі об'єктів, охарактеризованих у формулі (15) як абстракти: вони бувають – особливо властивості – або індивідуальними, або універсальними. Коли К. Айдукевич називає „явищем” „якусь рису, котра в певному часі може бути притаманна тому чи іншому предмету, в іншому часі вона може бути й не притаманна”, і протиставляє цей „загальний витвір” зреалізованій рисі [Ajdukiewicz 1965б, с. 155], то він якраз і робить вищезгадане розрізнення між абстрактами індивідуальними й універсальними. Однак слід пам'ятати, що „під „явищем” зазвичай розуміється лише те, що і під „подією”” [Kotarbiński 1929, с. 102], а у традиційній термінології – „те, що можна спостерігати” (див. нижче). В кожному

разі, як підкреслює Г. Рейхенбах, „і в щоденному житті події бувають важливими одиницями” [Reichenbach 1948, с. 106].

Тепер припустимо, що:

(22) $\wedge x [x \text{ є партикулярний} \equiv \wedge P (Px \vee \sim Px)]$;

(23) $\wedge x [x \text{ є генеральний} \equiv \sim \wedge P (Px \vee \sim Px)]$.

Формули (22) і (23) є експлікаціями розрізнення між предметами, які „з жодної можливої точки зору не є неокресленими або ж неоднозначно окресленими”, а тими, в яких „з'являється [...] змінний зміст”, або такими, що „в багатьох аспектах не є окресленими, мають недостатньо окреслені місця”. Перші Р. Інгарден називає „індивідуальними”, другі ж – „ідеальними” [Ingarden 1947-1981, I, с. 53], або „(чисто) інтенціональними” [Ingarden 1947-1981, II, с. 55]. Звичайно, формула (22) не є тотожною з припущенням Т. Котарбінського, начебто „кожен об'єкт має або дану рису, або її заперечення” [Kotarbiński 1949, с. 141]. Таким чином, формула (22) описує тільки партикулярні об'єкти. Є. Металлманн пише: „Опис такого предмету за допомогою одиничних речень, що виокремлюють по одній його властивості, ніколи, точно кажучи, не є вичерпним [...]. Отже, в практиці як повсякденного, так і наукового життя предмет завжди можна охарактеризувати, оскільки [...] ми охоплюємо характеристику в момент, який нам здається бажаним. Але в еволюції науки [...] кількість можливих аспектів щодо „того самого” предмету виявляється в принципі необмеженою” [Metallman 1939, с. 24]. Однак такий предмет Є. Металлманн називає не „партикулярним”, а „конкретним”. На відміну від опису частковостей опис генералізацій „здається уточнити при допомозі скінченої і, як правило, невеликої кількості властивостей та відношень” [Metallman 1939, с. 64]. Згідно з Б. Вольневичем, саме ця відмінність у гегелівській традиції приховується під термінами „конкретний”-„абстрактний” [Wolniewicz 1968, с. 65].

Можливо, це дивно, що речі – як об'єкти, що взяті лише з тими властивостями, котрі не є їх станами (і без взяття до уваги відношень, членами яких вони є) – були б генеральними (а, крім цього, гетерономними і безперечно абстрактними!) об'єктами.

Зауважмо, що для припущення (23) ми маємо:

(24) $\sim \wedge P (Px \vee \sim Px) \equiv \forall P (Px \vee \sim Px) \equiv \forall P (\sim Px \vee \sim \sim Px)$.

Тепер є дві можливості. Якщо ми прийнемо закон суперечності (у певному вигляді):

$$(25) \sim \sim p \equiv p,$$

то отримаємо:

$$(26) \forall P (\sim \sim Px \vee \sim \sim Px) \equiv \forall P (Px \vee \sim Px).$$

Тому генеральність виявляється ототожненою з несумісністю. Таку позицію зайняв (ототожнюючи перед цим генералізацію з універсалізацією) Т. Котарбінський [Kotarbiński 1920, с. 14].

Натомість, якщо не приймати закон суперечності у вигляді (25), то різниця між генеральністю і суперечливістю буде полягати у тому, що першу ми будемо визнавати за об'єктами, яким певна властивість ані не притаманна, ані притаманна, другу ж – за об'єктами, яким вона одночасно притаманна і не притаманна. Р. Інгарден вважає, що „закон виключеного третього і закон суперечності в онтологічній інтерпретації втрачають свою [...] значимість щодо змісту ідеї” [Ingarden 1947-1981, II, с. 76], а отже генеральність і несумісність становили б характерну рису ідеальних об'єктів.

Однак незалежно від інтерпретації генералізація в світлі формули (23) не може бути ототожнена з множинами; більше того, скидається на те, що жодна множина не є генеральним об'єктом.

Звичайно, формула (22) не виключає, що одні партикулярності є інтелігібельні, а інші – несумісні.

Як правило, з обговореними вище розрізненнями перехреснюються ще два інші: розподіл об'єктів на матеріальні й ідеальні, а також на реальні та ірреальні.

Припустимо, що:

$$(27) \wedge x [x \text{ є матеріальний} \equiv \forall y (y \text{ є часомісцем} \wedge x \in y)];$$

$$(28) \wedge x [x \text{ є ідеальний} \equiv \sim \forall y (y \text{ є часомісцем} \wedge x \in y)].$$

Т. Котарбінський спочатку приймає, що матеріальний – це те саме, що протяжний і одночасно інерційний [Kotarbiński 1920, с. 14]. Однак він не подає жодного прикладу об'єкту, ані який був би протяжним і інерційним, ані який був би непротяжним і інерційним. Пізніше матеріальність в нього виявляється ототожненою з часовістю, просторовістю (тобто протяжністю вшир, вздовж і вглиб) й опірністю [Kotarbiński 1949, с. 118]. В результаті матеріальним мусить бути „все, що є часове і просторове, і фізично

окреслене, наприклад, фізично діюче на щось інше” ([Kotarbiński 1949, с. 150]; див. також [Augustynek 1984, с. 5]. Натомість Дж.Е. Мур розуміє під „матеріальним об'єктом” щось, „що знаходиться тут чи там у просторі” [Moore 1953, с. 235] – отже він пропускає темпоральну локалізацію – і крім цього (серед іншого) „не є розумом, ані актом свідомості” [Moore 1953, с. 240].

Як співвідносяться між собою конкретність і матеріальність? Якщо вступна умова з формули (13) буде відноситись до певної матеріальної операції, то як конкрети, так і абстракти будуть матеріальними об'єктами; говорити про взаємне відділення ідеальних об'єктів важко, якщо вони *ex definitione* знаходяться поза простором-часом. Однак, якщо вимагати від (окремих) абстрактів, щоб вони не були взаємно відділені якоюсь порцією простору-часу, то не можна виключати, що певні матеріальні об'єкти були б конкретними, деякі – абстрактними, всі ж ідеальні об'єкти – були б абстрактними. Як зауважує В. ван О. Куайн, „за допомогою уяви [...] поняття фізичного предмету [тут: матеріального] можна поширити [...] на фізичні процеси або події, трактуючи їх на рівні з тілами” [Quine 1977, с. 81]. Згідно з Б. Вольневичем, кожна подія є матеріальним об'єктом, у кожному разі вона „завжди локалізована в часі”; „з другого боку, у змісті виразу „подія” не є визначеним наперед існування (тут: об'єктивність; див. нижче) [...]” [Wolniewicz 1968, с. 58 і наст.].

Формули (18) і (27) показують, що не можна – як це часто робиться (див. напр. [Augustynek 1975 с. 135]) – дефінітивно ідентифікувати інтелігібельність з матеріальністю, хоча вони також не виключають, що *de facto* клас реальних об'єктів є ідентичним з класом матеріальних об'єктів. Звичайно, дефінітивну редукцію реальності до матеріальності (або *vice versa*) слід відрізняти від ідентифікації реальності (або фізикалізму) з приналежністю до часопросторової локалізації з допомогою відповідного постулату значення, що роблять (для реальності) Р. Карнап [Carnap 1953, с. 13], К. Айдукевич [Ajdukiewicz 1949, с. 116] і П. Строусон [Strawson 1959, с. 27], а також (для фізичного) В. ван О. Куайн [Quine 1977, с. 81].

Виникає питання, чи т. зв. всесвіт задовольняє умову, вказану у формулі (27). З. Августинек дотримується тої думки, що ні: „По відношенню до світу як цілості” – говорить він – „немає сенсу говорити про часопросторову локалізацію: бо ж щодо чого зовнішнього у часі і просторі [...] світ мусить бути локалізований?” [Augustynek 1984, с. 5]. Отже, якщо можливість віднесення до чогось зовнішнього є „іманентною рисою локалізації”, то умові формули (27) належало б надати такого вигляду:

(29) $\forall y [(y \in \text{часомісцем} \wedge x \in y) \vee \forall z (z \in \text{частиною } x\text{-а} \wedge z \in y)]$.

Припускаємо далі:

(30) $\wedge x \{x \in \text{реальний} \equiv \forall y [(y \neq x) \wedge x \text{ діє на } y)]\}$;

(31) $\wedge x \{x \in \text{ірреальний} \equiv \wedge y [(y \neq x) \rightarrow \sim x \text{ діє на } y)]\}$.

З. Августинек, характеризуючи матеріальний об’єкт, посиляється на (фізичну) дію. Його дефініція має такий вигляд [Augustynek 1984, с. 5]:

(32) $\wedge x (x \in \text{матеріальний} \equiv \forall y [(y \neq x) \wedge x \text{ діє на } y]) \vee \forall y \forall z \{[(y \neq x \wedge z \neq x)] \wedge [(y \in \text{частиною } x\text{-а})] \wedge [(z \in \text{частиною } x\text{-а})] \wedge y \text{ діє на } z]\}$.

У Р. Інгардена умовою реальності є причинна дія [Ingarden 1947-1981, т. 3, с. 32]. Таку умову ми накладемо на здетермінованість:

(33) $\wedge x \{x \in \text{здетермінований} \equiv \forall y [(y \neq x) \wedge x \text{ причинно обумовлений } y\text{-ом}]\}$;

(34) $\wedge x \{x \in \text{акаузальний} \equiv \wedge y [(y \neq x \rightarrow \sim x \text{ причинно обумовлений } y\text{-ом})]\}$.

Незалежно від того, чи ми подаємо дефініцію „реальності”, чи „здетермінованості”, виникає, як видається, ось яка проблема. Якщо ми погодимось, що областю визначення змінної y є множина реальних об’єктів (*resp.* здетермінованих), то щоб дати відповідь на питання, чи в даному випадку ми маємо справу з якимось об’єктом, ми також мусимо застосувати наведену формулу. Отже, її застосування загрожує *regressus ad infinitum*.

Так чи інакше, поділи об’єктів на конкретні й абстрактні, а також на реальні та ірреальні при такому підході є незалежними.

3.6. Спостережувальники і ноумени

Буває, що пара термінів „конкрети” – „абстракти” співставляється не лише з онтичними термінами, а також і з епістемологічними термінами, перш за все з парою „спостережувальний” – „ноуменальний”.

Ми припускаємо, що:

(35) $\wedge x \{x \in \text{спостережувальний} \equiv \forall y [(y \in \text{часомісцем} \wedge \wedge z (z \text{ пізнавально скерований до } y \rightarrow z \text{ розпізнає } x\text{-а})]\}$;

(36) $\wedge x \{x \in \text{ноуменальний} \equiv \wedge y \wedge z [(y \in \text{часомісцем} \wedge z \text{ пізнавально скерований до } y) \rightarrow \sim z \text{ розпізнає } x\text{-а}]\}$.

Очевидно, що сказати щось про відношення спостережувальності і конкретності не вдасться до тих пір, поки не буде уточнено, про якого виду пізнавальні дії йдеться у формулах (35) і (36). Отже для розпізнавання можна прийняти:

(37) $\wedge x \wedge z [(z \text{ розпізнає } x\text{-а} \equiv (x \text{ діє на рецептори } z\text{-а} \wedge x \text{ усвідомлює собі, що } x \text{ діє на рецептори } z\text{-а})]$.

Напевно, на спостерігача треба було б накласти умову нормальності (тобто непіддавання ілюзіям), а також, можливо, вірогідності (правдомовності). Однак, на що ми маємо спертись, допускаючи ті, і відкидаючи інші епістемічні операції?

Припустимо, що це питання було б вирішене таким чином, що спостереження було б обмежене екстраспекцією й інтроспекцією. Якщо б тепер прийняти таку точку зору, що ми маємо право відповідально говорити лише про спостережувальні (ззначеним чином) об’єкти, то (поки що) ми не мали би підстав до визнання погляду, начебто певні матеріальні об’єкти одночасно є суперечливими. Відповідно також не можна було б відповідально сказати щось і про ідеальні об’єкти (як одночасно і про ноуменальні), як виглядає справа їх конкретності й інтелігібельності.

Ми припускаємо наступне:

(38) $\wedge x \{x \in \text{спостережувальний для } z \equiv \forall y [(y \in \text{часомісцем} \wedge z \text{ пізнавально скерований до } y) \rightarrow z \text{ розпізнає } x\text{-а}]\}$.

Тепер ми можемо охарактеризувати пару „інтеркогнітивність і монокогнітивність” (або інакше: інтерсуб’єктивність і моносуб’єктивність [Ingarden 1947-1981, т. 2, с. 276]:

(39) $\wedge x [x \in \text{інтеркогнітивний} \equiv \wedge y (x \in \text{спостережувальним для } y)]$;

(40) $\wedge x [x \text{ є монокогнітивний} \equiv \wedge y \wedge z (x \text{ є спостережувальним для } y \wedge x \text{ є спостережувальним для } z) \rightarrow (y = z)]$.

Взагалі-то формулу (40) ще збагачують умовою, щоб x залишався в певному визначеному відношенні до y ($= z$). Наприклад, це виражає К. Айдукевич, говорячи, що „психічні явища може спостерігати тільки одна особа, зокрема та, котра переживає ці явища” і називає цю властивість „інтрасуб’єктивністю” [Ajdukiewicz 1938, с. 107 і наст.]. Однак хоча це саме психічні об’єкти є моносуб’єктивними, варто відрізнати моносуб’єктивність (тут: монокогнітивність) цих явищ від їх ментальності.

Ми припускаємо, що:

(41) $\wedge x \{x \text{ є екстраментальний} \equiv \sim \{\forall y (x = y) \rightarrow \forall z (z \text{ свідомо переживає } x\text{-a})\}\}$;

(42) $\wedge x \{x \text{ є ментальний} \equiv [\forall y (x = y) \rightarrow \forall z (z \text{ свідомо переживає } x\text{-a})]\}$.

К. Айдукевич свідоме переживання (буття змістом свідомості) визнає заведне єдиною з характерних рис психічних об’єктів [Ajdukiewicz, 1938, с. 158]. Його розуміння „об’єктивності” (тут „екстраментальності”) допускає також наступну інтерпретацію:

(43) $\wedge x [x \text{ є екстраментальний} \equiv \sim \forall y (y \text{ свідомо переживає } x\text{-a})]$.

Зокрема він говорить: явища є об’єктивними (тут: екстраментальними), коли „вони ніколи не є змістом свідомості і можуть незалежно існувати від будь-чиєї свідомості” [Ajdukiewicz 1938, с. 158].

Якщо ми погодимось, що в інтроспекції нам дані виключно переживання, то психічні об’єкти згідно з формулою (42) є абстрактами; гіпотеза, начебто є також психічні конкрети (наприклад, «розум»), значно сумнівніша, ніж гіпотеза про те, що певні об’єкти є фізичними конкретами.

Тут з’являється необхідність – і можливість – розрізнення емпіричності та фіктивності.

Ми приймаємо, що:

(44) $\wedge x [x \text{ є емпіричний} \equiv \forall y (y \text{ є спостережувальний} \wedge x \text{ діє на } y)]$;

(45) $\wedge x [x \text{ є фіктивний} \equiv \sim \forall y (y \text{ є спостережувальний} \wedge x \text{ діє на } y)]$.

Іноколи формулу (44) наводять як експлікацію терміну „реальність” [Moore 1953, с. 408]. Прийняття припущення (44) не ство-

рює формальних перешкод для того, щоб – після відповідного уточнення, у чому полягає взаємодія – припустити, що до емпіричних об’єктів належать не тільки певні спостережувальні об’єкти, але також і певні ноуменальні об’єкти (а саме – десигнати теоретичних термінів). Зрештою, на емпіричні об’єкти можна було б накласти не умову взаємодії з об’єктами, що спостерігаються, але, наприклад, умову знаходження щодо них у відношенні частина-складення (ціле).

Нарешті, ми припускаємо:

(46) $\wedge x \{x \text{ є об’єктивний} \equiv \forall P [Px \vee \forall y (y \text{ думає, що } Px)]\}$;

(47) $\wedge x \{x \text{ є суб’єктивний} \equiv \wedge P [Px \equiv \forall y (y \text{ думає, що } Px)]\}$.

Формули (46) і (47) можна піддати – зрештою поверхневій – «депсихологізації» через надання їм такого вигляду:

(48) $\wedge x \{x \text{ є об’єктивний} \equiv \forall P [Px \vee \forall y (y \text{ описує те, що } Px)]\}$.

(49) $\wedge x \{x \text{ є суб’єктивний} \equiv \wedge P [Px \equiv \forall y (y \text{ описує те, що } Px)]\}$.

Тут y -ами можуть бути не тільки люди, але також речення, а зокрема дефініції.

Формули (46) і (48) можливо будуть інтуїтивно яснішими, якщо праву сторону тотожності ми представимо таким чином:

(50) $\forall P \{[Px \wedge \sim \forall y (y \text{ думає } [resp. \text{ описує те}], \text{ що } Px)] \vee [\sim Px \wedge \forall y (y \text{ думає } [resp. \text{ описує те}], \text{ що } Px)]\}$.

Тепер легше зауважити, яку інтенцію має виражати ця формула, а саме: щось „існує об’єктивно, тобто незалежно від суб’єкта, котрий пізнає” [Augustynek 1975, с. 18], тобто, що його „існування не обов’язково обумовлене думкою” [Ajdukiewicz 1923a, с. 99].

Очевидно, суб’єктивність завжди йде в парі з гетерономністю, але вона нею не є, всупереч думці тих, хто вважає „матерію тим, що існує саме по собі” [Russell 1959, с. 52]. При цьому треба пам’ятати, що в такому випадку замість об’єктивності і суб’єктивності часто говориться про реальність і ідеальність [Kotarbiński 1929, с. 401; Ajdukiewicz 1949, с. 116], або про реальність та фіктивність [Moore 1953, с. 380].

Ми будемо називати всі об’єктивні об’єкти просто „об’єктами”, а суб’єктивні – „*quasi*-об’єктами”.

По-перше, здається, що два розрізнення: конкретність-абстрактність, а також екстраментальність-ментальність вдається

провести, точно кажучи, лише у сфері об'єктів: „*quasi*-об'єкти” бувають щонайбільш *quasi*-конкретні, або *quasi*-абстрактні, або ж *quasi*-екстраментальні, або *quasi*-ментальні. По-друге, лише об'єкти можуть бути спостережувальними або матеріальними, хоча можливо деякі з них є ноуменальними або ідеальними. Отже, не можна твердити, що відмінності між спостережувальністю і ноуменальністю не є „онтологічно суттєвими” [Czarnocka 1986, с. 119, 121]. Натомість істинним є те, що онтологічні категорії не є ідентичними з епістемологічними категоріями. „Предмети, що по-різному пізнаються, [не] мусять належати до різних онтологічних категорій” [Czarnocka 1986, с. 124]. По-п'яте, тільки *quasi*-об'єкти можуть бути фіктивними або універсальними, хоча деякі з них, напевно, є емпіричними або індивідуальними. Оскільки суперечливими напевно є тільки фікції (індивідуальні або універсальні), то суперечливість притаманна також виключно *quasi*-об'єктам.

3.7. Сфера екзистенції

Ще залишається проблема, чи існують конкрети й абстракти, або взагалі, чи існують об'єкти, виділені у формулах (1)-(50).

Я сумніваюся, що вдасться зберегти погляд, який міститься у твердженні, начебто існування не є властивістю. В кожному разі нема достатньої кількості аргументів на його користь. Перед тим як відповідати на питання, які об'єкти існують, потрібно дати відповідь на питання, якого типу інтуїція повинна бути збережена. Здається, що найближчим до здорового глузду є наступне рішення: (51) $\wedge x (x \text{ існує} \equiv x \text{ є об'єктивний})$.

Існування не було б властивістю тільки тоді, коли б мало бути чимось, що не піддається ідентифікації з жодною з-посеред вище охарактеризованих властивостей. Однак тоді питання про те, що існує було б не *quaestioe facti*, а *quaestioe gustum*.

Проблема конкрет-абстракти створює клопоти не стільки тому, що рішення дослідників відрізняються, скільки тому, що точно невідомо, у чому полягає ця різниця.

4. Про відношення

Словесні комбінації не мають а priori окресленого сенсу, але отримують його в міру припущень, які ми приймаємо.

Л. Хвістек, „Три промови, що стосуються поняття існування”
[Chwistek 1917, с. 3]

4.1. Елементарні онтологічні предикати

Я спробую показати, як за допомогою дуже бідної і простої мережі понять можна реконструювати основні проблеми традиційної онтології. Ця мережа охоплює шість первинних і – як мені здається – взаємно не редукованих онтологічних предикатів:

„ x є включений в (*vel* є частиною) y ” (*nb.* відношення розміщення є асиметричним і транзитивним);

„ x знаходиться (*vel* є наявним) в y через z ”;

„ x посідає (*vel* характеризується) y через z ”;

„ x деталізує (*vel* належить до, екземпліфікує) y ” (*nb.* відношення деталізації є асиметричним, але невизначеним щодо транзитивності);

„ x передує y -ові” (*nb.* відношення передуювання є асиметричним і атранзитивним);

нарешті

„ x припускає, що p ” (*nb.* відношення припущення є асиметричним і невизначеним щодо транзитивності).

Щоб спростити висловлення деяких тверджень, я одразу введу три допоміжні предикати:

„ x міститься в (*vel* є розташований в, займає) y ”, що є скороченням виразу „для певного z має місце, що x знаходиться в y за посередництвом z ”;

„ x триває через z ”, що є скороченням виразу „для певного y має місце так, що x знаходиться в y через z ”;

нарешті

„ x має (*vel* x -у притаманне) y ”, що є скороченням виразу „для певного z має місце так, що x володіє y -ом через z ”.

Вищенаведені предикати визначають сенс таких термінів:

„предмет” – „щось, що в чомусь міститься, за посередництвом чогось триває або щось має”;

„площа” – „щось, у чому щось містити”;

„період” – „щось, що на протязі чогось триває”;

„властивість” – „щось, що посідається чимось”;

„вид” – „щось, що є деталізоване через щось”;

„шматок” – „предмет, що міститься в якомусь предметі”;

„відсікання” – „площа, що міститься в якійсь площі”;

„зріз” – „період, що міститься в якомусь періоді”;

„особа” – „щось, що щось припускає”.

Понятійну мережу, утворену з розглянутих термінів, представляє нижче наведена схема:

Деякі серед названих первинних онтологічних предикатів є предметами [вивчення] розвинених теорій. Отже:

„включення” відноситься до мереології;

„передування” – до хронометрії (теорії часу);

„деталізація” (при певній інтерпретації) – до теорії класів;

„припущення” – до інтенціонального числення.

Геометрію можна вважати теорією площей (простору), а числення кванторів – теорією властивостей.

При формулюванні дефініції (Д) і онтологічних тверджень (Т)¹³ треба буде – окрім специфічних онтологічних предикатів – сягати до мови пропозиціонального числення (зокрема, до сталих заперечення та кон'юнкції), до сталої „те, що p ”, до мови модального числення (особливо до сталої „можливо, що p ”), а також до мови числення кванторів. Для спрощення я буду користуватись повсякденними відповідниками виразів формальних мов.

4.2. Реїзм, ідеалізм і соматизм

(Д1) Річ = предмет, що має якусь властивість, але сам не є властивістю.

(Т1?) РЕІЗМ. Є тільки речі.

(Д2) *Quasi*-предмет = щось, про що хтось тільки припускає, що воно є предметом.

(Т2?) ІДЕАЛІЗМ. Є тільки *quasi*-предмети.

(Д3) P_1 є тотожним P_2 , коли кожна властивість W , яка притаманна P_1 , є також притаманна P_2 .

(Д4) P_1 є відмінним від P_2 , коли P_1 не є тотожним P_2 .

(Д5) P_1 є пов'язаним з P_2 , коли певний шматок P_1 одночасно є шматком P_2 .

(Д6) Цілісний предмет = предмет, кожний шматок якого пов'язаний з певним іншим шматком цього предмету.

(Д7) Виділений предмет = предмет, який не є пов'язаний з жодним предметом, від нього відмінним.

(Д8) Одиниця (*vel* індивідуум) = одночасно виділений і цілісний предмет.

(Т3?) ІНДИВІДИЗМ. Є лише одиниці.

¹³ Очевидно спірні твердження позначені знаком запитання.

(Д9) P_1 є подібним [з точки зору U] до P_2 , коли як певна W_1 , яку посідає P_1 , так і певна W_2 , яку посідає P_2 , деталізують [той самий] U .

(Т4) СУБСТАНЦІОНАЛЬНИЙ АНАЛОГІЗМ. Є подібні до себе предмети.

(Д10) P_1 є такий самий, як P_2 , коли кожній W_1 , яка притаманна P_1 за допомогою T_1 , відповідає певна W_2 , яка притаманна P за допомогою T_2 – така, що як W_1 , так і W_2 деталізують [той самий] U .

(Т5) УЛЬТРААНАЛОГІЗМ (*vel* ІНТЕГРАЛЬНИЙ АНАЛОГІЗМ). Є нетотожні предмети, які між собою є такими самими.

(Д11) Щільний предмет (*vel* тіло) = такий предмет, що неможливо, щоб він знаходився в даному місці в даному періоді і був відмінний від нього предмет, який би знаходився в тому самому місці і в тому самому періоді.

(Т6?) СОМАТИЗМ. Є тільки тіла.

4.3. Атомізм і реалізм

(Д12) Предмет неподільний (*vel* частка) = предмет, який не включає в собі жодного [відмінного від себе] предмету.

(Д13) Світ = предмет, який включає в собі кожний [відмінний від себе] предмет. (*Nb.* ця дефініція є тимчасовою; вона між іншим ігнорує той факт, що частинами світу є одиниці.)

(Т7) СУБСТАНЦІОНАЛЬНИЙ АТОМІЗМ. Світ є зернистим: у ньому є (тільки?) атоми.

(Д14) Просторовий предмет = предмет, що десь міститься.

(Д15) Повсюдний предмет = предмет, що міститься всюди.

(Д16) Обмежений предмет = просторовий предмет, але не загальний.

(Д17) Часовий предмет = предмет, що колись триває.

(Д18) Вічний предмет = предмет, що завжди триває.

(Д19) Хиткий предмет = часовий предмет, але не вічний.

(Д20) Окреслений предмет = предмет, що має якусь властивість.

(Т8) СУБСТАНЦІОНАЛЬНИЙ РЕАЛІЗМ. Світ є дійсним: кожний предмет є обмеженим, хитким і окресленим.

(Т9) АТРИБУТИВНИЙ РЕАЛІЗМ. Кожна властивість колись чомусь є притаманною.

(Д21) Простір = площа, що включає в собі кожну [відмінну від себе] площу.

(Т10) ПРОСТОРОВИЙ АТОМІЗМ. Простір є зернистим: у ньому є місця.

(Т11) ПРОСТОРОВИЙ РЕАЛІЗМ. Простір є повним: у кожній площі щось колись знаходиться.

(Д23) Мить = період, що не включає в собі жодного [відмінного від себе] періоду.

(Д24) Час = період, що містить кожний [відмінний від себе] період.

(Т12) ЧАСОВИЙ АТОМІЗМ. Час є зернистим: у ньому є миті.

(Т13) ЧАСОВИЙ РЕАЛІЗМ. Час є заповненим: протягом кожному періоді щось десь знаходиться.

4.4. Фінітизм, телеологізм, релятивізм і варіабілізм

(Д25) T_1 є ранішим від T_2 , коли T_1 передує T_2 , або T_2 передує T^* , котрий передує T_2 .

(Д26) T_1 є пізнішим від T_2 , коли T_2 є ранішим від T_1 .

(Т14) ЧАСОВИЙ ФІНІТИЗМ. Час є скінчений: неодвічний (є мить, раніша за всі миті від неї відмінні) і невічний (є мить, від якої всі відмінні від неї миті є ранішими).

(Т15) ЧАСОВИЙ ТЕЛЕОЛОГІЗМ. Час має напрямок: із кожних двох [відмінних] митей одна є ранішою від іншої.

(Д27) P_1 співіснує з P_2 , коли P_1 і P_2 тривають упродовж одного і того ж періоду.

(Д28) P_1 є теперішнім щодо P_2 , якщо P_1 співіснує з P_2 .

(Д29) P_1 є в минулому/майбутньому щодо P_2 , якщо P_1/P_2 триває протягом T_1/T_2 , котрий є ранішим від T_2/T_1 , упродовж якого триває P_2/P_1 .

(Т17?) ЧАСОВИЙ РЕЛЯТИВІЗМ. Нема абсолютної одночасності: нема предметів, відмінних від себе, один з яких був би теперішнім щодо іншого.

(Д30) P виник [колись], якщо P знаходився в певному місці протягом T , але P ніде не знаходився упродовж жодного періоду, ранішого від T .

(Д31) P зникне [колись], якщо P знаходився в певному місці протягом T , але P ніде не буде знаходитись упродовж жодного періоду, пізнішого від T .

(T18) СУБСТАНЦІОНАЛЬНИЙ ФІНІТИЗМ. Кожний предмет колись виник і колись зникне. (Nb. це є певна версія частини твердження (T8) субстанціонального реалізму, яка стосується хиткості предметів).

(Д32) P змінив W_1 на W_2 , якщо P була притаманна W_1 протягом T , P_1 є притаманна W_2 упродовж T_2 , T_1 є ранішим від T , і нема такого T , щоб P_2 були притаманні [одночасно] W і W_1 протягом T_2 .

(T19) ВАРІАБІЛІЗМ. Кожний предмет змінюється.¹⁴

(Д33) P перемістився з M_1 на M , якщо P_2 знаходився в M_1 протягом T_1 , P_1 знаходиться в M_2 упродовж T_2 , T_1 є ранішим від T_2 , і нема такого T , щоб P [одночасно] знаходилося в M і M_1 протягом T .

(T20) МОБІЛІЗМ. Кожний предмет переміщується.

4.5. Детермінізм і казуалізм

(Д34) P_1 визначає P_2 [відмінний від P_1], якщо неможливо, щоб P_1 тривав протягом T і нема періоду, пізнішого від T , упродовж якого не тривав би P_2 .

(T21) ДЕТЕРМІНІЗМ. Кожний предмет є визначений певним іншим (відмінним від нього) предметом.

(T22) УЛЬТРАДЕТЕРМІНІЗМ (*vel* Інтегральний детермінізм). Із кожних двох предметів один визначає іншого.

(Д35) P_3 перейшов з P_1 на P_2 , якщо P_3 було кавалком P_1 протягом T_1 , P_3 є кавалком P_2 упродовж T_2 , і нема такого T_2 , щоб P_3 було одночасно кавалком P_1 і P_2 (Nb. „перехід” можна також дефініювати за допомогою „переміщення”).

(Д36) P_1 вплинув на P_2 , якщо P_3 перейшов з P_1 на P_2 .

(Д37) Те, що P_1 вплинув на P_2 , є причиною того, що P_2 змінився, якщо впливання P_1 на P_2 є необхідною умовою зміни P_2 .

(Д38) Те, що p є наслідком того, що q , коли те, що q , є причиною того, що p .

(T23) КАУЗАЛІЗМ. Кожна зміна має свою причину.

(T24) УНІКАУЗАЛІЗМ. Кожна зміна має тільки одну причину.

(T25?) МОНОКАУЗАЛІЗМ. Всі зміни мають одну і ту саму причину.

(T26) ЕФЕКТУАЛІЗМ. Кожне впливання має свій ефект.

(T27) УНІЕФЕКТУАЛІЗМ. Кожне впливання має тільки один ефект.

Як бачимо, за допомогою декількох первинних онтологічних предикатів і визначених з їх допомогою похідних предикатів вдається сформулювати кілька десятків важливих онтологічних тверджень.

Варто зазначити, що, з одного боку, це не є повний список можливих тверджень для вираження у запропонованій мові (дуже легко його, наприклад, доповнити тезами, втягнутими у спір про універсалії – тут: види); з другого ж боку, суттєве розширення цього списку, очевидно, вимагало б збагачення множини первинних предикатів.

Я вважаю, що варто проводити подальші дослідження в обох напрямках.

¹⁴ Тут і нижче я використовую для спрощення такі скорочення: „ P змінюється” значить не що інше, як „ P змінив W_1 на W_2 ”; „впливання P_1 на P_2 ” значить не що інше, як „те, що P_1 вплинув на P_2 ”; „зміна P ” значить не що інше, як „те, що P змінюється”; „зміна” значить не що інше, як „зміна [певного] P ”; „впливання” значить не що інше, як „те, що P_1 вплинув на P_2 ”.

Частина друга
ПРО МОВУ

5. Про види виразів

Структура синтаксису повсякденних виразів [...] не є настільки однозначною, щоб вона допускала лише один спосіб поділу їх на члени.

К. Айдукевич, „Інтенціональні вирази” [Ajdukiewicz 1967, с. 131]

Я маю враження, що буйний розквіт формалізму у категоріальній граматиці не супроводжується відповідними зусиллями у напрямку задовольняючої інтуїтивної експлікації, яка торкається ключових понять цієї граматики, разом із поняттям „семантичної категорії” на чолі. Ця інтуїтивна експлікація взагалі-то представлена тільки в пропедевтичних текстах і має вигляд необов’язкових, вільних, спрощених «пояснень». Тимчасом ця справа настільки цікава (і важлива), що варто до неї придивитись – без нехтування труднощами, які у зв’язку нею виникають – навіть якщо б не вдалося уникнути звинувачення у теоретичній «наївності».

Я готовий прийняти таке звинувачення, оскільки – як це кілька десятиліть тому і в зв’язку з іншим питанням представив Т. Батуг – „тут потрібна ретельна дискусія, яка не пожаліє жодної слабкої точки зору. Бо тільки таким чином можна прийти до належного теоретичного поглиблення вказаної проблематики” [Batóg 1974, с. 63].

5.1. Семантична категорія

К. Айдукевич у статті [Ajdukiewicz 1934a, с. 196-197] таким чином «пояснює» свою концепцію семантичних категорій в межах природної мови:

(1) „Вираз A зі значенням a і вираз B зі значенням b тоді і тільки тоді належать до одної і тої самої семантичної категорії, якщо кожне речення Z_A , що включає в собі слово A , вжите в значенні a , після заміни слова A словом B , вжитим у значенні b , і при збереженні решти слів в їх первинних значеннях і зв’язках, перетворю-

ється у вираз, котрий так само є реченням, а також *vice versa*, якщо і речення Z_B після заміщення B на A (при аналогічних, як вище застереженнях) перетвориться також у речення.

Натомість роком пізніше [Ajdukiewicz 1935, с. 223] ми читаємо:

(2) „Слово чи вираз A , взяті в значенні x , і слово чи вираз B , взяті в значенні y , належать до тієї самої значеннєвої категорії тоді і тільки тоді, коли існує таке висловлення (чи пропозиціональна функція) S_A , в якому A виступає у значенні x і яке після заміщення його складника A виразом B , взятим в значенні y , при точному збереженні значень решти слів і синтаксису висловлення S_A перетворюється у вираз S_B , яке так само є висловленням (чи пропозиціональною функцією).”

Характеристику подібну цій останній ми знаходимо у підручнику [Ajdukiewicz 19656].

Пропустимо стилістичні відмінності та приєднання альтернативних членів „слово” (до „вираз”) і „пропозиціональна функція” (до „висловлення”). Причина суттєвої різниці між (1) і (2) криється в кванторах дефінієнсів: у (1) він є загальним, у (2) – частковим.

У формулюваннях деяких авторів, що згадують К. Айдукевича, ця різниця – до речі – закамouflьована таким чином, що стає прийнятною як одна, так і друга інтерпретація цих формулювань. Зі статті „Категоріальна граматика”, написаної В. Марцішевським для енциклопедії [Marciszewski 1987, с. 240], ми довідуємося про синтаксичні категорії наступне:

(3) „Два вирази належать до тієї самої синтаксичної категорії завжди і тільки тоді, коли речення, що включає в собі один із тих виразів, не перестає бути реченням, якщо цей вираз буде в ньому замінений другим із виразів”.

Щоправда, згідно з принципом, сформульованим А. Тарським (див. [Marciszewski 1987, с. 244]), повинно бути так, що:

(4) „Якщо два вирази взаємно заміщуються в якомусь одному контексті зі збереженням властивості бути правильно побудованим виразом, то вони мусять взаємно заміщуватись в усіх контекстах; а отже їх взаємного заміщення в одному контексті достатньо, щоб вони належали до тієї самої категорії.

Однак не є очевидним те, чи цей принцип працює в природній мові.

Здається, альтернативне пояснення К. Айдукевича можна зробити більш прозорим, якщо прийняти, що: по-перше, ми приймаємо до уваги виключно вирази у заздалегідь окресленому, одному значенні: по-друге, вираз W включає в собі вираз W^* , якщо вираз W^* є членом (*scil.* складником) виразу W ; по-третє, те, що виражається з допомогою термінів „заміщення” і „перетворення” (*resp.* „зміна”) може бути виражене за допомогою синтаксичних термінів „[щось] без [чогось]” і „тотожність”.

Тоді для (1) маємо:

(5) Вираз A належить до тієї самої семантичної категорії, що й вираз B , якщо для кожного Z_A і кожного Z_B , коли A є членом Z_A і B є членом Z_B і Z_A без A є тотожним Z_B без B – то Z_A є реченням, якщо Z_B є реченням.

Відповідно для (2) маємо:

(6) Вираз A належить до тієї самої семантичної категорії, що й вираз B , коли є певне Z_A і певне Z_B такі, що: A є членом Z_A і B є членом Z_B і Z_A без A є тотожним Z_B без B і – Z_A є реченням, якщо Z_B є реченням.

Тепер виразно видно, що цінність пояснення обидвох формул залежить від «зрозумілості» термінів „речення” і „член”.

5.2. Речення

Перший із цих термінів – термін „речення” – К. Айдукевич пояснює таким чином [Ajdukiewicz 1934a, с. 196]:

(7) „Якийсь вираз у певному своєму значенні [...] називається реченням, якщо у цьому значенні він є істиною або хибою.”

Я схильний ототожнити використаний у (7) термін „істина” з терміном „істинне речення і, відповідно, термін „хиба” – з терміном „хибне речення”. Далі, він визначає „істинність”, *resp.* „хибність” таким чином:

(8) Якщо речення S відноситься до події Z , то S є істинне (*resp.* хибне), якщо Z трапляється (*resp.* не трапляється).

В статті [Ajdukiewicz 1960b, с. 350] К. Айдукевич дефініює „речення” дещо інакше, ніж у (7):

(9) „[Речення – це] вираз, який денотує якусь логічну оцінку, тобто істину або хибу.”

Очевидно, в (9) істина і хиба не можуть бути ототоженнені з реченням, відповідно істинним або хибним. Речення, яке денотує істину, – це тепер лише те, що і речення, яке відноситься до події, котра трапляється; натомість, речення, яке денотує хибу, – це речення, що відноситься до події, яка не трапляється. Таким чином ми знов остаточно приходимо до дефініції (8).

При таких рішеннях зрозуміння того, чим є речення, і також як наслідок, чим є семантична категорія, є неможливим без усвідомлення сенсу семантичного терміну „відноситься” і онтологічних термінів „подія” і „траплятися”.

Другого з невралгічних термінів дефінієнса „семантичної категорії” – терміну „член” – К. Айдукевич взагалі не визначає. Доки ж такого визначення нема, доти його пояснення, що містить нерозвинений інтуїтивний елемент, не відіграє ролі дефініції *sensu stricto*.

Зауважмо одразу, що формули (1) і (5), а отже формули із універсальним квантором, не забезпечують ефективного критерію категоріальної ідентичності, оскільки остаточне підтвердження для кожної пари речень, що включає в собі вирази, які досліджуються, чи ці речення задовольняють умови, що на них накладаються, просто не можуть бути перевірені.

Натомість формули партикулярним квантором – (2) і (6) – є неадекватними, оскільки не охоплюють деяких інтуїцій важливих [понять]. Розгляньмо речення „Северина Луцевська-Романова була ученицею Казимежа Твардовського”. Якщо на місце виразу „Северина Луцевська-Романова” ми вставимо вирази „Северина Луцевська не” або „Тадеуш Батуг є учнем Северини Луцевської-Романової, котра в свою чергу”, то ми отримаємо відповідно речення „Северина Луцевська-Романова не була ученицею Казимежа Твардовського” і „Тадеуш Батуг є учнем Северини Луцевської-Романової, котра в свою чергу була ученицею Казимежа Твардовського”.

Однак інтуїтивно вирази „Северина Луцевська-Романова”, „Северина Луцевська-Романова не” і „Тадеуш Батуг є учнем Северини Луцевської-Романової, котра в свою чергу” не належать до тієї самої семантичної категорії. Щоправда, вище наведений приклад можна відкинути, якщо накласти такі умови на існування члена якогось виразу, або загальніше, на [властивість] бути виразом, що „Северина Луцевська-Романова не” і „Тадеуш Батуг є учнем Северини Луцевської-Романової, котра в свою чергу” взагалі перестануть бути членами *resp.* виразами.

Тоді застереження можна відновити на підставі речень типу „Українці і татари розбіглися”. Якщо на місце виразу „Українці” ми поставимо вираз „Поляки кинулися вперед”, то отримаємо речення „Поляки кинулися вперед і татари розбіглися”. Знову ми інтуїтивно відчуваємо, що вирази „Українці” і „Поляки кинулися вперед” – без сумніву вирази – належать до різних семантичних категорій: перше є назвою, друге – реченням. Щоправда, можна і тут захищати формули (2) і (6) за посередництвом вказівки, що „і” в реченнях „Українці і татари розбіглися”, а також „Поляки кинулися вперед і татари розбіглися” має інше значення: в першому – суто „кон’юнктивне”, а в другому – „каузальне”. Однак не можна виключати, що для «партикулярних» формул можна сконструювати контрприклад, який з цієї точки зору був би бездоганним.

5.3. Значення

Інший спосіб пояснення того, чим є семантична категорія, звертається не до контексту речень, а до смислового контексту. Наприклад, у статті під назвою „Семантична категорія” з енциклопедії [Marciszewski (ред.) 1970, с. 99-101] В. Марцішевський подає:

(10) „Вирази *X*, *Y* належать до тієї самої семантичної категорії мови *I* завжди і тільки тоді, коли після заміщення *X* на *Y* (або навпаки) у довільному сенсовному виразі мови *I* цей вираз і надалі залишається сенсовним”.

Зауважмо, що у формулюванні (10) зворот „довільний вираз” допускає – як в (3) – слабшу і сильнішу інтерпретацію: „певний довільний вираз” або „кожний довільний вираз”.

На питання, коли даний вираз є сенсовним, В. Марцішевський відповідає у статті під назвою „Сенсовність” [Marciszewski (ред.) 1970, с. 264]:

(11) “[Вираз] *W* є сенсовним виразом мови *I* завжди і тільки тоді, коли він виконує одну з двох умов: (а) *W* є простим виразом; (б) *W* є складним виразом, прості складники якого виконують умову (а), ціле ж є синтаксично зв’язним, тобто воно збудоване згідно з правилами синтаксису мови *I*.”

Формула (11) – а отже також і формула (10) – дає ефективний критерій тільки тоді, коли: (а) ми вміємо розпізнавати, що є простим виразом; (б) ми вміємо розпізнавати, що є членом (*scil.* складником) даного виразу; (с) ми знаємо, якими є правила синтаксису даної мови.

Якщо мова йде про умову (а), то К. Айдукевич сумнівається, чи вдасться сконструювати критерій простоти виразу. „Часом виникає [...] невпевненість, що повинно трактуватися як один вираз” – написано в [Ajdukiewicz 1935, с. 225]. Однак він допускає існування – принаймні для деяких виразів – структурного критерію. Тільки „коли мова, як, наприклад, німецька, допускає роздільні слова [...]”, тоді не можна подати критерію одного слова суто структурним чином” [Ajdukiewicz 1935, с. 227]. Натомість В. Марцішевський дає в [Marciszewski (ред.) 1970, с. 268, 356] такі вказівки:

(12) „[Простий вираз мови *L*] – це вираз, що належить до лексичних засобів, тобто словника мови *L*.”

(13) „[Простий вираз мови *L*] – це такий вираз, що жодна його частина не є виразом.”

Якщо йдеться про умову (с), то знання синтаксичних правил можна ототожнити зі знанням, до скількох і яких аргументів «відсилають» окремі функтори.

Отже, умови (а)-(с) виконуються тільки тоді, коли є відомим цілий словник даної мови, повний перелік функторів, наділених вичерпною структурною характеристикою, а також, коли відомо, яким чином можна розпізнати, що певна «фізична» частина даного виразу є його членом. Мова йде про те, щоб уникнути визнання виразу, наприклад, „пристрій” виразом, членом якого є вираз „рій”,

що в світлі формули (13) провадило б до визнання виразу „пристрій” складним виразом.

Для природної мови годі очікувати знання всього того, про що йшлося вище. Зрештою, для того, щоб скласти усі ці умови, треба було б уже мати якийсь початковий критерій відповідно буття простим виразом та функтором окресленої субкатегорії.

Як виявляється, всі вище обговорені концепції семантичної категорії звертаються до поняття „члену”.

Припустимо для спроби, що:

(14) l є членом сенсовного виразу W , коли є така частина W , що сенсовними виразами є: l , частина W , яка передує l і частина W , яка передує C .

Це визначення не є задовільним, оскільки на його підставі треба було б визнати вираз „ніжка” членом виразу „стоніжка”. Щоб цього уникнути, належало б його доповнити поданим нижче (пор. п. 5.4) правилом (R-1). Але незалежно від цього виникає питання, на основі чого можна розпізнати, що дана послідовність написів або звуків є сенсовним виразом.

Формулу (14) не вдається використати для того, щоб зробити розв’язок В. Марцішевського більш виразним, оскільки він був би обтяжений опосередкованим порочним колом: у формулі (11) визначення сенсовного виразу звертається саме до поняття „члену”.

Порочне коло виникає також при додаванні формули (14) до концепції К. Айдукевича. Бо ж він подає пояснення, у чому полягає сенсовність тільки складних виразів, а таке пояснення передбачає «зрозумілість» терміна „член”. Як би там не було, пояснення К. Айдукевича і в цьому випадку є незадовільними. Згідно з ними [Ajdukiewicz 1934a, с. 198, 199]:

(15) „[Складний вираз є сенсовним, коли має] цілісний сенс, [а отже тоді, коли він] є цілісним з огляду на значення”.

В свою чергу [Ajdukiewicz 1935, с. 222, 223; 1965б, с. 29]:

(16) [Складний словесний твір] позбавлений сенсу, [тобто не є сенсовним, втрачає сенс, синтаксично позбавлений сенсу] тоді, коли [...] стає якоюсь послідовністю незв’язаних слів [тобто послідовністю слів без зв’язку, вільним рядом виразів]”.

Натомість, згідно з К. Айдукевичем [Ajdukiewicz 1934a, с. 197, 199; 1965б, с. 29]:

(17) „[Складний вираз ще не є позбавлений сенсу, коли] відчувається [в ньому] якась ненатуральність, [ані тоді, коли він є] недоречним.”

Я не бачу іншого способу представити справу цілісності сенсу якогось виразу, як звернутись до того, чи відноситься цей вираз до якогось достатньо виділеного предмету. Отже, вкінці ми знову приходимо до семантичних („віднесення”) і онтологічних („достатньо виділений предмет”) понять.

5.4. Розчленування

Припустимо, що в даному виразі ми вміємо виділити його члени, тобто, ми вміємо цей вираз розчленувати. При встановленні семантичних категорій виділених членів слід керуватись правилом, згідно з яким:

(R-1) Точно один член кожного складного виразу є головним функтором (коротко: функтором) цього виразу; решта членів є аргументами цього функтора.

Однак як встановити, котрий із членів, наприклад, виразу „керівник кафедри” є саме функтором категорії n/n , а котрий – аргументом цього функтора категорії n ? Інакше кажучи, чи існує критерій розрізнення дескриптивних символів від структурних, тобто категорематичних символів від синкатегорематичних?

А. Новачик у праці [Stanosz & Nowaczyk с. 68] на це питання відповідає запереченням:

(18) „Поділ символів на дескриптивні і структурні в певній мірі є довільним.”

Інакше – К. Айдукевич. У [Ajdukiewicz 1935, с. 224] він дотримується того, що, по-перше:

(19) На основі значення, яке має просте слово, є встановлена його значеннева категорія.

І далі [Ajdukiewicz 1935, с. 232]:

(20) „На основі значення, яке має кожний простий вираз мови, його можна віднести до визначеної категорії значень. [...] Тільки

тоді, коли ця передумова виконана, можна аналізувати всі складні вирази згідно зі схемою *функтори і аргументи*.”

По-друге, згідно з К. Айдукевичем [Ajdukiewicz 1935, с. 226]:

(21) „У кожному сенсовному складному виразі якимось чином є зазначено, які вирази входять до нього в якості аргументів, і до яких виразів, що виступають як функтори, вони належать.”

Більше того [Ajdukiewicz 1935, с. 226]:

(22) „Сполучення слів, в якому ця приналежність взагалі або не повністю є зазначена, не має цілісного значення.”

Однак формули (21) і (22) нічого не кажуть про те, яким саме чином є зазначено, що даний член мусить бути саме функтором (resp. аргументом).

Про функтори ми читаємо в [Ajdukiewicz 1934a, с. 198] (пор. також [Ajdukiewicz 1960, с. 346]):

(23) „[Функтори – це] вирази, які відносячись до інших виразів або зв’язуючи їх, утворюють разом з ними складні вирази з цілісним сенсом.”

Подібним чином дивиться на справу В. Марцішевський у „Категоріальній граматиці” [Marciszewski 1987, с. 241]:

(24) „Функтори є виразами, що служать для утворювання складних виразів з виразів простих (або менш складних).”

Однак зміст виразів „віднесення [синтаксичне]”, „зв’язування” і „утворювання”, що з’являються у формулах (23) і (24), настільки вільний, що з їх допомогою можна описувати як роль функторів, так і їх аргументів у складних виразах. Цього клопоту уникає В. Марцішевський у статті „Функтор” з [Marciszewski (ред.) 1970, с. 73]:

(25) „Функтор – це вираз, який не є ні реченням, ні назвою, натомість він служить для конструювання речень або назв, або інших (більш складних) функторів.”

Але формула (25) може бути використана тільки за умови, що ми звідкись знаємо, як у даному члені (або в даному виразі) розпізнати речення або назву, а отже – приналежність до основної семантичної категорії.

Речення, як це ми вже бачили (в п. 5.3), остаточно характеризується з допомогою семантико-онтологічних термінів.

У праці [Ajdukiewicz 1934a, с. 197] назви природної мови К. Айдукевич «приблизно» характеризує таким чином:

(26) „[Клас назв – це] клас виразів, кожне з яких належить до тої самої семантичної категорії, що і якийсь іменник, ужитий в своєму нормальному іменному значенні.

Цінність цієї характеристики очевидно залежить від «зрозумілості» терміну „іменник”, що належить до термінології традиційної граматики, тоді як сама ця термінологія з логічної точки зору залишає бажати набагато кращого.

В [Ajdukiewicz 1965б, с. 30] К. Айдукевич пробує уникнути цього проблемного зв’язку, даючи наступне окреслення:

(27) „Вирази польської мови, які є (при певному їх значенні) виразами тієї самої синтаксичної категорії, що, наприклад, слово „pies” („собака”), називаються при цьому своєму значенні назвами цієї мови.”

Однак, окреслення (27) вимагає, по-перше, подання таких критеріїв буття виразом, щоб „собака” не був тим самим виразом”, що і „собаки” (бо ж цей останній у певному контексті, наприклад, у виразі „слід собаки”, є функтором). По-друге, зрештою, подібно до попереднього окреслення, окреслення (27) передбачає подолання складної проблеми категоріальної ідентичності.

Цю останню проблему обминає пояснення, наведене К. Айдукевичем в [Ajdukiewicz 1965б, с. 350], зроблене безпосередньо в семантично-онтологічному понятійному апараті:

(28) „[Назва (одинична) – це] вираз, що денотує якийсь одиничний предмет (індивідуум).”

У цій праці він дає також не синтаксичну, як в (20), а семантично-онтологічну характеристику функтора:

(29) „[Функтор – функціональний знак – це] вираз, що денотує якусь функцію, [тобто] відношення, що однозначно підпорядковує певним об’єктам інші об’єкти як їх кореляти.”

Отже виявляється, що нормальне (не остенсивне, через перелік) визначення ключових термінів категоріальної граматики для природної мови, таких як „вираз (сенсовний)”, „простий вираз”, „складний вираз”, „член (складного виразу)”, „семантична категорія”, „функтор”, „аргумент”, „речення” і „назва” вимагає звернення

до семантично-онтологічних термінів: „віднесення (семантичне)”, „подія”, „траплятися”, „достатньо виділений предмет”, „відношення”, „корелят (онтичний)” і „одиничний предмет (індивідуум)”.

Тому воно вимагає – коротко кажучи – «готової» семантики і онтології.

5.5. Способи віднесення

Якщо йдеться про семантику, то першою трудностю, на яку ми натикаємося, є розрізнення типів референціальних функцій, що виконуються виразами, які належать до окремих семантичних категорій. Йдеться про те, що до того самого онтичного „об’єкту” можуть відноситися вирази різних семантичних категорій. Нехай таким об’єктом буде, наприклад, „подія”, яка полягає у тому, що Владислав Татаркевич користався працями Владислава Гайнріха. Отже, до цієї події відноситься як речення „Владислав Татаркевич користався працями Владислава Гайнріха”, так і назви „те, що Владислав Татаркевич користався працями Владислава Гайнріха”, а також „користання Владиславом Татаркевичем працями Владислава Гайнріха”. Схожим чином до відношення, до якого відноситься функтор „користався [чимось]”, можна віднести також з допомогою назви „користання [чимось]”.

Для речень і назв я був би схильний припустити, що наскільки суттєвою функцією перших є вираження (*resp.* ствердження) переконань, настільки суттєвою функцією других є позначення (довільних) предметів. Однак надалі залишається загадкою, чим відрізняється вираження даного переконання у певному реченні від позначення цього переконання (а отже, як би там не було, певного предмету) відповідною назвою.

Другою трудностю, з якою мусить впоратися семантика, є питання відповідності онтологічної структури об’єктів і синтаксичної структури виразів природної мови, що певним окресленим чином відносяться до цих об’єктів. Йдеться про знаходження відповіді на питання, чи можна по-різному структуралізовані вирази тієї самої семантичної категорії, котрі як ціле однаково відносяться до

чогось (як, наприклад, речення „Владислав Татаркевич користався працями Владислава Гайнріха” і „Праці Владислава Гайнріха були використані Владиславом Татаркевичем”), вважати такими, що відносяться до того самого онтичного кореляту.

Цю останню трудноість слід відрізнати від клопотів, які виникають при структурному аналізі одного окресленого складного виразу, особливо складеного із більше як двох членів. А саме, йдеться про клопіт, пов’язаний з хиткістю природної мови і притаманними їй недовомками.

5.6. Хиткість і невизначеність

В [Ajdukiewicz 1934a, с. 200] К. Айдукевич зауважив:

(30) „Хиткість природної мови [...] допускає розмаїті способи надання їй однозначності.”

Ця хиткість проявляє себе через приписування виразу більш, ніж однієї допустимої структури. Однак, припустимо, що ми маємо справу з виразом, який не є хитким. Про такі вирази К. Айдукевич в [Ajdukiewicz 1960, с. 345] пише:

(31) „Кожний сенсовний і однозначний вираз, складений більш ніж з одного слова [...] вдається тільки одним способом без решти розкласти на частини так, що одна з тих частин [а саме функтор чи оператор] відноситься до тих, які залишилися [а саме, до своїх аргументів] і з’єднує їх у когерентне осмислене ціле.”

Виконання умови одиничності допустимого структурного аналізу даного (однозначного) виразу природної мови вимагає доповнення правила (R-1) додатковими обмежуючими правилами. Ось декотрі з них.

(R-2) У складному виразі, що належить до основної семантичної категорії, кожний аргумент функтора належить до основної семантичної категорії.

Завдяки правилу (R-2) у виразі „Кіт боязливо м’явкнув” не можна виділити слово „м’явкнув” як функтор, а послідовність слів „кіт боязливо” як аргумент цього функтора, ані виділити слово „боязливо” як функтор (головний), а слів „кіт” та „м’явкнув” як

його аргументів, оскільки ані послідовність слів „кіт боязливо”, ані слово „м'явкнув” не є назвами (ані реченнями). Отже, залишається інтерпретація: n , z/n , де функтор „боязливо м'явкнув” має структуру $z/n/z/n$, z/n .

(R-3) Щонайменш один аргумент складного функтора належить до тієї самої субкатегорії, що і цей функтор.

Розгляньмо речення „Мешко є батьком Болеслава”. Це речення можна проінтерпретувати таким чином: (а) „Мешко” – n , „є батьком” – z/nn , „Болеслава” – n ; (б) „Мешко” – n , „є” – z/nn , „батьком Болеслава” – n . Інтерпретація (а) виключена через правило (R-3), оскільки у гіпотетичному складному функторі „є батьком” слово „батько” не є функтором, який належить до субкатегорії z/nn , до якої мусів би належати вираз „є батьком”. Однак інтерпретація (а) була б допустимою, якщо б вираз „є батьком” визнати простим виразом.

Подібно речення „Принцеса Ванда думає вийти заміж” допускає, незважаючи на застосування правил (R-1), (R-2) і (R-3) більше, ніж одну інтерпретацію, а саме: (а) „принцеса Ванда” – n , „думає вийти заміж” – z/n (де в свою чергу „думає” – z/n , „вийти [за]” – $z/n/z/n$); (б) „принцеса Ванда” – n , „думає [про (як)]” – z/nn , „вийти заміж” – n . Однак при інтерпретації (а) не можна було б розкласти вираз „[про (як)] вийти заміж”, а при інтерпретації (б) – виразу „думає [про (як)]”. Інтерпретацію типу (а) можна було б відкинути, якби *ad hoc* було прийняте метаправило (MR):

(MR) З двох прийнятних на підставі правил [R-1]-[R-3] інтерпретацій ми вибираємо ту, при якій функтори є менш складними.

(R-4) Всі аргументи даного функтора належать до тієї самої семантичної категорії.

Правило (R-4) дозволяє між іншим зробити однозначними інтенціональні речення типу „А вірить, що p ”, які – якщо б це правило не було обов'язковим – мали би дві допустимі інтерпретації: (а) „А” – n , „вірить, що” – z/nz , „ p ” – z ; (б) „А” – n , „вірить” – z/nn (де в свою чергу „що” – n/z , „ p ” – z). Правило (R-4) наказує відкинути інтерпретацію (а).

Другим – поза хиткістю – джерелом труднощів при аналізі складних виразів природної мови є їх невизначеність, пов'язана з

притаманними природній мові недомовками. А саме, йдеться про те, як відрізнити ентимеми від нонсенсу. Ентимеми можна було б визначити таким чином:

(32) Вираз W є ентимемою, коли у W відсутній член відповідної семантичної категорії.

Однак здається, що кожному послідовності виразів, серед інших також послідовність „якщо або, то ліс”, при такому визначенні можна було б вважати ентимемою, оскільки її вдається «доповнити» до виразу, що має «цілісне значення», наприклад, „Якщо хтось необережний або нікчемний в декількох місцях підпалить мох, то ліс згорить”. Можливості зробити таку «дезентимемізацію» не вдається уникнути навіть тоді, коли прийняти, що:

(33) Серія виразів є нонсенсом, коли вона містить більше членів, ніж їх «потрібно», або коли щонайменш один із них належить до «невластивої» семантичної категорії.

Здається, що цю трудність неможливо усунути без звернення до прагматичних критеріїв.

Отже підсумок зроблених зауважень такий. Побудова категоріальної граматики для природної мови – якщо це не повинна бути довільна енумерація словника з категоріальними «індексами» (в тому числі в достатній мірі охарактеризованих функторів) – вимагає або відповідного розширення списку правил (*resp.* метаправил) категоріальної інтерпретації поза вже вказані правила (R-1)-(R-4) і (MR), або звернення до готової (і незалежної від категоріалізаційних процедур) семантичної теорії, а можливо, і прагматичної, а також онтологічної (і метафізичної) теорій.

Складно заздалегідь сказати, чи перша вимога може бути виконана. У випадку ж другої вимоги, можлива універсальність категоріальної граматики була б похідною від універсальності семантичних і прагматичних відношень, а також метафізичного «образу» світу.

6. Про назви

Усі назви [...] [позначають] можливі предмети думки. А можливими предметами думки є як існуючі предмети, так і неіснуючі. [...] Справа метафізики – вирішити, які з них існують, і що це значить, що вони існують.

I. Домбська. „До питання про так звані порожні назви”
[Dąbbska 1948, с. 164]

Сімнадцять століть тому Порфирій у *Вступі до Категорій* Аристотеля писав: „Що стосується видів і родів, то я хочу розглянути, чи буттяють вони в природі, чи лише в нашій свідомості; далі, якщо вони буттяють лише в природі, то чи є вони тілесними, чи безтілесними; якщо вони тілесні, то чи можна їх відділити від предметів, які сприймаються, або ж чи вони буттяють в них або при них” (пор. [Kotarbiński 1957]).

Майже півстоліття тому Т. Котарбінський у [Kotarbiński 1957] писав: „Як відповісти на проблему Порфирія? Чи правий реалізм, чи номіналізм і чи в крайній, чи в поміркованій постаті слід прийняти одну з цих доктрин? Щоб відповісти на ці питання, належало б, насамперед, сформулювати в однозначних і добре визначених семантично термінах як самі проблеми, так і різні відповіді на ці проблеми. [...] Неможливо вирішити спір, поки однозначно і досить виразно невідомо, про що насправді йдеться.”

Спробуємо ще раз розплутати цей клубок проблем, який називається „спором про універсалії”. Якщо завдяки цій спробі філософ не зрозуміє, яке з цих рішень не може бути прийняте, то, може, хоча б істориком вона полегшить цілісне (з огляду на мову) представлення історії спору. Відомі мені до цих пір праці з тієї області, на жаль, останньої умови не виконують.

Я схилиюсь до погляду, що у так званий спір про універсалії вплутані наступні питання:

- (1) Що значить слово „універсалія”?
 - (2) Що значить „розуміти даний вираз (зокрема назву)”?
 - (3) Чи є взагалі універсалії?
 - (4) В якому відношенні (буттєвому) знаходяться універсалії до одиничних предметів?
 - (5) До чого відносяться загальні назви (абстрактні або відносні)?
 - (6) Чого стосуються наукові узагальнення?
- Питання (1) і (2) є вербальними проблемами; (3) і (4) – онтологічними; (5) і (6) – логічними. Мені здається незаперечним, що окреслені термінологічні рішення мають вплив на вигляд метафізичної перспективи; вона ж визначає межі семіотично-методологічних поглядів.

6.1. Значення слова „універсалія”

Висловлення учасників спору про універсалії, особливо більш давніх, свідчать про нечітке і ненаочне розуміння ними слова „універсалія”; крім того, вони рідко говорять *expressis verbis* про те, що розуміють під цим словом. Отже, якщо ми хочемо – згідно з вимогою Т. Котарбінського – бути переконаними в точності дефінієнса, то ми не можемо обмежитись поданням аналітичної дефініції. Необхідною стає уточнююча процедура експлікації. Мені здається, що вимоги, які зазвичай накладаються на експлікацію, виконує наступна дефініція „універсалії”:

U є універсалією по відношенню до індивідів з I (тобто I_1, I_2, \dots, I_n), коли U є предметом, встановленим із допомогою всіх і тільки [таких] властивостей A (тобто A_1, A_2, \dots, A_m), котрі є спільними для індивідів з I .

При цьому:

(а) I_k є індивідом, коли I_k є предметом об’єктивним, конкретним і фізичним;

(б) A_k є властивістю, спільною для індивідів з I , коли кожний з індивідів з I має властивість A_k .

Очевидно, що вище наведена дефініція залишиться невиразною до тих пір, поки не буде поданий зміст звороту „бути встанов-

леним з допомогою”.¹⁵ Тут у гру входять наступні випадки. „Бути встановленим за допомогою” може значити те, що і:

- (1) „посідати”;
- (2) „мати приписане”;
- (3) „мати пресупоноване”;
- (4) „бути тотожним з”;
- (5) „бути визначеним за допомогою”.

Назвемо універсалію у розумінні (1) – „сутність”,¹⁶ (2) – „взірцем”, (3) – „поняттям”,¹⁷ (4) – „своєрідністю”,¹⁸ а у розумінні (5) – „множиною”.¹⁹

6.2. Розуміння виразу

Я припускаю, що загальному відчуттю мови відповідає наступна дефініція (чи експлікація) „розуміння”.

H розуміє вираз *F*, коли *H* знає, до чого можна віднести вираз *F*.

Без огляду на вибір розуміння звороту „віднести до” вище наведена дефініція схоплює, на мою думку, також ті почуття, які бувають виражені за допомогою дефінієнс: „*H* вміє вживати вираз *F*” [Pelc 1971, с. 15 і наст.]. Цей зворот „віднести до” може бути зрозумілий одним із наступних способів. „*H* знає, до чого можна віднести вираз *F*” може значити не що інше, як:

¹⁵ Представлена дефініція „універсалії” – як мені на це (і на ще декілька інших недоліків у запропонованих тут рішеннях) звернув увагу П. Брикчинський – з певної точки зору є незадовільною. Коли мова йде про всі і тільки [ті] властивості (в дефінієнсі), то йдеться по суті про їх „загал”, а не про кожну окремо (по черзі). Однак введення слова «загал» у визначенні давало би привід до звинувачення дефініції у творчості; воно говорило б не тільки те, що є властивості, але також і те, що є їх множини (дистрибутивні? мереологічні?). *Nb.* символи „*I*” та „*A*” в цій дефініції, а також їх індексація в окресленні того, що розуміється під „індивідом” і „спільною властивістю”, є, напевно, зайвими.

¹⁶ В справі притаманності універсаліям властивостей – пор. [Ingarden 1923, с. 491 і наст.].

¹⁷ В справі приписаних або припущених властивостей – пор. [Twardowski 1894, с. 33 і наст.].

¹⁸ В справі тотожності предметів – пор. [Greniewski 1955, с. 253 і наст.].

¹⁹ В справі властивостей і визначених за їх допомогою множин – пор. [Stanosz 1967].

(1) „*H* знає, про які предмети можна висловити (тут: згідно з істиною) вираз *F*”;

(2) „*H* знає, які переживання можна виразити виразом *F*”.

Своєю чергою „знати, про що мова” – це може бути не що інше, як:

(а) „знати, що мова йде про ті і ті предмети (або переживання)”, або також

(б) „знати, що мова йде про такі предмети (переживання), яким притаманні ті і ті властивості”.

Ми назвемо: предмет, про який можна висловити (згідно з істиною) даний вираз – „десигнатом”; загал десигнатів даного виразу – „обсягом”; переживання, яке можна виразити даним виразом, – „експриматом”; загал експриматів даного виразу – „вмістом”;²⁰ загал властивостей, які притаманні всім і тільки цим десигнатам даного виразу, – „змістом”. Зараз ми можемо коротко сказати:

H розуміє вираз *F*, коли знає:

(а) яким є обсяг виразу *F*,

або

(б) яким є вміст виразу *F*,

або

(в) яким є зміст виразу *F*.

Назвемо розуміння (а) – „ясним”, (б) – „наочним”, а (в) – „виразним”. Очевидно, що ці розуміння не є взаємно рівнозначними; необхідні додаткові дії розуму, щоб ясне розуміння перетворити в наочне чи виразне. Був час, коли вважалося, що для пояснення того, у чому полягає розуміння, не треба окреслювати змісту, достатньо звернутися до вмісту виразу. Сьогодні дехто говорить, що справу вирішує звернення до обсягу виразу, тобто множини десигнатів цього виразу. Тут треба зберегти далекосяжну обережність, оскільки інтуїтивно окреслюється, що *x* належить до множини *Z*-ів, коли *x* є *Z*-ом, а отже, коли *x* має окреслену властивість (як десигнат назви *Z*) (пор., наприклад, [Ślupecki & Borkowski 1963, с. 279 і наст.]). Отже, остаточно в дефінієнсі такої інтуїтивної дефініції з’явиться певний аналог змісту (виразу *Z*).

²⁰ В справі переживань, що виражаються за допомогою виразів, – пор. [Jadacki 19866].

Наведена дефініція „розуміння” передбачає, що питання про те, що є, а що не є виразом, вже є вирішеним. Вона є прийнятною, напевно, щонайменш для виразів назв і речень, чого в принципі нам тут достатньо. Ймовірно, її можна також пристосувати до зв’язок: звичайно, тоді десигнатами були б не індивіди, а (можливо) абстракти.

6.3. Буття універсалій

Відповідь на питання, чи те-і-те є, вимагає узгодження змісту „буття” і подання пізнавальних критеріїв, властивих для окремих способів буття (пор. в тій справі [Jadacki 1980, с. 127 і наст.]). З огляду на спосіб буття серед предметів (тобто того, що є) можна виділити предмети:

- (1) існуючі самоістинні, самостійні і одночасно просторово-часові – тобто індивіди;
- (2) існуючі самоістинні, самостійні і поза-простірно-часові – тобто ідеї;
- (3) існуючі самоістинні і несамоістинні, тобто абстракти;
- (4) несамоістинні тобто кореляти (інтенціональні).

Ми назвемо притаманне корелятам буття „інтенціональним буттям”, притаманне існуючим самоістинним предметам, а особливо індивідам, ідеям і абстрактам – „об’єктивним буттям”, ідеям – „абсолютним буттям”, абстрактам – „феноменальним буттям”, індивідам – „реальним буттям”. Перед тим, як давати відповідь на питання, чи той-і-той предмет має таке-то-і-таке буття, потрібно дати відповідь на питання, чи цей предмет відповідає визначеному для даного способу буття пізнавальному критерію. Тими критеріями відповідно є такі види пізнавальних актів:

- (а) для реального буття – перцепція;
- (б) для абсолютного буття – ідеація;
- (в) для феноменального буття – абстракція.

Щоб встановити, чи є притаманним якомусь предметові інтенціональне буття, слід звернутися до фантазії. Чи будемо ми рахувати представлення (чогось собі) пізнавальним актом, чи цілковито творчим – є при цьому питанням другорядним.

Вище наведені розрізнення дозволяють розбити проблему буття універсалій на ряд підпроблем: чи сутності, взірці, поняття, своєрідності, множини – мають об’єктивне буття, тобто феноменальне, реальне або абсолютне, або ж (тільки) інтенціональне? Якщо зараз ми визнаємо, що:

- (1) сутності – як ідеї (*universalia separata – ante res*) – мають абсолютне буття,
- (2) взірці і поняття – як кореляти (*universalia post res*) відповідно Божественні або людські – мають буття інтенціональне,
- (3) своєрідності і множини – як абстракти (*universalia a parte rei – in rebus*) – мають буття феноменальне,

то нам залишиться ще вирішити справу правомірності окремих пізнавальних актів, які говорять про притаманність буття або небуття названим видам предметів. Відповідь на питання «Чи є універсалії?» передбачає [наявність] певного метафізичного погляду. Отже, вона передбачає, що вже відомо, що взагалі є: тільки індивіди, а особливо речі (згідно з реізмом), або тільки тіла (згідно з соматизмом), чи тільки ідеї, абстракти, а зокрема, наприклад, події (згідно з евентизмом), або кореляти, чи, може, індивіди й ідеї (як у конкретизмі), а крім того, абстракти і кореляти і т. д.²¹

Остаточно все це зводиться до епістемологічної проблеми: чи маємо ми право при вирішуванні екзистенціальних питань звертатися не тільки до даних перцепції, але також до даних ідеації, абстракції і фантазії.

6.4. Відношення (буттєве) універсалій до одиниць

Припустимо, що універсалії так чи інакше є. Нагадаємо: про сутності ми сказали, що вони посідають властивості, спільні відповідним індивідам; про взірці – що їм ці властивості приписані; про поняття – що вони їх мають презумпціями; про своєрідності – що вони з цими властивостями тотожні; нарешті про множини – що вони з їх допомогою визначені. Однак, чи дійсно тут йде мова про

²¹ В справі зв’язку проблеми буття універсалій з кількістю онтологічних категорій – пор. [Ajdukiewicz 1934a, с. 206 і наст.]

ті самі, або хоча б такі самі властивості? Напевно, ті властивості, які притаманні всім і тільки цим індивідам, визначають їх множини і становлять їх своєрідність – це ті самі (чи такі самі) властивості. Але ж *інтенціонально* презупоновані чи приписані властивості, або ті, які є абсолютно притаманними, не є тими самими властивостями, що реально є притаманними відповідним індивідам.

Наразі можна лише сказати, що ця проблема не є вербальною і важко визнати задовольняючими ті позиції, в яких лише говориться, що одиниці є уособленням універсалій-сутностей (екземпляризм), або віддзеркаленням універсалій-взірців (еманаціонізм), або ж, що універсалії-поняття є [результатом понятійного вироблення] індивідів (інтелігібілізм).

6.5. Віднесення загальних назв

Питання, як це відбувається, що ми розуміємо даний вираз, а отже, питання про те, до чого відноситься (можна віднести) даний вираз, має, як ми пам'ятаємо, різні значення. А саме, мова може йти про рішення, якими є обсяг, зміст, або зміст цього виразу. У спорі про універсалії виявляються розбіжності щодо того, чи всі вирази, що тут розглядаються, відповідають семіотичним функціям, тобто чи всі вирази можуть позначати певний десигнат, визначати певний обсяг, виражати певний експримат, вказувати певний зміст, значити певний зміст.

Розглянемо це питання для таких назв: „Александр Свєнтоховський”, „старець”, „старість” (і „старіння”), „старшинство” („старшість”). Перша назва (одинична) має, як здається, один десигнат – ним є індивідум: творець драми *Духи*. Друга назва (загальна) позначає більше таких індивідів – серед них: творця *Духів* в пізньому періоді життя. Десигнатами третьої назви (абстрактної) є своєрідності старих (або старіючих) предметів (людей), а серед них також загал властивостей, спільних творцеві *Духів* у пізньому періоді життя та іншим старцям. Десигнатами четвертої назви (відносної) є відношення, що мають місце між двома індивідами і завдяки яким один з них є старшим, ніж другий. Така постановка

питання, очевидно, передбачає буття індивідів та абстрактів (властивостей і стосунків). При цьому обсягами окремих назв були б відповідно множини індивідів (перша і друга назви), властивостей (третьа назва) або відношень (четверта назва). Це є певні абстракти. Погодьмося, що всі перераховані назви придатні для вираження (предметів) певних переживань, а отже – як ми це окреслили – для вираження певних експриматів, наприклад (по черзі), мого поняття Александра Свєнтоховського, твого поняття старця, його поняття старості, її поняття старшинства. Ці виражені експримати, очевидно, є певними корелятами, тоді як їх множини – знову ж таки абстрактами. Відповідно також абстрактами, корелятами або ідеями (залежно від розуміння) є – якщо ми допускаємо їх буття – змісти цих виразів.

Отже, якщо припустити, що всі розглянуті семіотичні категорії назв виконують всі виділені семіотичні функції (позначення, визначення, вираження, вказування і значення), то тим самим закладається метафізичний погляд, який охоплює індивідів та універсалії відповідно для одного, більше як одного або для всіх виділених значень слова „універсалія”.

Номіналіст (точніше, т. зв. крайній номіналіст) скорочує цю перспективу до індивідів. Для проблеми семіотичних функцій назв це має такі наслідки:

(1) Одиничні та загальні назви (але не абстрактні і не відносні) виконують тільки функцію позначення: одиничні назви позначають рівно одного індивіда, загальні ж назви можуть вживатися для позначення послідовно різних – але завжди окремих – індивідів.

(2) Абстрактні та відносні назви по суті своїй є *quasi*-назвами (ономатоїдами): скороченими виразами, які після розгорнення перетворюються у одиничні або загальні назви (але не абстрактні і не відносні); визнання, що ономатоїди мають якісь (безпосередні) відповідники – це безпідставне гіпостазування.

(3) Схожим чином всі висловлення про обсяг, зміст чи зміст слід вважати скороченими виразами, які після розгортання відносяться до індивідів.

Реалісти окреслений номіналістичний погляд розширюють щонайменш на один вид універсалій (або – якщо хтось так хоче – на

універсалії з щонайменш одним способом розуміння слова „універсалія”). Отже:

Есенціаліст (т. зв. крайній реаліст) вважає, що назви виконують дві функції: позначають (індивідів) і значать (ідеї).

Конформіст (т. зв. поміркований реаліст) говорить, що назви можуть як позначати (індивідів), так і визначати та значити, при чому значені змісти і визначені обсяги він ототожнює з абстрактами (своєрідністю або множиною позначених індивідів).

Нарешті, концептуаліст (т. зв. поміркований номіналіст) визнає за назвами функцію позначення (індивідів), а, крім того, вираження понять, яке, напевно, має інтенціональні кореляти.

6.6. Предмет наукового узагальнення

Методологічний номіналіст, тобто фізикаліст, дотримується того погляду, що всі наукові твердження стосуються індивідів. Твердження, які стосуються універсалій, є або безпредметними, або перекладаються (чи повинні перекладатись) на твердження, що стосуються виключно одиничних предметів. Якщо ж – як пам’ятаємо – індивіди мають реальне буття, а його пізнавальним критерієм є перцепція, то всі назви, що входять до складу наукових тверджень є (або повинні бути) якщо не термінами спостереження, то назвами, що редукуються до таких термінів.

Всупереч фізикалісту методологічний реаліст, тобто логцист, вважає, що декотрі твердження (особливо закони, в тому числі й закони формальних дисциплін) торкаються універсалій, тобто ідей, абстрактів чи корелятив.²²

Довготривалий т. зв. спір про універсалії має своє головне джерело в тому, що не всі учасники спору доклали зусилля для того, щоб відділити окремі питання вербального характеру від питань

онтологічних і логічних. Іншою причиною довготривалого спору було те, що вплутана в нього семіотична проблематика, як правило, виступала у містичній формі. Крім цього, треба пам’ятати, що цей спір проходив паралельно з етичними контрверсіями (зокрема у V ст. до н. е.), а також теологічними контрверсіями (зокрема у IX-XIV ст. н. е.), котрі, хоча *de facto* і торкались справ незалежних від проблематики універсалій, все ж додатково спотворювали ці останні і ... роздмухували вогонь спору. Відтворення його дійсного перебігу у цілісній мовно-проблематичній мережі належить історикам філософії. Я сповна усвідомлюю, що те, що я тут пропоную в якості нарису такої мережі, має всі недосконалості чогось, що І. Домбська назвала б „тимчасовою об’єктивізацією певної фази в процесі пошуків якомога повнішої орієнтації в світі думки і знаків” [Dąmbska 1975, с. 6].

Такі пошуки й надалі потрібно продовжувати, аби тільки не постійно *ab ovo*.

²² В справі новітнього відображення спору про універсалії – пор. [Czeżowski 1945].

7. Про умовні речення

Проблема [...] редукціоністичного представлення умовних речень ніколи не виникла б у натуральній мові, якщо б не існував звичай прочитання логічної стрілки як „якщо, то”.

А. Богуславський,
„Аналіз умовних речень та проблема семіотичних функцій”
[Bogusławski 1986a, с. 224]

7.1. Спори довкола умовних речень

На початку ХХ століття загальновизнаним був погляд – його виразником був, наприклад, В. Беганський [Biegański 1903, с. 184; 1912, с. 281] – що умовне речення стверджує, тобто (!) виражає, наступність або співбуття (у часі або у просторі) станів речей, до яких відноситься його підстава [антецедент] і наслідок [консеквент], про самі ж ці стани окремо воно нічого не стверджує (не виражає). Введення логічної матеріальної імплікації поставило на порядку денному питання її відношення до умовного речення природної мови; зрештою, ця проблема з’явилася, як засвідчує Я. Лукасевич [Łukasiewicz 1934, с. 182-183], ще у стародавніх часах; у Польщі же ж, якщо я не помиляюся, першим звернув увагу на т. зв. парадокс імплікації Т. Котарбінський [Kotarbiński 1929, с. 169]. В справі цього відношення відразу вималювалися дві протилежні позиції. Згідно з першою позицією, найбільш видатним захисником якої був Р. Інгарден [Ingarden 1936], матеріальна імплікація так далеко з огляду на своє значення відходить від умовного речення, що це останнє жодним чином не вдається до неї звести. Згідно з другою позицією, котру найбільш повно розвинув К. Айдукевич [Ajdukiewicz 1936b], матеріальна імплікація і природне умовне речення мають ті самі умови істинності, а згаданий парадокс можна усунути, вводячи розрізнення: ствердження – вираження. Останнє було полегшене, оскільки до того – за-

вдяки М. Оссовській [Ossowska 1928, с. 23] – був здійснений певний поступ у ділянці аналізу експресивної функції висловлювання.

Перерва у науковому житті в Польщі внаслідок руйнівної війни, культурного варварства окупантів, а пізніше – карикатурних політичних обмежень – привела до того, що, на жаль, треба було неодноразово повертатися до початків спору. Найпершими були пригадані у розширеному вигляді, але без суттєвих змін, обидва давні розв’язки: Р. Інгардена [Ingarden 1949] і К. Айдукевича [Ajdukiewicz 1956b]. До них швидко приєдналися – якщо не враховувати реферативних робіт Л. Борковського [Borkowski 1964] і Я. Котарбінської [Kotarbińska 1964] – два нових голоси: З. Червінського [Czerwiński 1958] і дещо пізніше Е. Гродзінського [Grodziński 1969]. Останній намагався (мені здається, що без успіху) показати, що речення виду „Якщо p , то q ” (де „ p ” і „ q ” є реченнями²³) є реченням (на рівні метамови) про речення „ p ” і „ q ”, а саме – реченням, що стверджує відношення між логічними значеннями цих речень [Grodziński 1969, с. 60]. Натомість З. Червінський (на мою думку, успішно) старався піддати сумніву проведений Айдукевичем аналіз семантичної функції ствердження, притаманної умовним реченням. Він показав, що:

(1) поняття „ствердження” у К. Айдукевича є невиразним [Czerwiński 1958, с. 265];

(2) в межах розв’язку, представленого К. Айдукевичем, можна прийняти, що якщо два речення стверджують те саме, то обидва вони є логічно еквівалентними [Czerwiński 1958, с. 265];

(3) природне умовне речення не стверджує того самого, що й логічна матеріальна імплікація, оскільки в природній мові зустрічаються умовні неістинні речення, які після заміни зв’язки логічним функтором стають істинними [Czerwiński 1958, с. 265-266]; прикладом тут може служити, наприклад, речення: „Якщо Коперник мав сина, то не був батьком” і кожне таке речення, що його підстава виключає наслідок [Czerwiński 1958, с. 266-267];

²³ Пам’ятаючи про застереження, зроблені колись А. Тарським [Tarski 1933], я буду незважаючи на це, для зручності часто писати назви речень p , q і т. д. як „ p ”, „ q ” і т. д., а назви індивідів X , Y і т. д. відповідно „ X ”, „ Y ” і т. д.

(4) природне умовне речення є істинним, коли існує істинна формальна імплікація, з якої ми отримуємо згадане речення при відповідній підстановці [Czerwiński 1958, с. 269].

Після смерті К. Айдукевича головною прихильницею його розв'язку парадоксу імплікації стала Б. Станос [Stanosz & Nowaczyk 1976; Stanosz 1985]. Дослідження функції експресії речення просунули вперед Є. Кміта [Kmita 1966] і Л. Новак [Nowak 1970]. Для протилежного табору спробу уточнення ключового поняття „змістовного зв'язку” зробив З. Крашевський [Kraszewski 1972].

Своєрідну позицію у цьому спорі зайняв Є. Пельц [Pelc 1982].

По-перше, він подав умови прийнятності, тобто властивого ужитку й істинності умовного речення, але вони були сформульовані в прагматичній стилізації – подібно до того, як це колись зробила І. Домбська [Dąbska 1938]. Згідно з Є. Пельцем користувачі вважають умовне речення прийнятним тоді, коли:

(1) вони переконані („думають”), що існує змістовний зв'язок між підставою і наслідком;

(2) вони не переконані у неістинності речень, з яких складається умовне речення;

(3) вони переконані („упевнені”) у їх істинності;

(4) вони переконані („підозрюють”), що існує умовний зв'язок („умовна ланка”) між змістом підстави („підлеглого речення”) і змістом наслідку („головного речення”) [Pelc 1982, с. 264, 268].

По друге, як видно з викладеного вище, серед цих умов він помістив як переконання у існуванні сутнісного зв'язку („змістовного зв'язку”) між існуючими станами, з якими ми знайомимося при допомозі підстави і наслідку, так і переконання („почуття”) виникнення відношення виникання між підставою і наслідком („умовного зв'язку”), причому це переконання, як здається, знаходить своє обґрунтування у переконанні в існуванні вже згаданого сутнісного зв'язку.

7.2. Безпосереднє і посереднє висловлення

До напрямку, який виступав проти Айдукевича, слід зарахувати також сучасні погляди А. Богуславського [Bogusławski 1986a].

Вони є якби доповненням позиції З. Червінського. А. Богуславський піддав сумніву другий суттєвий чинник розв'язку К. Айдукевича, а саме – результати його аналізу прагматичної функції вираження, яка виконується за допомогою умовних речень. Він старався показати, що:

(1) поняття „вираження” у Айдукевича є невиразним [Bogusławski 1986a, с. 223];

(2) „вираження” можна відрізнити від „ствердження” тільки тоді, коли:

(а) контробласть відношення вираження – і відповідно ствердження – є однорідною [Bogusławski 1986a, с. 222];

(б) „вираження” і „ствердження” мають безвідносний зміст [Bogusławski 1986a, с. 222];

(3) щоб пояснити те, що невластивим визнається:

(а) висловлення разом із реченням виду „Якщо p , то q ” заперечення речення „Не знаю, чи p , і не знаю, чи q ” [Bogusławski 1986a, с. 220];

(б) висловлення умовного речення виду „Якщо p , то q ”, в якому „ p ” є реченням виду „Знаю, що r ” [Bogusławski 1986a, с. 220];

треба ввести поняття „висловлення” (безпосереднього і посереднього) [Bogusławski 1986a, с. 218];

(4) (основне) умовне речення виду „Якщо p , то q ” говорить:

(а) безпосередньо, що існує зв'язок між тим, що p , і тим, що q [Bogusławski 1986a, с. 217];

(б) посередньо, що той, хто говорить, не знає, чи p , і не знає, чи q [Bogusławski 1986a, с. 217];

(5) декотрі (основні) умовні речення виду „Якщо p , то q ” безпосередньо говорять все те, що говорить точна імплікація „ $p \Rightarrow q$ ”, а отже, що одночасно неможливо те, що p , і неістинне те, що q ”;

(6) жодне (основне) умовне речення виду „Якщо p , то q ”:

(а) точно не стверджує того, що (стверджує) матеріальна імплікація „ $p \rightarrow q$ ” [Bogusławski 1986a, с. 216];

(б) ані безпосередньо, ані посередньо воно не говорить, що той, хто висловлюється, знає, що p [Bogusławski 1986a, с. 222];

(7) з кожного (властивого) висловлення (основного) умовного речення виникає, що той, хто це речення висловлює, готовий вивести речення „ q ” з речення „ p ” [Bogusławski 1986a, с. 223].

Я вважаю, що А. Богуславський *sub* (2) ставить занадто сильні умови роз'єднання „вираження” і „ствердження”. *Nb.* погляд про роз'єднання „вираження” і „ствердження” ще до К. Айдукевича виражала М. Оссовська [Ossowska 1928, 124]. Отже, якщо неприналежність жодної спільної властивості предметам, що включені до обсягів двох назв, була б необхідною умовою роз'єднання обсягів цих назв, то дві назви ніколи б не були роз'єднаними. Для виділення понять „вираження” і „ствердження” достатньо зазначити, що відношення вираження і ствердження мають різні поля.

Я хотів би відразу підкреслити, що жодне речення – якщо не брати до уваги кон'юнктивні секвенції виду „Не знаю, чи *p*. Але якщо *p*, то *q*” – не може того самого стверджувати і виражати. Речення виду „Я думаю, що *p*”, наприклад, стверджує, що той, хто його висловлює, думає, що *p*, але не виражає того, що той, хто його висловлює, думає, що *p*. Натомість речення цього виду виражає переконання того, хто його висловлює (надалі я буду писати: висловлювача (звернувшись до термінології М. Рея)), що він думає, що *p*. Відповідно речення виду „Я думав, що *p*” виражає переконання висловлювача, що (колись у минулому) він думав, що *p*. Очевидно, цього не слід розуміти так, що нема станів, які можуть бути і стверджені, і виражені різними реченнями. Те, що висловлювач думає (тобто його переконання), що *p* – і що стверджується у реченні „Я думаю, що *p*” – це виражається, наприклад, у реченні „*p*”.

Далі, я вважаю, що розрізнення ствердження-вираження достатньо для пояснення мовних явищ, вказаних А. Богуславським *sub* (3). Речення

(i) „Так, якщо парадні двері закриті, то пройдеш через подвір'я” виражає (між іншим) незнання (висловлювача), чи закриті парадні двері; а отже, якщо (наприклад) висловлювач знає, що парадні двері закриті, то (висловлювання) (i) є невластиве. Ще виразніше це видно на прикладі речення

(ii) „Якщо Ян побував у Сакраменто, і я знаю, що це він зробив, то він вбив Петра”, яке одночасно стверджує (між іншим) знання (висловлювача), що Ян побував у Сакраменто, і яке виражає (між іншим) незнання (висловлювача), що Ян це зробив. У випадку, коли висловлювач знає, що Ян побував у Сакраменто, вислов-

лення (ii) є невластивим; коли ж висловлювач не знає, чи Ян це зробив – (ii) є неістинним. В свою чергу речення

(iii) „Якщо я знаю, ким він є, то скажу тобі” виражає (між іншим) незнання (висловлювача), чи висловлювач знає, ким є хтось третій; а отже, якщо висловлювач знає, чи знає, ким є хтось третій, то висловлення (iii) є невластивим. Тепер, якщо висловлювач не може не знати, що він щось знає, то жодне речення, котре виражає незнання щодо власного знання, не може бути властивим (властиво висловленим).

При нагоді варто зауважити, по перше, що А. Богуславський також не називає всі речення, які говорять про щось, що не має місця, „неістинними реченнями”. Більше того, він визнає, що аналіз речень виду (ii) „стикається з певними труднощами, але ці труднощі, здається, можна усунути з допомогою додаткових пояснень” [Bogusławski 1986a, с. 220]. Я вважаю, що вже саме розрізнення ствердження-вираження цілковито усуває ці труднощі.

По-друге, у А. Богуславського поза безпосереднім висловленням і посереднім висловленням ми знаходимо ще третій спосіб повідомлювання. Отож, згідно з А. Богуславським, „у реченні [...] „Ян є лисим” вочевидь визнається те, що тіло Яна складається, між іншим, з голови [...]” [Bogusławski 1986a, с. 218].

Інакше, ніж А. Богуславський *sub* (6), я поділяю погляд Т. Котарбінського – хоча без його власних застережень [Kotarbiński 1929, с. 168-169] – що умовне речення типу „Якщо він дотримає слова, то в мене на долоні виросте волосся” стверджує (у Т. Котарбінського: „висловлює між іншим”), що не буде мати місце перше (тобто те, що він дотримає слова) без другого (тобто того, що у мене на долоні виросте волосся), а отже саме те, що (стверджує) матеріальна імплікація:

„Він дотримає слова → В мене на долоні виросте волосся”.

Ad usum exempli я припускаю, що наведене речення, ясна річ, належить до основних умовних речень (іноді це може бути еквівалент речення „Якби він дотримав слова, тоді у мене виросло б на долоні волосся”). А ось інші приклади цього виду природних умовних речень, взяті з творів видатних польських письменників:

Звук слів відбірних лиш пестить вуха,
Якщо з них придатна наука не плине.
І. Кращіцький, *Мишеїда*

Якщо сьогодні нас не підведуть надії,
Можливо більш щасливе завтра нагородить.
А. Міцкевич, *Гражина*

Якщо дівчата не нарвуть малин,
То назбирають полуниць.
Ю. Словацький, *Балладина*

Нарешті, всупереч думці А. Богуславського *sub* (7), я вважаю, що існування зв'язку між тим, що p , і тим, що q стверджується за допомогою умовного речення виду „Якщо p , то q ”. З другого боку, у реченнях цього виду виражається те, що висловлювач не знає, чи p , і не знає, чи q . Крім цього, умовне речення виражає, серед іншого, те, що висловлювач знає, що існує зв'язок між тим, що p , і тим, що q : тому й виражає готовність вивести речення „ q ” з речення „ p ”. *Nb.* я не знаю, чому це вираження готовності Є. Гродзінський називає „виводом” [Grodziński 1969, с. 133]. По суті цю готовність можна вивести з властивого висловлення головного умовного речення так само обґрунтовано, як, наприклад, і знання (висловлювача) щодо логічного значення членів цього речення.

7.3. Повідомлювання

Нижче я хотів би запропонувати розв'язок, який збереже головну структуру розв'язку К. Айдукевича, але одночасно врахує поправки З. Червінського, як і певні висновки А. Богуславського. Я сподіваюся, що цей розв'язок дозволить уникнути труднощів, зауважених обома дослідниками.

(J1) Принцип розсудливості.²⁴ Якщо X є розсудливим, то якщо X відкидає „ p ”, то не можна визнавати, що p .

(J2) Якщо не можна визнавати, що p , то „ p ” є неправомірним або невластивим.

²⁴ Мій принцип розсудливості наближується до принципу якості Г. Гرایса [Grice 1975, с. 97].

Неправомірними (і невластивими) можуть бути як розповідні, так і питальні та спонукальні речення. „Неправомірне розповідне речення” – це не що інше, як „неістинне (неправильно висловлене) речення”; „неправомірне питальне речення” – це те саме, що „неуповноважене (неправильно поставлене) речення”; нарешті, „неправомірне спонукальне речення” – це те саме, що й „невідповідне (невідповідно висловлене) речення”.

(J3) Якщо „ p ” є правомірним, то якщо „ p ” стверджує то, що q , то q .

Як неодноразово було підкреслено – напевно найсильніше Є. Пельцем (пор., наприклад, у [Pelc 1982, с. 227-233, 260-273]) – точно кажучи, необхідно було б говорити, що це не „ p ” стверджує (наприклад) те, що q , а висловлення X -а (висловлення X -ом речення): p . Подібним чином скороченими є розповідні речення, що „ p ” повідомляє про те, що q ; припускає те, що q і виражає те, що q .

(J4) Якщо „ p ” стверджує те, що q , і „ q ” є тотожним з „ p ”, то „ p ” повідомляє про те, що q .

(J5) Кожне „ p ” твердить те, що p .

(J6) Якщо „ p ” стверджує те, що q , і „ q ” є відмінним від „ p ”, то „ p ” припускає те, що q ²⁵.

(J7) Якщо „ p ” є властивим, то якщо „ p ” виражає те, що q , то q .

Nb. К. Айдукевич робить помилку, коли говорить, що якщо виражений у реченні стан суб'єкта існує, то це речення вживається властиво [Ajdukiewicz 1956b, с. 257]. Так, наприклад, згідно з ним альтернатива виражає наше знання про те, що один із членів цієї альтернативи є істинним, і незнання про те, котрий із них є істинним. Якщо прийняти твердження К. Айдукевича про властиве вживання речень, то знаючи про те, що один із членів деякої альтернативи є істинним, і незнаючи який саме, висловлюючи її, ми вжили б її властиво, без огляду на те, чи ми були б готові, чи ні вивести із заперечення одного з членів цієї альтернативи її другий член. Щоб уникнути такого наслідку, залежність, про яку йде мова, слід представити у вигляді (J7). Зрештою, те саме стосується й презумпції (пор. (J6)).

²⁵ Впроваджене тут розрізнення припущення від ознайомлення подібно розрізненню вираження *implicite* і *explicite* у І. Домбської [Dąmbska 1938, с. 256].

(J8) Якщо „ p ” стверджує те, що q , то „ p ” виражає переконання про те, що q .

(J9) Якщо „ p ” стверджує те, що q , або „ p ” виражає те, що q , то „ p ” повідомляє про те, що q .

Отже, ми бачимо, що я висловлююся тут за розрізнення семантичних і прагматичних функцій. Думаю, що поки епістемологічний дуалізм не буде переможений, доти обґрунтованим буде протиставлення того, що стверджується, тому, що виражається (інтерсуб’єктивно недоступне).

(J10) Принцип зрозумілості. Якщо X розуміє „ p ”, то X знає зміст „ p ”-а, тобто знає, якою є множина станів, про яку говорить „ p ”.

7.4. Види умовних речень

(J11) Є різні – взаємно нередуковані – види умовних речень (див. табл. 1, с. 123).

Я усвідомлюю, що, з одного боку, одні й ті самі види умовних речень можуть бути висловлені за допомогою різних логічних інтерпропозиційних зв’язок, або навіть без зв’язок, з другого ж – ті самі зв’язки часто служать для побудови умовних речень різних видів. Отож, я користуюсь тут, серед іншого, переліком зв’язок, впорядкованих А. Лоясевичем [Łojasiewicz 1981] – замість „Завжди, коли p , то q ” говориться: „Щоразу, коли p , то щоразу q ”, „Щоразу, коли p , завжди q ”, „Скільки разів p , стільки разів і q ”. Замість „Оскільки p , то q ” говориться „ p , а тому q ”, „ p , а отже q ”, „ p , з огляду на це q ”, „ p , через це q ”, „ p , внаслідок цього q ”, „ p , у зв’язку з цим q ”, „ q , бо p ”, „ q , тому, що p ”, „ q , завдяки тому, що p ”, „ q , коли p ”, „ q , внаслідок того, що p ”, „ q , з огляду на те, що p ”, „ q , в результаті того, що p ”, „ q , у зв’язку з тим, що „ q , з приводу того, що p ” або „ q , з тієї причини, що p ”. Той самий зміст, що речення „Якщо p , то q ” мають речення „Коли p , то q ”, „Як p , то q ”, „З тих пір як p , то q ”, „ q , коли p ”, нарешті „ q , за умови, що p ”. Еквівалентами „Коли б p , то б q ” можуть бути: „Якби p , то б q ” і „Якщо б p , то б q ”. Врешті, замість „Навіть якби p , то б (неправда, що) q ” говориться: „(Неправда, що) q , навіть, коли б p ”, „(Неправда, що) q ,

навіть, якби p ”, „(Неправда, що) q , навіть, якщо б p ” і „(Неправда, що) q , хоча б навіть p ”. Однак для спрощення я взаємно однозначно підпорядковую вибрані зв’язки окремим видам умовних речень.

А це види умовних речень разом із прикладами:

(А) Природні умовні речення (scil. натуральні імплікації):

(1) загальні (scil. генеральні): Завжди, коли p , то q ” („ p ” і „ q ” є відкритими реченнями):

Якщо [хтось] буде чесним, то під московською владою неодмінно чекатиме на нього кибитка і суд.

А. Міцкевич, *Дзяди*

1. ПЕРЕЛІК ДЕЯКИХ СКЛАДОВИХ ЗМІСТУ УМОВНИХ РЕЧЕНЬ РІЗНОГО ВИДУ

Вид умовного речення		ОБСЯГ або предметний зміст (між іншим)	ВМІСТ або суб’єктний зміст (між іншим)
Завжди, коли p , то q		Зв’язок з тим, що p , того, що q	
Оскільки p , то q		Зв’язок з тим, що p , того, що q	Те, що p Те, що q
Якщо p , то q	Якщо p , то може і q	Те, що те, що q , є менш правдоподібним, ніж те, що p	Незнання, чи p Незнання, чи q
	Якщо p , то також і q	Те, що те, що q , є однаково правдоподібним, як те, що p	
	Якщо p , то тим більше й q	Те, що те, що q , є більш правдоподібним, ніж те, що p	
Коли б p , то б q		Те, що неправда, що p Те, що неправда, що q	
Навіть оскільки p , то q		Відсутність зв’язку з тим, що p , того, що q	Те, що p Те, що q
Навіть якщо p , то q		Те, що q	Незнання, чи p
Навіть коли б p , то б q		Те, що неправда, що p те, що q	
Навіть оскільки p , то неправда, що q		Відсутність зв’язку з тим, що p , того, що q	Те, що p те, що неправда, що q
Навіть якщо p , то неправда, що q		те, що неправда, що q	Незнання, чи p
Навіть якби p , то неправда, що q		Те, що неправда, що p те, що неправда, що q	
$p \rightarrow q$		Те, що неправда, що одночасно p і неправда, що q	—
$p \Rightarrow q$		Те, що неможливо, що одночасно p і неправда, що q	—

Зауваження 1. Згідно з К. Айдукевичем, умовне дійсне речення „Оскільки p , то q ” – яке він називає „інференційним висловленням” – окрім знання, що p , і що q виражає також здійснений вивід [Ajdukiewicz 1936б, с. 263].

Зауваження 2. За К. Айдукевичем можливе умовне речення „Якщо p , то q ” – яке він називає, згідно із загальноприйнятим звичаєм, „умовним дійсним реченням” – виражає незнання про те, що „ p ” є неістинне, але не виражає незнання про те, що „ p ” є істинне.²⁶ Незнання про те, чи „ p ” є неістинне, чи істинне виражає т. зв. можливе умовне речення виду „Якщо б p , тоді б q ” [Ajdukiewicz 1934б, с. 262]. Мені ці погляди не видаються переконливими.

Зауваження 3. Те, що припускає умовне недійсне речення „Коли б p , тоді б q ” може іноді бути безпосередньо повідомленням до або після цього речення. Пор., наприклад:

Не є я лелекою, а коли б була ним,
Польщу б від гадів, що позалягали, вичистила.
Є. Дружбацька, *Пункти* ...

Якби раннім сонечком злетіти мені жайворонком,
Якби ластівкою буяти мені в небі!
Якби рибкою в річці – плинути до тебе.
[...]
Ані я у Віслі танцююча рибка,
Ані я жайворонок, ні ластівка швидка.
В. Вольський, *Галька*

(2) одиничні (*scil.* індивідуальні): „(Навіть) якщо p , то (неправда, що) q ” („ p ” і „ q ” є закритими реченнями):

(а) розрізняючі (*scil.* диференційні): „Якщо p , то q ”:

²⁶ У В. ван О. Куайна це питання не є вирішеним. Один раз він стверджує, що умовні речення цього виду вживаються тоді, „коли не хочуть визначати логічне значення підстави” [Quine 1940, с. 22]. Іншим разом він пише: „Коли хтось висловлює підставу умови, то, як правило, він не переконаний у логічному значенні як підстави, так і наслідку [Quine 1940, с. 23].

(і) дійсні (*scil.* реальні): „Оскільки p , то q ” („ p ” і „ q ” у довільному граматичному часі):

Вільним [є], бо ніщо його не обтяжує на світі.
М. Конопніцька, *Вільний наймит*

(ii) можливі (*scil.* потенціальні): „Якщо p , то q ” („ p ” і „ q ” у довільному граматичному часі):

Якщо я можу мати віщий вогонь в грудях,
Ніколи він у хвалебний дим не сполохне.
К. Бродзінський, *Нехай про мене ...*

(iii) недійсні (*scil.* ірреальні): „Якби p , то б q ” („ p ” і „ q ” у минулому часі):

Якби такий звичай був, щоб під музику
Танцем бігти до костюлу можна було б вулицею,
Більше було би в костелі на службі Божій,
Бо більшість дуду любить, а молитву – мало.
М.І. Куліговський, *Смішний Демокріт*

(б) приймаючі (*scil.* апробативні) – дійсні, можливі або недійсні: „Навіть, якщо p , то q ”:

Якби навіть твоя справа [– солдате –] була програна – вона
[– польська поезія –] збереже тобі віру.
С. Жеромський, *Сон про шпагу*

(в) відкидаючі (*scil.* репульсивні) – дійсні, можливі або недійсні: „Навіть якщо p , то неправда, що q ”:

Не змінити, що минуло,
Не видерти з пам’яті;
Хоч людина рада забути,
Повертається мимоволі.

Т. Ленартович, *Рацлавіцька битва*

(Б) Наукові умовні речення (*scil.* логічні імплікації):

(1) вільні (*scil.* матеріальні): „ $p \rightarrow q$ ”:

Якщо нас не настрашать, то, напевно, заплують.

В. Потоцький, *Хотинська війна*

(2) точні (*scil.* ідеальні): „ $p \Rightarrow q$ ”:

Якщо тобі не допоможуть ці засоби, [то] не згублять.

Ф. Заблоцький, *Віддалення письменника від Варшави*

Умовні речення – дійсні та можливі – бувають не тільки розповідними, а також і питаннями та наказами. Ось приклади:

Чим же є замки, чим укріплені міста,
Якщо не можуть від ганьби заслонити
Духа вільності і синів свободи?

Р. Бервінський, *Мишина вежа*

Якщо не грішиш, як говориш,
Чому ж, мила, так часто сповідаєшся?

Я. Кохановський, *На набожну*

Якщо хтось терпить владу, не кажи, що він її слухається.

А. Міцкевич, *Дзяди*

Якщо не хочеш моєї згуби,
Крокодила мені дай любий.

А. Фредро, *Помста*

Зауваження про умовні речення цього типу можна знайти у І. Домбської [Dąbwska 1938, с. 260-267].

Нижче я обмежусь розбором розповідних умовних речень.

(J12) Умовне речення виду „Якщо p , то q ” передбачає (серед іншого): з тим, що p , пов’язано те, що q .

Якщо очевидно, що такий зв’язок не має місця, то відповідне умовне речення є – вживаючи слів Р. Інгардена – „справжньою дурницею” [Ingarden 1936, с. 266].

7.5. Умовні зв’язки

(J13) Зв’язок, який передбачають умовні (можливі) речення, може бути різного виду (див. табл. 2, с. 128).

Ось види зв’язків – більшість із них перелічив Т. Котарбінський [Kotarbiński 1929, с. 168-169] – разом із прикладами (зірочкою * позначені приклади, сконструйовані *ad hoc*):

(1) Симптоматичний зв’язок:

Ще не вмерла Польща,

Якщо ми живемо.

Ю. Вибіцький, *Пісня Легіонів*

Якщо щоб тебе зрозуміти, сушу голову даремно –

Або я кепсько розумію, або ти пишеш темно.

Ф. Дмоховський, *До ... Станіслава Августа*

Я б наповнив своє життя,

Коли б тільки спромігся на публічну сповідь.

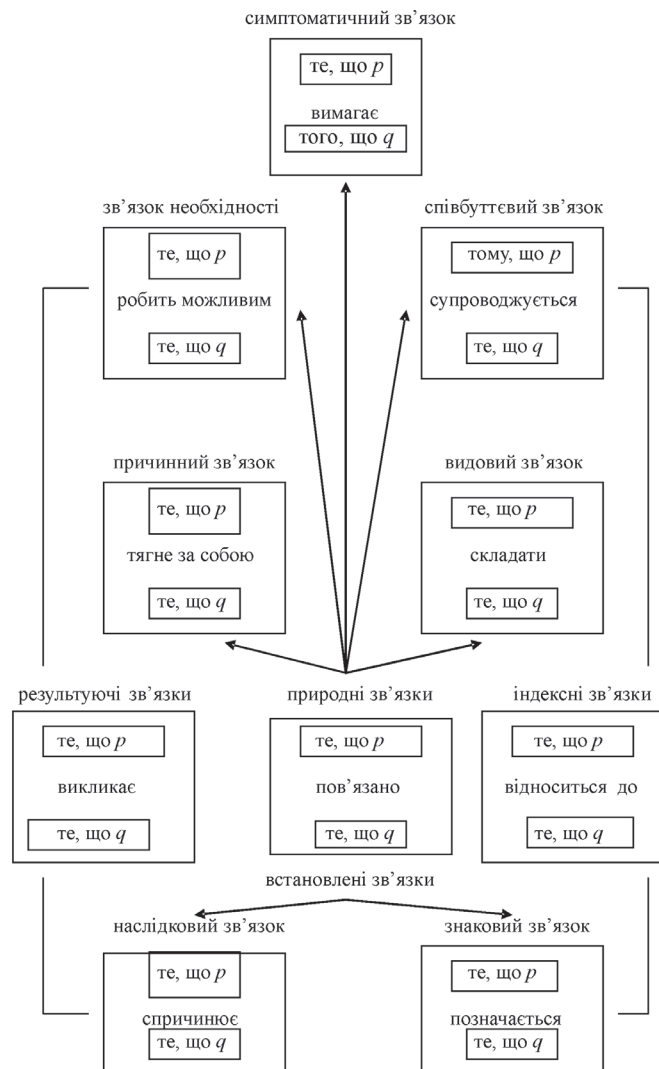
Ч. Мілош, *Завдання*

* Якщо небо затягнуло хмарами, то надійшов циклон.

В останньому прикладі²⁷ стверджується: затягнення неба вимагає надходження циклону. Сюди, як на мене, належать також речення виду „Якщо я не помиляюсь, то q ”, які А. Богуславський, напевно безпідставно, залишає за межами основних умовних речень. *Nb.* тільки у випадку речення виду „Якщо p , то q ”, стверджуючого симптоматичний зв’язок, я був би схильний казати, що те, що q , є необхідною умовою того, що p .

²⁷ Тут і нижче я вказую тільки те, що стверджується у реченнях, поданих як приклад, які позначаються зірочкою (*). Сподіваюсь, що зробити те саме для решти прикладів вже буде справою і простою, і вдячною.

2. ПЕРЕЛІК ВИДІВ ЗВ'ЯЗКІВ, ПЕРЕДБАЧЕНИХ УМОВНИМИ РЕЧЕННЯМИ

Те, що умовне речення іноді стверджує симптоматичний зв'язок, серед інших визнає З. Зембінський [Ziemiński 1959, с. 87].

(2) Співбуттєвий зв'язок:

І якщо Петро був великим, він на крок вище від Петра,
Той відрізав людські бороди – цей відрізає людям голови.
С. Гарчинський, *Історія Вацлава*

Тоді якщо ти дурень, то добре тобі, що принаймні жінка мудра.
Я.А. Жидовський, *Гірка юнацька свобода...*

Коли б я був собі королем, був би справедливим.
Т.К. Венгеський, *Органи*

* Якщо порушиш обіцянку, то небо закриється.

Останнє речення стверджує: порушенні обіцянки супроводжується закриття неба.

Те, що іноді умовне речення стверджує співбуттєвий зв'язок („зв'язок постійного співбуттєвості”, „структурний зв'язок”), визнають, між іншим, В. Беганський [Biegański 1903, с. 184], Р. Інгарден [Ingarden 1949, с. 273, 303], З. Зембінський [Ziemiński 1959, с. 87], В. Вольтер і М. Ліпчинська [Wolter & Lipczyńska 1973, с. 98].

(3) Видовий зв'язок;

Коли глянеш на створену землю
І побачиш сірий на світанку світ
І на ньому мерехтливий відблиск:
Це не слід боротьби, це [ти бачиш] твоєї пісні слід.
Я. Івашкевич, *Темні стежки*

Людам здається, що [якщо] хтось нехтує їхніми заботонами, той нехтує ними самими.

С. Хойський, *Алькадар*

Якби раптово люди перестали брехати, була би то найбільша і найплідніша на результати революція.

А. Свєнтоховський, *Твінко*

* Якщо пізно повернувся, то порушив обіцянку.

Останнє речення припускає, що пізнє повернення становить порушення обіцянки.

Те, що умовне речення інколи стверджує видовий зв'язок („зв'язок, що виникає з самого сенсу слів”), між іншим визнають І. Домбська [Dąbska 1938, с. 249] і З. Зємбінський [Ziemiński 1959, с. 87].

(4) Знаковий зв'язок:

Зазвучала величезна труба;
І вдарено у голосні барабани,
Після чого війську було наказано вирушити.

П. Кохановський, *Годфред*

Якщо, як чую, прибули послы,
Значить, що він мені не збрехав.

А. Міцкевич, *Гражина*

Я була би потворою,
Гідною не твоєї руки, а пекла,
Коли б зреклась улюбленої мами.

Ю. Словацький, *Балладина*

* Якщо ти вислав лист, то він не скоро повернеться.

В останньому реченні стверджується, що висланим листом позначається не швидке повернення.

Те, що умовне речення іноді стверджує знаковий зв'язок (те, що „певна обставина має бути символом певної іншої [обставини]) визнає, між іншим, З. Червінський [Czerwiński 1958, с. 269].

(5) Наслідковий зв'язок:

Жоден польський плуг не орав чужої землі,
Отже ми будемо шановані як злодії.

Ц.К. Норвід, *Клятви*

Якщо ти мені таку [другу повію у Речі Посполитой] покажеш, я дозволю тобі назвати себе шльондрою.

Г. Сенкевич, *Вогнем і мечем*

Коли б я був рибою в Укаялі,
То, звичайно, я все ще б співав.

К.І. Галчинський, *Тихі мрії*

* Якщо протягом певного часу утримається волога, то я вишлю лист.

Останній приклад передбачає: утримання в певному часі вологості спричинює висилку листа.

Те, що іноді умовне речення стверджує наслідковий зв'язок, допускають З. Червінський [Czerwiński 1958, с. 269], З. Зємбінський [Ziemiński 1959, с. 87], В. Вольтер і М. Ліпчинська [Wolter & Lipczyńska 1973, с. 98]. Тут містяться накази, заборони, обіцянки та умовні погрози.

(6) Причинний зв'язок:

Як тільки [...] [дзбан з вином] нахилиш, холод виплине на тебе.

Я. Морштин, *Коротка рекомендація вина*

Коли згине право, свобода, то згинеш і ти.

К. Опалінський, *Сатири*

Втеча до цього сховища була б даремна,
Якби Боже Провидіння не було над нами.

Ю.А. Залуський, *Випадки ... в Калузі*

* Якщо випав дощ, то протягом певного часу утримається вологість.

Четвертий приклад стверджує: падінням дощу викликане утримання протягом певного часу вологості. *Nb.* тільки у випадку

визнання в умовному реченні причинного зв'язку я був би схильний говорити, що стан речей, представлений у підставі цього висловлення, є достатньою умовою стану речей, представленого у наслідку.

Те, що умовне речення іноді стверджує причинний зв'язок, визнають, між іншим, Л. Борковський [Borkowski 1964, с. 11], Є. Гродзінський [Grodziński 1969, с. 133], З. Крашевський [Kraszewski 1971, с. 118], З. Зембінський [Ziembiński 1959, с. 87], В. Вольтер і М. Ліпчинська [Wolter & Lipczyńska 1973, с. 98].

(7) Зв'язок необхідності:

Як тільки якась [жаба] впливала,
Каменем в чоло діставала.

І. Красіцький, *Діти і жаби*

Коли є достатньо сили, суспільство позбавляється шкідливих елементів.

Б. Прус, *Наші гріхи*

Коли б ті земляки
Що за тебе гинуть,
Взялись за працю
І по горсточці землі
Взяли з Батьківщини,
Вже би своїми долонями
Польщу побудували.

В. Поль, *Снів з могили*

* Якщо надійде циклон, то випаде дощ.

В останньому прикладі припускається, що прихід циклону робить можливим випадання дощу. *Nb.* лише в цьому виді умовних речень про стан речей, якого стосується підстава, я б сказав, що він є необхідною умовою (виникнення) стану речей, про який ідеться у висновку.

Те, що іноді умовне речення стверджує необхідний зв'язок, допускає, між іншим, І. Домбська [Dąmbska 1938, с. 249].

7.7. Ствердження і вираження

Як бачимо – всупереч К. Айдукевичу²⁸ – визнаючи появу зв'язків певного виду складниками предметного змісту розрізняючого умовного речення (тобто складниками множини станів речей, стверджуваних у цьому реченні), я не визнаю істинними (природні) умовні речення на кшталт „Якщо Місяць є головою сиру, то я помру в день з парною датою”, оскільки стани речей, представлені у підставі і наслідку таких речень, не є пов'язані між собою жодним із вказаних способів. *Nb.* всупереч К. Айдукевичу я не вважаю також отримання знань за умови еквівалентності речення виду „ p або q ” і відповідного речення з логічним функтором альтернативи виду „ $p \vee q$ ” інтуїтивною процедурою; не варто забувати, що природною зв'язкою „або” переливаються логічна альтернатива і логічна диз'юнкція.

Рішуча прихильниця позиції К. Айдукевича, Б. Станос, так пише про погляд, згідно з яким джерелом невизнання істинними умовних речень виду „Якщо p , то q ” може бути відсутність зв'язку між тим, що p , і тим, що q :

Щоб [...] цей погляд заслуговував на те, аби називатись розв'язком проблеми умов істинності умовного речення, потрібно уточнити поняття змістовного зв'язку, який має зв'язувати члени істинного умовного речення. [...] Тим часом всі запропоновані дефініції цього поняття є виразно неадекватними: вони відповідають щонайбільш лише певним окремим значенням зв'язків *якщо ...*, *то...* [Stanosz 1985, с. 75].

Я не можу погодитись з тим, начебто альтернативна протокольна дефініція є неадекватною, адже це *definiendum* (або *explicandum*)

²⁸ Між іншим, це також суперечить поглядам В. ван О. Куайна. До речі, К. Айдукевич, здається, занадто необережно відкинув розв'язок Куайна [Ajdukiewicz 1956b, с. 254], пропустивши наступну умову, накладену на „вартісне висловлення” умовного речення: „Тільки ті умовні речення оплачується висловлювати, які є результатом певного виду зв'язку між підставою і наслідком, що за певними законами пов'язують предмети, описані у цих двох реченнях. Такий зв'язок, не конституюючи поняття істиннісного умовного речення, є підставою до його плідного застосування” [Quine 1940, с. 24].

якраз і є багатозначним. Не можу я також погодитись і з тим, що у випадку таких речень, як умовне речення

„Якщо Ян отримає паспорт, то він виїде з країни”

„поняття змістовного зв’язку між членами прийнятних умовних областей [...] вислизає з-під всіх спроб експлікації” [Stanosz 1985, с. 75]. Це правда, що тут немає причинного зв’язку, але є зв’язок, який я вище назвав „наслідковим зв’язком”. Усупереч Б. Станосх я вважаю, що наслідок цього висловлення виникає з підстави, а саме, є його ентимематичним наслідком на підставі, наприклад, ось такої „загальновідомої істини”: „Якщо хтось не отримає паспорта, то не виїде (легально) з країни, а отже ...”. Інша справа, що саме це виникання в жодному разі не стверджується у наведеному умовному реченні. Отже, помиляються ті (наприклад, Є. Гродзінський [Grodziński 1969, с. 64], В. Вольтер і М. Ліпчинська [Wolter & Lipczyńska 1973, с. 98]), котрі дотримуються того, що речення виду „Якщо p , то q ” стверджує те, що речення „ p ” тягне за собою речення „ q ”. Звичайно, якщо речення виду „Якщо p , то q ” є істинним, тобто воно, між іншим, стверджує те, що q (тобто стан речей, представлений у „ q ”) – то, ясна річ, підстава тягне за собою наслідок (наслідок впливає з підстави).

Nb. доведенням того, що умовне речення типу „Якщо він прийде, то я відкартаю його” передбачає щось більше, ніж матеріальна імплікація, є те, що в цьому випадку звична процедура обернення заперечених членів є неприйнятною. Речення „Якщо я не відкартаю його, то він не прийде” має цілковито інший предметний зміст, ніж вихідне речення: а саме, воно передбачає те, що неприхід цього когось є викликаний його невикартанням.

(J14) Матеріальна імплікація „ $p \rightarrow q$ ” передбачає (між іншим) те, що нема того, що p , без того, що q .

(J15) З кожного умовного речення виду „Якщо p , то q ” виникає матеріальна імплікація „ $p \rightarrow q$ ”.

Подібне твердження можна знайти у З. Червінського [Czerwiński 1958, с. 269, 271].²⁹ Так, як і Б. Станосх, я вважаю суттєвою

²⁹ Можливо саме це мав на увазі В. ван О. Куайн, коли писав: „Природне уживання „якщо, то” узгоджується з третім рядком матриці [V F] і пропускає випадки,

перевагою теорії можливість використання логіки – в цьому випадку пропозиціональної логіки – в аналізі звичайної мови [Stanosz 1985, с. 70-71]. Однак мене вже задовольняє підхід, в якому твердження логіки можуть служити допоміжними негативними критеріями у викритті істини. А саме таким є прийнятий мною розв’язок проблеми умовних речень.

(J16) Умовне речення виду „Якщо p , то q ” виражає (між іншим):

(а) незнання (висловлювача), чи p ;

(б) незнання (висловлювача), чи q ;

(в) готовність (висловлювача) вивести речення „ q ” з речення „ p ” (див. табл. 3).

Nb. незнання, чи p – про яке мова *sub* (а) – виражає також питання „Чи p ?”. Первинно питальний характер виразу „якщо p ...” був у польській мові більш помітний; у якості етимологічного кореня зв’язки „якщо” [jeśli] подається питаннеутворювач „чи є то, що” [jest-li to, że]”. У XVIII столітті слово „якщо” [jeśli] ще вживалось як заміник питаннеутворювача „чи” [czy]. Порівняймо, наприклад:

А все ж людина не має в тому певності,
Чи [jeśli] [=czy] неласки гідний, чи любові.
С.Г. Любомирський, *Ecclesiastes* ...

Поети епохи романтизму часто вставляли після підстави знак запитання. Порівняймо, наприклад:

Чи [jeśli] почують люди, що лев ричить? живе?
Пригадають люди, що я повинен жити в короні.

Ю. Словацький, *Kordian*

Свою чергою на готовність – про яку мова *sub* (с) – безпосередньо вказує передусім слово „те”.

які можна віднести до інших рядків матриці” [Quine 1940, с. 23]. „На основі природної мови ствердження хибності підстави умовного речення в модусі означення здається робить неможливою відповідь на питання про його вартість” [Quine 1947, с. 225]. Однак не виключено, що мав на увазі більш сильну незалежність умовного речення і матеріальної імплікації, коли він вважає, що при інших оцінках природне умовне речення є „безпідставним і позбавленим сенсу” [Quine 1940, с. 23].

3. ПОРІВНЯННЯ ОБСЯГІВ РЕЧЕНЬ ДЕЯКИХ ВИДІВ

ЕЛЕМЕНТИ ОБСЯГІВ	те, що p те, що q	те, що p те, що неправда, що q	те, що неправда, що p те, що q	те, що неправда, що p те, що неправда, що q	Ані вартість ‘ p ’, ані вартість ‘ q ’, не є стверджена
зв’язок з тим, що p , того, що q	Оскільки p , то q	?	Хоча неправда, що p , та все ж q	Якщо б p , то б q	Якщо p , то q
відсутність зв’язку з тим, що p , того, що q	Не тому, що p , (то) q	p , але незважаючи на це неправда, що q	?	Навіть якби p , то б неправда, що q	Неправда, що якщо p , то q
Ані зв’язок, ані відсутність зв’язку не є стверджувани	p і q	Дійсно p , але неправда, що q	Неправда, що p , але справді q	Ані неправда, що p , ані неправда, що q	?

„Незважаючи на те, що умовним реченням присвячено багато праць, їх задовольняюча характеристика остаточно ще не була дана [...]” [Bogusławski 1986a, с. 215]. Я поділяю цей погляд А. Богуславського. Крім цього, я глибоко переконаний, що ніщо так не наближує остаточного рішення, як загальний обмін думок.

Перевагою розв’язку якоїсь проблеми є його загальність. Чим загальніші закони виступають у цьому розв’язку, тим краще вирішена ця проблема. Цікаво, що турботу про розширення поля застосування прийнятих загальних тверджень висловлюють як лінгвісти, наприклад, А. Богуславський [Bogusławski 1986a, с. 217], так і логіки, наприклад, Б. Станош [Stanosz 1985, с. 70-71]. Але Б. Станош, подібно, як і мені, ближчим до серця є розширення поля застосування для тверджень логіки, що містить істиннісні зв’язки, а

А. Богуславський хоче бачити у вираженні та ствердженні ту саму семіотичну функцію задля збільшення універсальності тверджень лінгвістики.

Те, що у даному реченні стверджується, і те, що воно виражає – це речі, про які співбесідник довідується з (висловлення) цього речення. Тому отримує застосування загальне поняття, яке охоплює увесь зміст речення. На цю роль я висуваю поняття „того, про що речення повідомляє”; А. Богуславський – „поняття того, що говориться за допомогою реченні”.

Практика мусить вирішити, яке з цих понять є більш вигідним у конкретному семіотичному аналізі.

При цьому я усвідомлюю, що представлений мною розв’язок є неповним. Зокрема він вимагає вирішення деяких основних філософських питань, а саме – між іншим:

- (а) пояснення поняття „розсудка” (пор. (J1));
- (б) визначення критерію тотожності і відмінності речень (пор. (J4) і (J6));
- (в) аналізу поняття „змісту” як множини станів речей, позначених даним реченням (пор. (J10));
- (г) опису критеріїв кожного окремого виду зв’язку, котрі передбачаються умовним реченням (пор. (J13)).

Деякі з цих проблем розглядаються в працях польських логіків (пор. [Jadacki 1980]), інші частково були порушені у моїх власних працях, але останнє слово в цих справах ще досі не сказане.

8. Про розуміння

Сократ, повертаючи Еврипіду Геракліта Пері φύσεως мусив сказати:
Те, що я зрозумів – глибоке; думаю, що те,
чого я не зрозумів – так само глибоке.

М. Ванькович, *Графин Лафонтена*

8.1. Розуміння і інтерпретаційні процедури

Джерелом багатьох непорозумінь є змішування багатьма дослідниками – це не стосується, наприклад, М. Кройца [Kreutz 1968, с. 19]) – розуміння з процедурами, що ведуть до розуміння, тобто інтерпретаційними процедурами. Таких процедур описано багато. До них серед інших належать:

(а) експресійна інтерпретація В. Дільтая, що полягає у вивченні психофункціонального (див. нижче) розуміння особи та спільноти на підставі т.зв. експресії життя [Dilthey 1910-1911];

(б) естетична інтерпретація А. Гаузера, яка мала привести до проєктивного (адаптивного) або історичного зрозуміння витворів мистецтва [Hauser 1958];

(в) символічна інтерпретація П. Рікера, що спирається на формулі „*credo, ut intelligam*” [Ricoeur 1969];

(г) герменевтична інтерпретація Г. Гадамера, що спирається на т.зв. герменевтичному правилі, згідно з яким, якщо хтось повністю розуміє якесь висловлення, то усвідомлює собі цілий контекст цього висловлення [Gadamer 1972] (пор. також [Bronk 1982]);

(д) психологічна інтерпретація С. Новака, яка – у стандартизованій версії – є оберненим методом підбору показників поведінки [Nowak 1965];

(е) гуманістична інтерпретація Є. Кміти, яка є евристично-верифікаційною процедурою дослідження гіпотез щодо раціональності (поведінки), компетенції і преференції «інтерпретованих» осіб [Kmita 1971];

(ж) імагінативна інтерпретація Є. Мокшицького, яка звертається до біхевіористичної інтерналізації і генералізації *ad hoc* [Mokrzycki 1971] (пор. також [Ziółkowski 1981]);

(з) телеологічна інтерпретація Г.Г. фон Врігта, яка звертається до мотиваційного (психокаузального або *quasi*-каузального характеру) відношення [von Wright 1971];

(е) психоаналітична інтерпретація С. Ольчика, яка підлягає – принаймні у своєму реферативному варіанті – оцінці щодо адекватності [Olczyk 1980];

(і) логічна інтерпретація Б. Вольневича, яка підлягає оцінці щодо оптимальності [Wolniewicz 1983].

Ці процедури і можливість їх використання лежать поза сферою нашого розгляду.³⁰ Мене цікавить тут розуміння, а не шлях до розуміння, або якісь інші способи розумування. Більше того, я заперечую тому, начебто розуміння було якимось видом розумування, чи взагалі якоюсь пізнавальною процедурою.

8.2. Синтаксична категорія функтора „розуміти”

Існують три основних види (неметафоричних) контекстів функтора „розуміти”:

(а) *x* розуміє *y*;

Людина, що усвідомлює свої цілі, не розуміє [...] поразки [своїх попередників] і далі йде гордовито.

Дж. Конрад, *Божевільний*

(б) *x* розуміє, що [де ... *etc.*] *p*;

Треба буде не однієї революції, щоб ви зрозуміли, що ви живете не в музеї.

В. Терлецький, *Зірка Полинь*

(в) *x* розуміє під *y* *z*.

³⁰ Ці справи я детально обговорюю у [Jadacki 1990a].

Під суперечливими судженнями [...] Аристотель розуміє стверджувальне і заперечувальне судження [...] про той самий предмет з тої самої точки зору.

Я. Лукасевич, *Про принцип заперечення у Аристотеля*
[Łukasiewicz 1910, с. 10]

Інколи з огляду на це вважають, що функтор „розуміти”, залежно від контексту, належить до однієї з трьох різних синтаксичних категорій: z/nn в (а), z/nz в (б) і z/nnn у (в). Очевидно, що суто синтаксично кожний із контекстів (а)-(в) може бути по-різному поділений, наприклад (пор. [Majdański 1972, с. 188 і наст.]):

- (а): (1) $x \mid \text{розуміє} \mid y$,
(2) $x \text{ розуміє} \mid y$,
(3) $x \mid \text{розуміє} \mid y$,
(б): (1) $x \mid \text{розуміє, що} \mid p$,
(2) $x \mid \text{розуміє,} \mid \text{що} \mid p$,
(3) $x \mid \text{розуміє, що} \mid p$,
(4) $x \mid \text{розуміє,} \mid \text{що} \mid p$,
(5) $x \text{ розуміє,} \mid \text{що} \mid p$,
(6) $x \text{ розуміє,} \mid \text{що} \mid p$,
(7) $x \text{ розуміє, що} \mid p$;
(в): (1) $x \mid \text{розуміє під} \mid y \mid z$,
(2) $x \mid \text{розуміє} \mid \text{під} \mid y \mid z$,
(3) $x \mid \text{розуміє} \mid \text{під} \mid y \mid z$,
(4) $x \mid \text{розуміє} \mid \text{під} \mid y \mid z$,
(5) $x \mid \text{розуміє} \mid \text{під} \mid y \mid z$,
(6) $x \mid \text{розуміє під} \mid y \mid z$,

etc. Я заперечую однак тому, начебто це уповноважує до визнання функтора „розуміти” функтором багатфункціональним. Категорію z/nn має функтор „розуміти” в (а)/(1). Натомість категорію z/nz в (б)/(3) має не функтор „розуміти”, а нееквіформним з ним функтор „розуміти, що”. Схожим чином функтор „розуміти під”, а не функтор „розуміти”, має категорію z/nnn у (в)/(6).

8.3. Метафізичний статус аргументів відношення розуміння

Області відношення розуміння, розуміння-що, а також розуміння-під об’єднують те, що до них у принципі належать люди (напевно виключаючи немовлят, але з розширенням на деякі тварини, а при певних припущеннях – також комп’ютери). Натомість контробасті (у випадку відношення розуміння-під мова йшла б про першу контробасті) утворюють у принципі предмети сприйняття. *Nb.* я заперечую тому, начебто для дефініювання або охарактеризування відношень, які ми розглядаємо, необхідно вказати їх поля.

8.4. Полісемія „розуміння”

В природній мові „розуміння” утворює подвійну полісемію. По-перше, воно відзначається полісемією, властивою всім ментальним предикатам, а також, по-друге, – своєрідною полісемією.

Якщо йдеться про цю першу полісемію, то у гру входить:

(а) диспозиційний сенс,

[Шах] не розумів, що людину можна знищити, але це зовсім не значить, що вона перестала існувати [в пам’яті].

Р. Капусьцінський, *Шахиншах*

(б) актуальний сенс,

Він ніби не слухає,
Але мусів чути, бо сильно здивувався,
А хоча ж і німець, людський голос розумів.

А. Міцкевич, *Гражина*

(в) процесуальний сенс.

Говорю, ніхто не розуміє.
А. Міцкевич, „*Романтичність*”

„Розуміти” в диспозиційному сенсі значить не що інше, як „мати диспозицію до виконання акту розуміння”. „Розуміти” в актуальному сенсі значить не що інше, як „здійснити акт розуміння”.

„Розуміти” в процесуальному сенсі значить не що інше, як „здійснити серії актів розуміння”.

Якщо мова йде про своєрідну полісемію „розуміння”, то в гру входить:

(а) інтуїтивний сенс,

Перцепція суто інтелектуальна [...] – це безпосереднє сприйняття чогось [...], розуміння чогось.

А.Б. Стемпень, *Елементи філософії* [Stępień 1980, s. 119]

(б) ідентифікаційний сенс,

Імператор [...] розумів, що смуток може схилити до мислення [...] і тому вимагав у цілій імперії [...] забав, танців, карнавалів.

Р. Капусьцінський, *Шахиншах*

(в) індульгенційний сенс,

Безсилий страх у людини, котра має зв’язані руки і ноги, є зрозумілим. У такому становищі навіть абсурд може видатися загрозливим.

Дж. Конрад, *Золота стріла*

(г) інскрипційний сенс.

Більшість тверджень [...] діалектики [яка розуміється як начебто «вища» логіка і методологія мислення] є компрометуючим забобоном.

Ю.М. Бохенський, *Сто забобонів* [Bocheński 1987, s. 33]

Розуміти щось інтуїтивно – це не що інше, як відчувати щось. Інтуїтивне розуміння – відчуття чужих переживань (емпатія) або проникнення у сутність – було б бути видом безпосереднього пізнання. Я заперечую тому, начебто щось подібне взагалі мало місце. У зв’язку з цим я застерігав би від висловлень про способи чи методи розуміння. Інша справа, що – як відомо – важко показати, що чогось немає; легше – що навіть коли б воно було, то воно було б непотрібне. Отже щось, що зазвичай подається як результат начебто інтуїтивного розуміння, завжди можна досягнути «нормальним» способом пізнання (наприклад, за допомогою виводу).

Розуміти щось ідентифікаційно – це не що інше, як усвідомлювати собі щось (*nb.* як правило, щось закрите, складне). При цьому є так, що:

Якщо *x* ідентифікаційно розуміє (*scil.* усвідомлює собі), що *p*, то *p*.

Отже, я заперечую тому, начебто ідентифікаційно можна зрозуміти щось, чого нема, *resp.* що не трапляється. Отже, не можна, наприклад, сказати про когось, що він зрозумів, що смуток може схилити до мислення, якщо смуток не може схилити до мислення.

Розуміти щось індульгенційно – це не що інше, як виправдовувати щось (тут я йду за [Wallis 1939, s. 176]): від схвалення, через визнання слухним, дозвіл, допущення, аж до вибачення цього щось.

Все, що я розумію, я розумію тільки тому, що я кохаю.

Л. Толстой, *Війна і мир*

Я заперечую тому, начебто ідентифікаційне зрозуміння чогось вимагало індульгенційного зрозуміння цього чогось.

Розуміти щось інскрипційно – це ніщо інше, як позначати щось (чимось). Зокрема інскрипційне розуміння виразу є значенням (конотаційним або референційним сенсом) цього виразу: відношенням між виразом і тим, що ним позначається, або безпосередньо тим, що позначається.

Значенням, у якому хтось розуміє певний вираз, є [...] спосіб, за допомогою якого він цей вираз розуміє.

К. Айдукевич, *Прагматична логіка* [Ajdukiewicz 1965b, s. 23]

Я заперечую тому, начебто така формула робила правомірною ідентифікацію: значення = спосіб розуміння. По суті, ми тут маємо рівність: значення [розуміння] = спосіб [розуміння], яку важко визнати аналітично вдалою.

Розрізнення вказаних значень „розуміння” з огляду на полісемію, яку тут можна було б назвати „полісемією чотирьох і” (пор. інтуїція, ідентифікація, індульгенція та інскрипція), вважають поділом (логічним) поняття „розуміння”. Я заперечую тому, начебто результатом цього розрізнення – і взагалі будь-якого розрізнення значень певного виразу – був поділ (тут: множини розумінь).

8.5. Еліптичність „розуміння”

„Розуміння” – а особливо „ідентифікаційне розуміння” (усвідомлення собі) – з’являється у різних еліптичних контекстах (зрештою, це пов’язано з багатозначністю „значення”). Найважливіші з них це:

(а) квінтесенціальний контекст,

Авторитет [Маршала Пілсудського] був настільки великим, що жодна структура в державі не завагалась би виконати його розпорядження, не розуміючи суті цього розпорядження навіть у загальних рисах.

М. Лепецький, *Щоденник ад’ютанта*

(б) конституціональний контекст,

Те, що ми дійсно розуміємо, ми вміємо зробити.

Р. Вільямс, *Культура і суспільство* [Williams 1958, с. 338]

(в) коінцедентальний контекст,

Я розумію, що відчував Словацький, коли вручав пам’ятний кубок Міцкевичу.

І. Домбська, *У справі поняття розуміння* [Dąbbska 1957, с. 51]

(г) каузальний контекст,

[Люди], котрі на своєму шляху зустріли [когось], хто зневажливо до себе відноситься, не можуть його зрозуміти. Вони приписують йому тисячі прихованих причин, лицемірство або божевілля [...].

Я. Потоцький, *Рукопис, знайдений у Сарагосі*

(д) категоріальний контекст,

Я розумію це як ганьбу, просити колись про щось.

Л. Гурніцький, *Польський дворянин*

(е) концептуальний контекст.

Вона знала ту Польщу, яка ніколи не зникала з карти, розуміла польських героїв, вчених, митців і людей смиренного серця.

М. Кунцевичова, *Ключі*

Квінтесенціонально зрозуміти певний предмет – це ідентифікаційно зрозуміти його природу; усвідомити для себе, які є його

суттєві властивості. Конституціонально зрозуміти певний предмет – це зрозуміти (ідентифікаційно) його структуру; усвідомити собі, які є його частини і в яких взаємних відношеннях вони знаходяться (пор., наприклад, [Gierulanka 1962]). Зокрема, мова може йти про синтаксичне розуміння якогось виразу, тобто усвідомлення собі синтаксичної будови цього виразу. Коінцедентально зрозуміти певний предмет – це зрозуміти його горизонт (екзистенціальний): усвідомити собі, що утворює ширшу або вужчу область предметів, котрі разом з ним з’являються. Серед іншого тут йдеться про психофункціональне розуміння, а отже, про усвідомлення собі, які психічні акти супроводжують певні фізичні акти конкретної людини. (*Nb.* я заперечую тому, начебто психофункціональне розуміння вимагало вміння відтворювати психічні акти, що ідентифікуються як екзистенціальний горизонт певних фізичних актів. Інша справа, що варто було б зважитись на певний розв’язок питання дуалізму. Чи можуть частини якоїсь цілісності мати різний онтичний статус: фізичний або психічний?) Каузально зрозуміти певний предмет – це зрозуміти його підставу: усвідомити собі, чим він обумовлений (пор., наприклад, [Toulmin 1961, с. 30 і наст.]). При цьому може йтися про „підставу” *sensu largo*, тобто не тільки про причини (ініціальні підстави), в тому числі й, наприклад, мотиви (якщо ми їх відрізняємо від причин як психічні підстави) людської поведінки, але й про результати (ефектуальні підстави), в тому числі, наприклад, цілі людської поведінки. Категоріально зрозуміти певний предмет – це зрозуміти його тип: усвідомити собі, до якого виду він належить, а отже – остаточно – яким виразом його можна позначити (пор., наприклад, [Küng 1978]). Концептуально зрозуміти певний предмет – це зрозуміти його сенс (*sensu stricto*): усвідомити собі (наочно чи ненаочно) яке є його значення, що він позначає. (*Nb.* я заперечую тому, начебто це було первинне розуміння. Про те, що це не є так, свідчать найдавніші відомі нам випадки вживання [слова] „розуміння” в польській мові.)

Між названими контекстами „ідентифікаційного розуміння” – які можна було б назвати „контекстами шести к” (пор. контекст квінтесенціональний, конституціональний, коінцедентальний,

каузальний, категоріальний і концептуальний) – трапляються різні залежності. Ось деякі з них:

(1) природою (а) даного предмету може бути його структура (б), підстава (г) або сенс (е);

(2) горизонт (в), як певна множина співіснуючих предметів, виключає підставу (г), яку можуть утворювати виключно раніші предмети;

(3) тип (д) іноді притаманний певним предметам з огляду на їх природу (а), структуру (б) або горизонт (в).

Крім цього:

(4) якщо хтось категоріально розуміє певний предмет, то він концептуально розуміє тип цього предмету;

(5) якщо хтось інскрипційно розуміє певний предмет (особливо вираз) певним чином, а отже позначає ним (цим виразом) окреслений предмет, то він концептуально розуміє цей предмет (зокрема відповідний вираз).

8.6. Градація розуміння

У всіх еліптичних контекстах ідентифікаційне розуміння з різних точок зору є ступеневим.

По-перше, можна казати, що розуміння чогось є тим кращим, чим більше позицій зі списку (еліптичних контекстів), що охоплює природу, структуру, горизонт, підставу, тип і сенс (*sensu stricto*), ми усвідомлюємо.

Мені здавалося, що чим менше я його розумію, тим сильніше відчуваю себе з ним зв'язаним в ім'я тих сумнівів, які становлять нерозлучну частину людського пізнання.

Дж. Конрад, *Лорд Джім*

По-друге, можна казати, що розуміння чогось (складного) є тим кращим, чим більше ми розуміємо частини ідентифікованого предмету (*resp.* виразу).

Чим більше я замислювався над пережитими пригодами, тим менше я їх розумів.

Я. Потоцький, *Рукопис, знайдений у Сарагосі*

По-третє, можна казати, що:

(а) тим краще ми квінтесенційно розуміємо якийсь предмет, чим більше усвідомлюємо собі суттєвих властивостей цього предмету;

(б) тим краще ми конституційно розуміємо якийсь предмет, чим детальніше усвідомлюємо собі будову цього предмету;

(в) тим краще ми коінцедентально розуміємо якийсь предмет, чим ширше усвідомлюємо собі тло цього предмету;

(г) тим краще ми каузально розуміємо якийсь предмет, чим більше усвідомлюємо собі найвіддаленіші обумовленості цього предмету;

(д) тим краще ми концептуально розуміємо якийсь предмет (особливо багатозначний вираз), чим більше його значень усвідомлюємо (особливо чим далі стоять ці значення від дослівного значення).

Люди краще розуміють [один одного], коли не зовсім раціонально думають, а говорять в якійсь мірі метафорично.

Г. Ельзенберг, *Клопіт з існуванням* [Elzenberg 1963, с. 317]

Інколи висувують питання ідеалу досягнення повного розуміння, а навіть відмовляють у праві називатися „розумінням” всьому тому, що не є таким повним розумінням. Я заперечую тому, начебто таке ототожнення було прийнятним, особливо тоді, коли, наприклад, повне розуміння якогось виразу повинно було б полягати на вичерпному знанні про десигнати цього виразу (пор. [Antal 1964]). З одного боку, повне розуміння є недосяжним, з другого ж, терміну „повне розуміння” не вдалося б дати дефініцію, якщо б ми не мали у розпорядженні терміну „розуміння” *sensu largo*.

Часом говориться, що можна висловлення якоїсь особи розуміти краще, ніж вона сама.

Розуміти автора краще, ніж він сам себе розумів, не є чимось незвичайним [...].

І. Кант, *Критика чистого розуму* [Kant 1781, с. 268-269]

У зв'язку з цим варто відрізнити властиве розуміння і якесь розуміння чогось (пор. нижче). Я заперечую тому, начебто хто-небудь

міг розуміти (концептуально) дане висловлення краще, ніж його автор. Припустимо, що хтось взагалі не знає, що говорить.

Ах, дай же мені спокій з усіма віршами!
З них всілякі на світ біди падають міхами,
[...]
Звідси й безлад, хаос у дикому безумному натовпі,
Так, що навіть ніхто сам себе вже не розуміє.
А. Фредро, *Револьвер*

Отже, правильно розуміти те, що хтось говорить, не знаючи, що він говорить, – це також взагалі цього не розуміти. Краще (тут: взагалі якесь) розуміння таким висловленням можна хіба що приписати.

8.7. Суперечки довкола розуміння

Кожне природне вживання „розуміння” (та його дериватів) вдається спарафразувати за допомогою введених спеціалізованих термінів. Однак ці вживання неясні [Toimela 1976, с. 237] і багато-значні.

Я не маю гомосексуальних потягів, але вважаю, що книги Жіда, Анджесвського та інших збагачують літературу. Однак не розумію, чому захоплення гомосексуалізмом є охоронною грамотою майстерності, а захоплення уланом є гандикапом.

М. Ванькович, *Анод і катод*

Отже, я заперечую, начебто кожне природне вживання „розуміння” можна було спарафразувати за допомогою рівно одного спеціалізованого терміна, а не альтернативи таких термінів. І саме тому різниці у думках в справі розуміння або перевіряються емпірично, або виникають з плутанини значень. Це останнє з’являється, між іншим, у герменевтичному постулаті (т. зв. колі), який говорить, що аби щось зрозуміти, треба вже (попередньо) це щось розуміти (пор. [Krasnodebski 1986, с. 58, 62]). Зокрема, щоб знати чому хтось щось робить (*scil.* ідентифікаційно розуміти підстави, наприклад, мотиви чийхось дій), треба знати, що хтось це

щось робить, а це не є окремо ідентифіковані факти. Тим часом, наприклад, натиснення кнопки якоюсь особою, розуміє (каузально) не той, хто знає, що вона хотіла натиснути кнопку, а той, хто знає, що вона хотіла (наприклад) подзвонити. Узагальнено: щоб щось зрозуміти (наприклад) каузально, треба вже це щось ідентифікаційно ідентифікаційно (*vel* категоріально) розуміти.

8.8. Природа і критерії осмислення

Ми назвемо концептуальне розуміння „осмисленням”. Треба виразно відрізнити властиве (адекватне) осмислення від якогось (інструментального) осмислення. Таким чином:

x якось осмислює *y*, коли *x* інскрипційно розуміє (позначає) під *y* що-небудь.

В свою чергу:

Якщо під *y* інскрипційно розуміється (предмет) *z*, то: *x* властиво осмислює *y*, коли *x* інскрипційно розуміє (*scil.* позначає) під *y* (предмет) *z*.

При цьому я заперечую, по-перше, тому, начебто інструментально розуміти якийсь предмет – це те саме, що усвідомлювати собі, що цей предмет є знаком. По-друге, я заперечую тому, начебто можна було подати нормальну (еквівалентну) дефініцію „властивого осмислення”. Більше того, умова наведеної вище (редуктивної) дефініції „властивого осмислення” не окреслює, чи йдеться в ній про те, що під *y* розуміють *z* всі користувачі *y*-а, їх більшість (яка?), або ж декотрі, наприклад, обізнані (?). Тому ця дефініція може бути уточнена (*scil.* позбавлена недомовок і невиразності) тільки конвенціонально.

Дуже важливою справою (пов’язаною, між іншим, з питанням ясності мислення і мовлення) є подання не тільки того, що є природою (*scil.* суттю) (властивого) розуміння, але також і того, якими є його критерії (*scil.* процедури перевірки). Зрештою, інколи метою дефініції – а саме, категоріальної – є подання таких процедур перевірки (пор. [Martin 1959]). На жаль, формулювання критеріїв розуміння не є легким завданням. Розгляньмо наступні критерії:

(1) Якщо [ми знаємо, що] під *y* розуміється предмет *z* і спитаємо *x*, що значить *y*, то якщо

(а) x вказує z як значення y -а і

(б) вказівка зроблена x -ом є відповіддю на поставлене питання (а не, наприклад, випадковою коінцидентністю чи брехливою реакцією), то x властиво осмислює y .

(2) Якщо

(а) x виконує вказану дію або не виконує (*resp.* втримується від виконання) заборонених у наказі y дій і

(б) ця поведінка є (свідомим) виконанням даного наказу, то x властиво осмислює y .

Критерій чогось не є довільною достатньою умовою цього чогось, а діагностичною умовою. Однак як встановити, чи складники (б) у формулах (1) і (2) дійсно трапляються? В цій ситуації тим більш безнадійним був би пошук т. зв. універсальних критеріїв, а отже, діагностичних умов, достатніх і необхідних одночасно.

Претендують на право називатися такими, наприклад:

(а) почуття розуміння,

а також різні вміння, а між іншим, вміння:

(б) вживання,

(в) відтворювання,

(г) вказування (остенсивного або вербального) значення,

(д) скорочування (зрозумілого висловлення).

Я заперечую тому, начебто перераховані умови були такими універсальними критеріями. Вони не є ані достатніми, ані необхідними. Отже:

(а) Почуття розуміння – якщо воно не повинно було б залишатись суб'єктивним «критерієм» – само вимагає «виявлення» у якійсь зовнішній поведінці. З другого боку, буває так, що ми щось розуміємо без усвідомлення того, що розуміємо.

(б) Можна знати до чого щось служить, але, незважаючи на це, не вміти тим чимось скористатися (це вимагає, між іншим, ще певних мануальних диспозицій) – і навпаки.

(в) Можна розуміти складену цілість (наприклад, витвори мистецтва), а не вміти її відтворити [Iwańska 1974, с. 82]; по-перше, бувають предмети, які просто не можна відтворити, а по-друге, треба завжди рахуватися з порушеннями роботи пам'яті. Своєю чергою, відтворення може «бездумно» привести до результату.

(г) Припустимо, що хтось вказує на зелений листок у відповідь на питання: „Чи є це червоне?”. Як встановити, чи його поведінка є свідченням нерозуміння слова „червоний”, чи нерозуміння слова „це”, чи може невиконання умов т. зв. строгого спостереження? Припустимо, що хтось подає певний синонім слова „розуміти” у відповідь на питання: „Що значить слово „розуміти”?”. Як встановити, що цей хтось у свою чергу розуміє синонім, а отже, що він не здійснює лише граматичну трансформацію?

Це застереження стосується також формули, яка говорить, що: x розуміє (речення) y , коли x знає клас наслідків і клас підстав y -а.

(д) Можна розуміти певне висловлення, але не вміти його скорочувати, оскільки це останнє вміння вимагає виконання висловлення певних формальних критеріїв, а від того, хто скорочує, додаткового вміння – розумування. Здійснення скорочень, крім цього, завжди залишає відкритим питання, чи все у скороченому висловленні стало зрозумілим (властиво).

8.9. Об'єкти осмислення

Необхідно вказати на певні труднощі, пов'язані з визначенням контробласті відношення осмислення (властивого), а саме – на питання деяких видів виразів і мови взагалі.

По-перше, якщо ми погодимось, що:

Якщо хтось осмислює y , то y є сенсовне, то вирази, нонсенсовні, не можуть бути ніким осмислені (властиво). До речі:

Якщо x у даний момент не осмислює y , то y нонсенсовне або x не осмислює диспозиційно (*scil.* не має диспозиції до осмислення) y -а.

Я заперечую при цьому, начебто проблема вродженості диспозицій до розуміння була проблемою філософською (хоча ще завчасно на її емпіричне рішення).

Окремою справою є осмислення синкатегорематичних виразів (а також виразів контрдикторних та внутрішньо суперечливих), а також аналітичних виразів. Про перші з них загалом говориться, що вони осмислені тільки у відповідних контекстах. Щодо останніх з них, то тут приймається між іншим, що:

Якщо x осмислює y і y є аналітичним твердженням, то x повинен визнати y (істинним реченням).

По-друге, спірними є умови осмислення складних виразів (*scil.* серій виразів), а особливо речень. Розглядається, наприклад, розв'язок, згідно з яким:

Якщо x осмислює y , то x конституціонально розуміє (*scil.* знає структуру) y і x осмислює члени y -а (*scil.* знає сенс цих членів), і x знає умови непорожності (*vel* істинності) y -а.

Між іншим, ця формула повинна враховувати явище розуміння виразів (складних), ніколи до цього часу непочутих. Однак її не вдається простим чином застосувати до ідіом; у цьому випадку зокрема потрібне накладення певних обмежень на відношення буття-членом.

По-третє, відкритим залишається питання визначення умов осмислення мови, тобто умов лінгвістичної компетенції. Визнання, що

Якщо x осмислює всі вирази мови y , то x осмислює y , не дало б ефективного критерію компетенції, оскільки ніхто неспроможний виконати вказану умову, в кожному разі, якщо до виразів даної мови включити не тільки сьогоденні формації, але також і потенціальні. Своєю чергою, послаблення цієї умови поставило б на порядку денному питання: осмислення якої і котрої частини виразів достатньо для того, щоб визнати y когось наявність відповідної компетенції.

8.10 „Розуміння” та інші ментальні предикати

Предикат „розуміти” з іншими ментальними предикатами пов'язує не тільки властива їм усім полісемія, але й певна суттєва залежність між відповідними для них (при окремих їх значеннях) відношеннями.

Таким чином:

- (1) Якщо x розуміє щось, то x думає;
- (2) Якщо x має здатність говорити, то x щось диспозиційно розуміє (*scil.* має здатність розуміння чогось);
- (3) Якщо x_1 повідомляє про щось x_2 з допомогою y , то x_1 і x_2 концептуально розуміють y ;

(4) Якщо хтось концептуально розуміє висловлення y особи x , то x виражає щось за допомогою y ;

(5) Якщо x сприймає y , то x категоріально розуміє y .

Багато естетиків схильні вважати, що:

(6) Якщо x відчуває (правильно) витвір мистецтва y , то x розуміє (*i.a.* концептуально) y .

Взагалі вважається також, що принаймні:

(7) Якщо x розуміє (інскрипційно) під y (предмет) z , то x визнає, що z є значенням y -а.

Нарешті:

(8) Якщо x розуміє (інскрипційно) під y (предмет) z , то y x представлення z -а асоціюється з представленням y -а (*vel* воно спричинюється цим представленням).

Властива ідентифікація цих залежностей вимагає певних застережень. По-перше, здатність до говоріння не можна плутати зі здатностями до «балаканини». По-друге, категоріальне розуміння є необхідною умовою «розуміючого» сприйняття, а не бездумного «оглядання». По-третє, треба відрізнити предикат „ x визнає y істинним” від предикату „ x визнає y дійсним”. У першому випадку контроблястю відношення визнавання є речення, в другому – події. З другого боку, формулювання „ x визнає, що p ” можна інтерпретувати як за допомогою речення „ x визнає „ p ” істинним”, так і за допомогою речення „ x визнає, що p , дійсним”. При нагоді варто звернути увагу на те, що дехто відкидає формулу:

(9) Якщо x визнає y істинним (або x відкидає y , або x ставить y під знак запитання), то x розуміє (концептуально) y .

Я заперечую тому, начебто можна було щось визнати, відкинути або піддати сумніву, не розуміючи того, що було визнане, відкинуто або піддане сумніву. На осуд заслуговують ті, що:

Dammant, quo non intelligunt.

В кожному разі нераціонально чинить той, хто не дотримується формули (9). Інша справа, що очевидно:

Невіглас завжди обожнює те, чого не може зрозуміти.

Ч. Ломброзо, *Геній*

Але хто ж сподівається від невігласів раціональної поведінки?

9. Про дії із знаками

Філософія мови віддавна страждає як від надмірного спрощення [...], так і від перебільшення.

Г. Хіж, „Методологічні аспекти теорії синтаксису” [Ніж 1967, с. 114]

9.1. Припущення

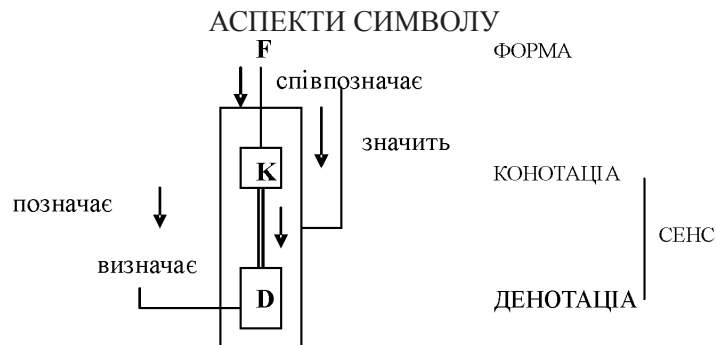
Спочатку я хотів би зробити шість припущень, які – маю надію – не для кожного з моїх Читачів є хибними.

Перше припущення є таким: Читач знає всі праці К. Айдукевича, а принаймні ті, які стосуються дефініції, або в яких описується, або використовується метод парафрази.

По-друге, я припускаю, що Читач знає розрізнення К. Твардовським актив, витворів і цілей актив.

По-третє, я припускаю, що Читач знає підстави створеної Я. Лукасевичем класифікації розумувань: те, що дане, і те, що підбирається.

По-четверте, я припускаю, що Читач визнає семіотичну тріаду, тобто розрізнення трьох аспектів символів: (1) форми, (2) конотації (тобто ряду характерних рис) і (3) денотації (тобто множини десигнатів).

По-п'яте, я припускаю, що Читач визнає той факт, що денотація речень не є їх номінатом (в розумінні Г. Фреге), а частиною номінату, тобто ситуацією.

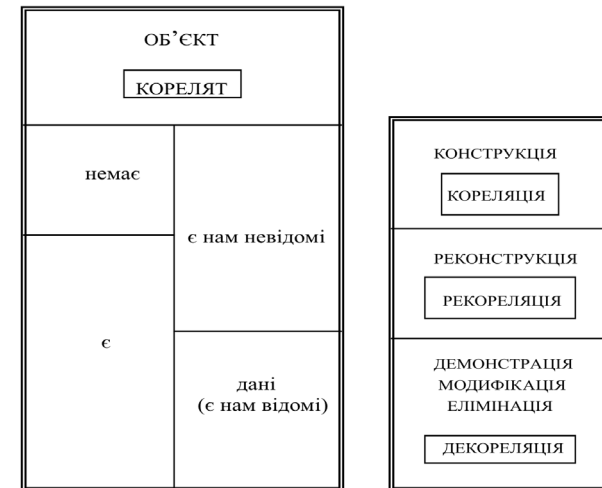
Шосте і останнє припущення є таким: Читач визнає факт, що відношення співпозначення і позначення є конвенціональними, а відношення визначення (яке трапляється між конотаціями і відповідними денотаціями) – ні; а саме маємо:

$$\wedge x (Kx \equiv x \in D).$$

9.2. Елементарні семіотичні операції

Розгляньмо перехрещення двох поділів семіотичних об'єктів: з одного боку, на існуючі і неіснуючі, і, з другого боку, на відомі (тобто дані нам) і невідомі. Ми пам'ятаємо, що семіотичні об'єкти (тобто елементи семіотичної тріади) є об'єктами інтенціональними. Вони не існують, якщо вони взагалі невідомі. З цими об'єктами ми можемо провести п'ять фундаментальних операцій: конструювання, реконструювання, демонстрування, модифікування й елімінування.

ЕЛЕМЕНТАРНІ СЕМІОТИЧНІ ОПЕРАЦІЇ

Конструювання – це створення того, чого до цих пір не було. Припустимо, що один аспект певного символу (наприклад, його конотація) є готовий, і ми створюємо інший аспект цього символу (наприклад, його форму). Такий вид творення – тобто творення (підбирання) певного кореляту даного семіотичного аспекту – ми будемо називати „корелюванням”.

Реконструювання є відкриванням того, що є, але нам невідоме. Рекорелювання відповідно є відкриванням прихованого елемента існуючої семіотичної кореляції.

Розгляньмо ситуацію, коли об’єкти (включаючи кореляце) є нам дані (тобто відомі нам). Ми можемо їх просто продемонструвати, змодифікувати (в різній мірі) або елімінувати. У випадку кореляції елімінування може торкатися членів даної кореляції, але не всіх.

Ми можемо також сказати, що елімінація є максимальною модифікацією, а демонстрація – мінімальною (нульовою) модифікацією.

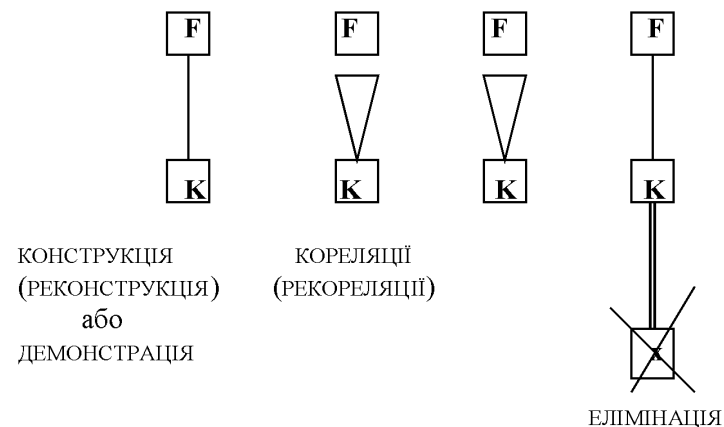
Крім елементарних операцій, є також комплексні (тобто мішані або помножені), але тут ми їх не будемо розглядати.

Семіотичні операції демонстрування, модифікування і елімінування, що проводяться на (складних) фразах або текстах стосуються або їх субстанції (тобто елементів), або їх структури. Субстанція – це символи (для фраз) або твердження (для текстів). Структура визначається синтаксичними правилами (для фраз), або інференційними правилами (для текстів).

Якщо йдеться про всі семіотичні операції, то пропоную – нав’язуючи до згаданого розрізнення К. Твардовського – відрізняти операції, наприклад, дефініювання (тобто підбирання конотації до даної форми) від результату дефініювання (тобто тут вербальної формули типу: „*F* конотує *K*”) і від цілі дефініювання (себто тут – дефінієнса *K*).

Ми мусимо пам’ятати, що ті самі результати або цілі можуть бути отримані за допомогою різних операцій.

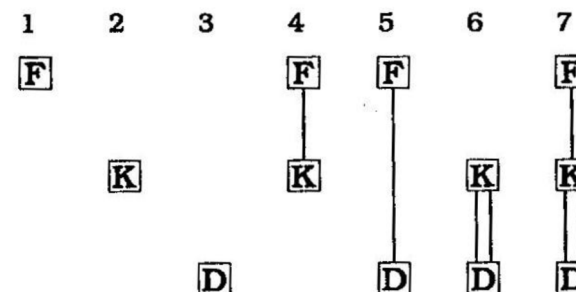
РЕЗУЛЬТАТИ ОПЕРАЦІЙ

9.3. Конструювання

Існує сім операцій цього виду. Чотири з них – (4)-(7) – це створювання кореляції.

КОНСТРУКЦІЇ

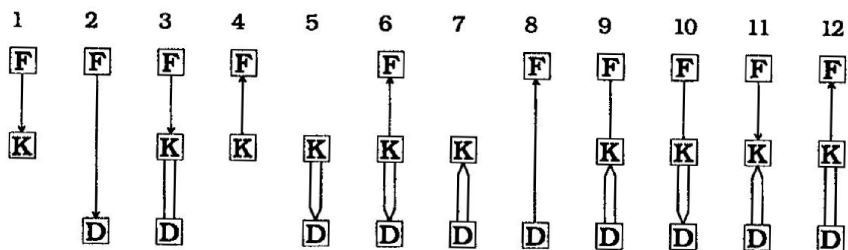
Я схильюся до того, щоб вважати ці чотири операції операціями термінологічного постулювання. Однак довільні дефініції К. Айдукевича типу [Ajdukiewicz 1956a, с. 241]:

„Метр – це довжина 1/10000000 чверті меридіану Землі” не є однак вербальними результатами постулювання (в цьому сенсі).

Єдиними операціями, для яких ми можемо сформулювати критерій правильності (див. формулу в п.1), є тут (6) і (7).

9.4. Корелювання

КОРЕЛЯЦІЇ (ВЕРТИКАЛЬНІ КООРДИНАЦІЇ)

Існує дванадцять елементарних операцій, які полягають у координуванні даних символічних аспектів з іншими, що підбираються нами.

У випадку операцій (1)-(9) нам є даний тільки один аспект; у випадку (10)-(12) – дані два аспекти. Своєю чергою, у випадку операцій (1), (2), (4), (5), (7), (8) і (10)-(12) ми підбираємо тільки один аспект, тоді як у випадку операцій (3), (6) і (9) – два.

Я схильний вважати операції (1)-(3) інтерпретуванням, операції (4)-(6) – конкретизуванням, а операції (7)-(9) – характеризуванням. Ці три типи операцій відрізняються з огляду на тип даних елементів (відповідно: дані є форми, конотації і денотації). Залежно від виду підібраних символічних аспектів ми будемо говорити про термінологізування у випадках (4), (8) і (12), дефініювання у випадках (1), (7) і (11), а також про ідентифікування у випадках (2), (5) і (10).

Вербальними виразами окремих типів кореляції є такі формули:

- (1) F співпозначає K ;
- (2) F позначає D ;
- (3) F значить D за допомогою K ;
- (4) K співпозначається F ;
- (5) K визначає D ;
- (6) K , що визначає D , є співпозначене за допомогою F ;
- (7) D визначається K ;
- (8) D позначене F ;
- (9) D визначається K співпозначеним F ;
- (10) F , що співпозначає K , позначає D ;
- (11) F , що позначає D , співпозначає K ;
- (12) D , що визначається K , позначається F .

Отже, приклади дефініції, які належать К. Айдукевичу, не є, точно кажучи, прикладами вербальних результатів розглянутих операцій. Його змістовна номінальна дефініція:

„«Багатокутник з шістьма сторонами» має той самий зміст, що й «шестикутник».”

не вказує на жодну конотацію. Вона лише стверджує, що два вирази мають ту саму конотацію [Ajdukiewicz 1956a, с. 237]. Але яку? Аналогічна проблема виникає у випадку номінальних обсягових дефініцій К. Айдукевича типу:

„«Багатокутник з 9 діагоналями» має той самий обсяг, що й «багатокутник, сума кутів якого становить 720° ».”

Придивимося до наведених К. Айдукевичем прикладів реальних дефініцій:

- (а) дефініція одиничного предмету [Ajdukiewicz 1956a, с. 227]: „Варшава – це місто, яке у 1955 р. було столицею Польщі.”
- (б) дефініція роду (об’єктів) [Ajdukiewicz 1956a, с. 227]: „Кухонна сіль – це тіло з хімічним складом NaCl .”
- (в) дефініції відношень [Ajdukiewicz 1956a, с. 229]:

„ A є братом B завжди і тільки тоді, коли A є особою чоловічої статі і A та B мають спільних батьків.”

„Братерство – це відношення, яке виникає між A і B завжди і тільки тоді, коли *etc.*”

(г) дефініція риси [Ajdukiewicz 1956a, с. 228]:

„Вага тіла a – це та його риса, яка є спільною для всіх і тільки тих тіл, які так само, як і тіло a деформують пружинну вагу.”

(д) класична дефініція [Ajdukiewicz 1956a, с. 229]:

„Квадрат – це рівносторонній прямокутник.”

(е) дефініція через постулати (ускладнена) [Ajdukiewicz 1956a, с. 231]:

„Ян народився 29.02.1896: Ян народився не раніше, ніж 110 років тому [*scil.* до 1956]. Ян народився у Великодню неділю. Ян святкував сьомий день народження у неділю.”

(ж) індукційна (рекурентна) дефініція [Ajdukiewicz 1956a, с. 233]:

„Рід Ягеллонів [...] [це є] найменша множина, якій притаманні дві властивості: (1) до неї належить Владислав Ягелло: (2) якщо хтось належить до цієї множини, то кожна його дитина також належить до неї.”

(з) дефініція через абстракцію [Ajdukiewicz 1956a, с. 234]:

„Форма фігури a є ідентичною з формою фігури b завжди і тільки тоді, коли фігура a є геометрично подібна до фігури b .”

Ці приклади можуть бути також тільки підставою формулювання характеристики (в нашому розумінні). Зокрема ускладнена дефініція К. Айдукевича придатна до такого переформулювання; те саме стосується його номінальної оглядової дефініції:

„Квадрат – це пласка, чотирихстороння, рівностороння, прямокутна фігура.”

Цікава річ, що остенсивні дефініції (типу: „Це є тим-то”) часто використовуються для вираження результату характеризування. З другого боку, формула (1) може вживатися як вербальний вираз експлікування.

9.5. Модифікування

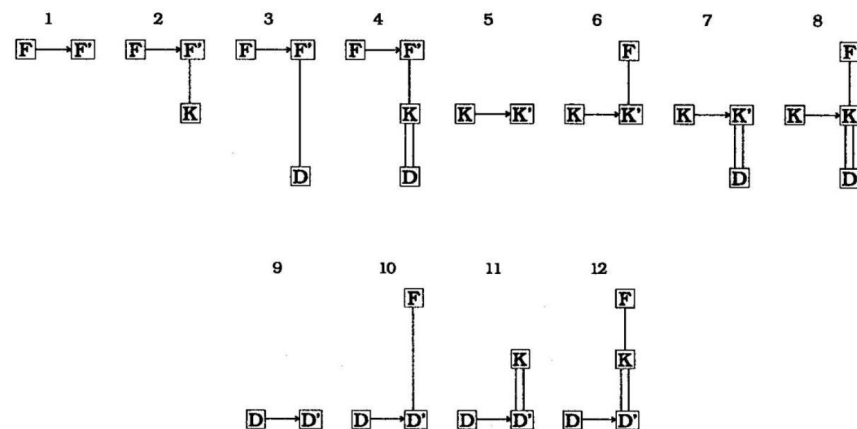
Тут ми маємо п'ятдесят одну елементарну операцію, які полягають на координуванні даних (неповних або повних) символів з іншими (неповними або повними) символами.

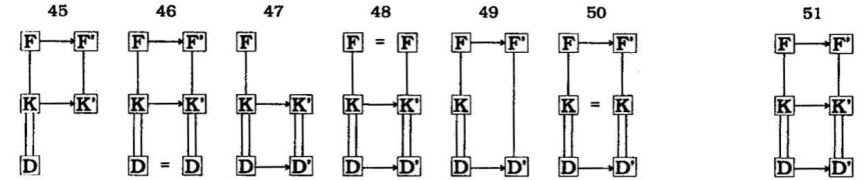
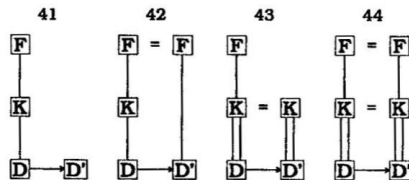
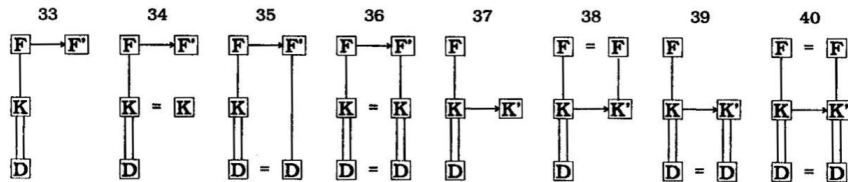
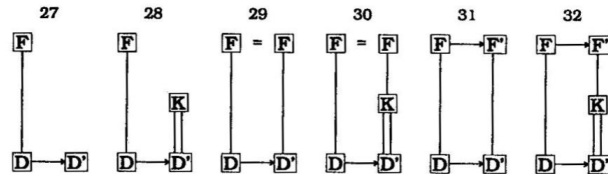
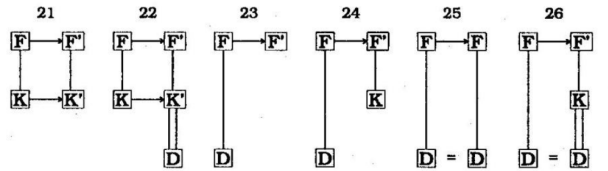
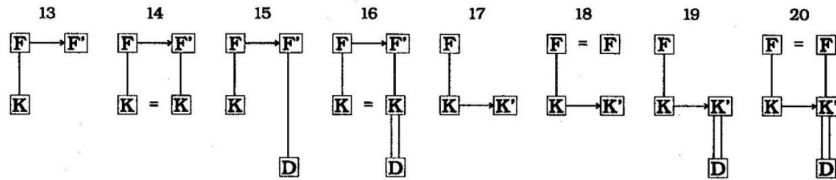
У випадку операцій (1)-(12) існує тільки один даний символічний АСПЕКТ; у випадку операцій (13)-(32) є дані ДВОХАСПЕКТНІ символи; у випадку ж операцій (33)-(51) окреслені символи скоординовані з повними вихідними символами (ТРЬОХАСПЕКТНИМИ).

Я пропоную назвати операції першої групи „КОНВЕРТУВАННЯМ”, операції другої групи – „РОЗШИФРУВАННЯМ”, а операції третьої групи – „КОДУВАННЯМ”.

З другого боку, ми маємо тут справу з операціями (1), (5), (9), (13), (17), (23), (27), (33) і (41), що полягають у підбиранні тільки одного елементу семіотичної тріади; далі такі операції, як (2), (3), (6), (7), (10), (11), (14), (15), (18), (19), (21), (24), (25), (28), (29), (31), (34), (35), (38), (39), (42), (43), (45), (47) і (49) полягають у підбиранні двох елементів; нарешті, операції (4), (8), (12), (16), (20), (22), (26), (30), (32), (36), (40), (44), (46), (50) і (51) полягають у підбиранні трьохаспектних символів. Я пропоную назвати операції першої групи „ТАБЕЛЯРИЗУВАННЯМ”, операції другої групи – „СЕНСУАЛІЗУВАННЯМ”, а операції третьої групи – „СИМВОЛІЗУВАННЯМ”.

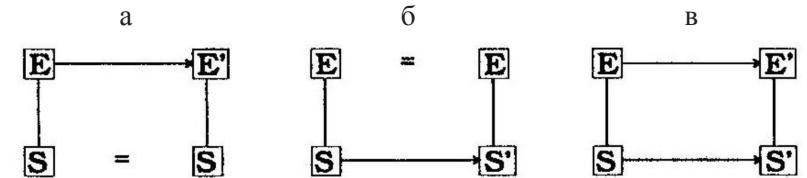
МОДИФІКАЦІЇ (ГОРИЗОНТАЛЬНІ КООРДИНАЦІЇ)

Для операцій, в яких ми маємо справу (між іншим) з модифікаціями форми, можна виділити ще три субоперації:

СУБОПЕРАЦІЇ НАД ФОРМОЮ

(а) ТРАНСПОЗИЦІЯ, тобто субстанціональна модифікація (тобто модифікація елементів форми);

(б) ТРАНСФІГУРАЦІЯ, тобто субструктурна модифікація (тобто модифікація композиції форми);

(в) ТРАНСМУТАЦІЯ, тобто субструктурна модифікація (тобто модифікація як елементів, так і композиції форм фрази або тексту).

Як бачимо, вражає величезна кількість модифікацій. Ще більш вражаючою є та обставина, що ця кількість радше незазначена в працях, в яких аналізується проблема дефініції *etc.*, не виключаючи праць К. Айдукевича.

Якщо йдеться про різні види конвертування, то я лише зазначу, що саме тут я шукав би ситуацій, що *de facto* відповідають радикальному перекладу В. ван О. Куайна, а також ... першим контактам Х. Колумба на Кубі. З другого боку, перша мовна активність дітей має характер табеляризування.

В усякому разі, я думаю, що звернення уваги на це багатство комбінацій відкриває перспективу для розв'язання багатьох неясних питань в області філософії мови.

Зараз я хотів би звернути особливу увагу на операції кодування (33)-(51), з якими пов'язана проблема тріади дефініція-експлікація-парафраз. Перш за все йдеться про:

- ТРАНСФОРМАЦІЮ (36),
- ТРАНСКОНОТАЦІЮ (40),
- ТРАНСДЕНОТАЦІЮ (44),
- ТРАНСФОРКОНОТАЦІЮ (46),
- ТРАНСКОДЕНОТАЦІЮ (48),
- ТРАНСФОРДЕНОТАЦІЮ (50)

і

- ТРАНССИМВОЛІЗАЦІЮ (51).

Перш, ніж перейдемо до аналізу цієї проблеми, зауважмо, що ми можемо говорити про критерій правильності лише у випадку модифікацій, що зберігають ідентичність принаймні одного модифікованого елементу об'єкту.

9.6. Трансляція, експлікація і редукція

Я пропоную ідентифікувати операцію трансляції з трансформацією (36)

Трансляція (символів, фраз або текстів), або трансформація	$\wedge \alpha \wedge \beta \langle (\alpha \text{ це трансляція } \beta) \equiv$
(а) субстанціальна	$\{[(K\alpha = K\beta) \wedge (D\alpha = D\beta)] \wedge$
(б) структурна	$ [(E\alpha \neq E\beta) \wedge (S\alpha = S\beta)]$
(в) субструктурна	$\vee [(E\alpha = E\beta) \wedge (S\alpha \neq S\beta)] \vee [(E\alpha \neq E\beta) \wedge (S\alpha = S\beta)] \rangle \}$

Зокрема переклади слово в слово є субстанціональними варіантами трансформування (вільні переклади є радше травестаціями). Варто зазначити, що номінальні дефініції К. Айдукевича в мовній стилізації типу [Ajdukiewicz 1956a, с. 236]:

„Вираз „мікрон” значить те саме, що вираз „тисячна частина міліметра””

(див. також приклад з п. 4) по суті є вербальними виразами (витворами) трансляції (в нашому розумінні). З другого боку, в звичай-

них словниках ми не знаходимо дефініції *sensu stricto*; звичайні словники подають лише трансляційні координатії.

Користуючись нагодою, я хотів би підкреслити, що відношення буття перекладом є тут антирефлексивне (!), симетричне і транзитивне.

Далі, я пропоную ідентифікувати операцію експлікації з певним варіантом трансфорконотації, тобто травестації (46), проведеної на (простих) символах. Саме при травестації конотація *explicatum* є більш точною, ніж конотація *explicandum*.

Експлікація (символів) або травестація + прецизація	$\wedge \alpha \wedge \beta \langle (\alpha \text{ це експлікація } \beta) \equiv$ $\{[(Fa \neq F\beta) \wedge (Ka \neq D\beta)] \wedge$ $(Da = D\beta) \wedge$ $(Ka \text{ є більш прецизійні ніж } K\beta)\rangle \}$
---	--

Формальна характеристика експлікації є такою самою, як формальна характеристика трансляції.

Питання, чи не є декларовані експлікації *de facto* транссимволізуванням (51), очевидно є відкритим. Я мушу також додати, що номінальні регулюючі дефініції Айдукевича типу [Ajdukiewicz 1956a, с. 242]:

„Вираз «сіль» [...] [є] рівнозначним [не з виразом «кухонна сіль», а] з виразом «хімічна сполука, яку можна отримати з кислоти через заміщення водню металом»” не є результатами експлікації, але радше операції типу (37).

Цікаво, що існує конверсія експлікування, а саме – операція МЕТАФОРИЗУВАННЯ.

Щоб показати природу парафраз К. Айдукевича, порівняймо їх із редукціями Т. Котарбінського. Останні є структурними травестаціями, здійсненими на (складних) фразах і текстах, а не на (простих) символах (як у випадку експлікації). Це означає, що елементи форм тут залишені без жодних (принаймні суттєвих) змін. Тут модифікація форм полягає лише у їх реструктуралізації.

Редукція (фраз – зокрема пропозиції – або текстів) або структурна травестація	$\wedge \alpha \wedge \beta \langle (\alpha \text{ це редукція } \beta) \equiv \{[(E\alpha = E\beta) \wedge (S\alpha \neq S\beta)] \wedge [(K\alpha \neq K\beta) \wedge (D\alpha \neq D\beta)]\} \rangle$ тільки щодо категоріальної структури
---	---

В реїстичних редукціях Т. Котарбінського ця реструктуралізація звертається до елімінації певних граматичних (або семантичних) категорій, наприклад, назв властивостей, відношень і т. д.:

„Вибух Везувія знищив Помпею і Геркуланум – Везувій вибухнув так, що знищив Помпею і Геркуланум” [Kotarbiński 1929, с. 70-71].

„Існують риси – Певні предмети мають риси” [Kotarbiński 1958, с. 509].

„Відношення братерства є симетричним – Якщо хтось є чиймсь братом, то цей другий хтось є братом того першого” [Kotarbiński 1935, с. 121].

Вирішальним питанням редукування в стилі Т. Котарбінського є те, чи ми збережемо ідентичність денотації після завершення цієї операції. Якщо ні, то ми знову залишимося в області транссимволізації (51).

Якщо я не помиляюся, відношення буття редукцією є антирефлексивне, симетричне (!) і нетранзитивне.

9.7. Парафраза

Парафразування – подібно до редукування – стосується (складних) фраз і текстів. Однак, на відміну від редукування ця операція є видом субстанціональних травестацій. Різниця між конотацією *travestiensa* і *travestitum* полягає (подібно як у випадку експлікації) у різниці ступеня точності.

Парафраза (фраз – зокрема речень – або текстів) або субстанціальна травестація	$\wedge \alpha \wedge \beta \langle (\alpha \text{ це парафраза } \beta) \equiv \{[(E\alpha = E\beta) \wedge (S\alpha = S\beta)] \wedge \text{ізоморфна структура } [(K\alpha \neq K\beta) \wedge (D\alpha \neq D\beta)]\} \rangle$ щодо прецизії
--	--

Парафразування, очевидно, є антирефлексивним; однак я не впевнений, чи є воно симетричним і чи є транзитивним.

Що є необхідною умовою проведення операції парафразування?

Ми мусимо мати дві мови. Одна з них має досконаліші:

- словник і внутрішні синтаксичні правила,
- область і семантичні правила,
- аксіоми і правила виведення (дедуктивні),

які є дані *explicite* (*de facto* лише частково). Друга мова не є досконалою. Відповідно її складники не є ані виразно, ані навіть інтуїтивно дані. Наявність проблем, які не можна вирішити, а також твердження парадоксального характеру – це симптоми цієї недосконалості.

Приклади парафраз (пор. [Ajdukiewicz 1936a, с. 271-284; 1948b, с. 107]):

Виведення	висновків	метафізичних, тобто про дійсність	з досліджень над	пізнанням	є прийнятними
Виведення	речень	предметних, тобто таких, що стосуються речей, про які говориться визначеною мовою	з речень, що стосуються	цієї мови (тобто мови синтаксису)	є прийнятними

Світ	дійсний	є	лише	корелятом трансцендентального суб'єкта, тобто суджень, збудованих згідно з трансцендентальними правилами
Істинними реченнями	мови природничих наук	є	лише	твердження цієї мови, тобто судження, збудовані згідно з її дедуктивними правилами

Що має робити той, хто парафразує, коли виявляється, що якийсь фрагмент очікуваної парафрази не узгоджується (наприклад, суперечить) відповідному фрагменту, що *de facto* з'являється у парафразованому тексті? Відповідь К. Айдукевича проста: автор такого тексту помиляється! На мою думку, тут однаково добре можуть бути враховані дві ревізії:

(1) ревізія (простих) скоординованих символів;

(2) ревізія гіпотези щодо ідентичності синтаксичних, семантичних правил і правил виведення скоординованих мов.

Таким чином, ми ніколи з упевненістю не можемо сказати, чи ми говоримо однаково (тобто з допомогою мов, структури яких можна порівняти) і чи про той самий (світ).

Але я припускаю, що до певної міри ми напевно можемо це робити.

Інколи замість декларованої парафрази ми отримуємо тільки транссимволізацію (51). Така семіотична модифікація може бути оцінена лише на підставі оригінальності (я прошу, щоб Читач не переплутав це зі згідністю з оригіналом!). Щоправда, ми можемо застосувати критерій аналогії взаємно відповідаючих денотацій. Однак цей критерій є помилковим. Чи трансцендентальний суб'єкт ідеалістів у К. Айдукевича є добрим аналогом множини тверджень (даної мови)?

З другого боку, чи К. Айдукевич може бути переконаним у тому, що передбачені ним парафрази не є *de facto* операціями типу розшифрування (22), чи навіть конверсії (4)? Чи існує якась різниця між парафразуванням філософських текстів і казок?

Підсумовуючи, погляньмо на дійсні мотивації здійснення парафраз. Я бачу дві головні мотивації. Той, хто парафразує, шукає або авторитетної легітимізації, або більшої популяризації своїх власних наукових результатів.

Обидві мотивації мають характер, який лежить за межами пізнання.

Частина третя ПРО ЦІННОСТІ

10. Про істину

Брехня, як відомо, може ввести людей в оману, підсовуючи їм визнання хибних висловлень. Цей аспект брехні відомий.

Менше уваги звертається на те, що вона може привести до комунікативного сум'яття, яке полягає у тому, що ми приписуємо виразам відмінні, ніж інші особи, значення.

Л. Кой, „Проблеми логічної семіотики”
[Koj 1990, с. 421]

Дослідники проблеми істини в цілому звертають увагу на необхідність розрізнення природи (*resp.* дефініції) істинності від її критеріїв (*resp.* характеристики). У Польщі такий постулат виразно формулюють серед інших Я. Лукасевич [Łukasiewicz 1911, с. 87], Т. Котарбінський [Kotarbiński, 1933, с. 140-141], Є. Познанський і А. Вундхайлер [Poznański & Wundheiler 1934, с. 98, 134], К. Айдукевич [Ajdukiewicz 1923б. с. 11; 1949, с. 20], а також Т. Чезовський [Czeżowski 1938, с. 201, 227]. Введення цієї дистинкції М. Хемполінський називає „нульовою умовою адекватної теорії істини” [Hempoliński 1983б, с. 218, 220, 222]. Нижче я постараюсь подати найпростішу інтерпретацію цієї дистинкції.³¹

10.1. Понятійний апарат

Якщо у виразі

(1) Для кожного x (Px , коли Qx).

вираз „ Qx ” не включає в собі предиката „ P ”, то я буду казати, що (1) є дефініцією (*scil.* визначенням) виразу „ Px ” (або, як воліє, наприклад, М. Пшеленцький, самого предиката „ P ”); а те, що Qx , є природою (*scil.* суттю) того, що Px . Далі, якщо вираз „ Qx ” в (1) є, а

вираз „ Px ” не є терміном обсервації (*scil.* сприйняттям виразом), то я буду казати, що те, що Qx , є АТРИБУТОМ (*scil.* ознакою) – або діагностичною натурою – того, що Px .

У випадку виразу

(2) Для кожного x (якщо Px , то Qx).

знову ж таки, якщо вираз „ Qx ” не містить предиката „ Px ”, я буду говорити, що (2) є характеристикою (*scil.* описом) того, що Px , і того, що Qx , а точніше дистинкцією (*scil.* виділенням) того, що Px , і ДЕТЕРМІНАЦІЮ (*scil.* відокремленням) того, що Qx ; і в свою чергу буду казати, що те, що Px , є ГАРАНТОМ (*scil.* запорукою) того, що Qx , а те, що Qx , є ФУНДАМЕНТОМ (*scil.* вимогою) того, що Px . Далі, якщо вираз „ Px ” в (2) є, а вираз „ Qx ” не є сприйняттям виразом, то я буду говорити, що те, що Px , є КРИТЕРІЄМ (*scil.* перевіркою) – або діагностичним гарантом – того, що Qx ; якщо ж є навпаки, то я буду казати, що те, що Qx , є СИМПТОМОМ (*scil.* пробником) – або діагностичним фундаментом – того, що Px .

Я залишаю відкритим питання, чи треба на (1), а також на (2) накладати умову істинності. Очевидно, що без цієї умови стає допустимим існування «поганих» дефініцій і характеристик. Якщо б когось не влаштовувало те, що для того, що Px , можна вказати більш, ніж одну природу (*resp.* нескінченно багато природ?), то він мусив би кожного разу релятивізувати природу (до даної еквівалентності).

Питання про природу певного предмету я зводжу – як між іншим З. Августинек [Augustynek 1975, с. 9] і М. Хемполінський [Hempoliński 1983б, с. 222] – до питання про відповідну дефініцію. При цьому на відміну від З. Августинека [Augustynek 1975, с. 13] я вважаю задовільним вже таке рішення, при якому дефініція – зрештою, подібно як і характеристика – має вигляд редуційної формули:

(3) Для кожного x [якщо Rx , то (Px , коли Qx)].

Для подальшого розгляду неважливо, чи дефінієнси та (редукційні) умови є молекулярними формулами, чи формулами з квантифікаторами.

У формулі (1) (і всюди далі) „коли” є функтором еквівалентності, а у формулі (2) (і всюди у цій книзі) „якщо ..., то ...” – функтором

³¹ В цьому розділі я використовую результати праць [Jadacki 1986a; 1987a; 1987б; 1988; 1989; 1990б].

імплікації. Оскільки еквіваленція є симетричним відношенням, та якщо ані вираз „ Qx ” в (1) не включає предикату „ P ”, ані вираз „ Px ” не включає в собі предикату „ Q ”, то справою конвенції є те, чи (1) є дефініцією виразу „ Px ”, чи виразу „ Qx ”, а також, чи те, що Qx є природою того, що Px , чи навпаки.

Формула дефініції (1) не дозволяє поміж собою відрізнати контекстивні риси. Тим самим вона не дозволяє відрізнати визначення «істинності» від твердження, що приписує істинності якусь властивість, хіба що в цьому випадку йдеться про таку властивість, яка не є своєрідною. Формула (1) не дозволяє також виділити т. зв. конститутивну природу. Іноді дотримуються того – як робить, наприклад, К. Айдукевич [Ajdukiewicz 1965б, с. 84-85] – що те, що Qx , не тільки є своєрідним (*scil.* притаманним всім і тільки x -ам, які є P), але й суттєвим для x -ів, які є P , тобто з того, що Qx , вдається вивести всю своєрідність цих x -ів. На жаль, точно невідомо, що мається на увазі, коли тут говориться про «виведення» (пор. [Przełęcki 1959, с. 119]. Зрештою, я схильний до думки, всупереч М. Пшеленцькому [Przełęcki 1959, с. 119], і згідно з З. Августиньком [Augustynek 1975, с. 15], що подання такої «сутнісної» дефініції взагалі не є бажаним, якщо це має бути визначення, з якого виникало би максимально багато – в цьому випадку – епістемологічних тверджень.

Коли б вираз „ Qx ” не з’являвся в жодному твердженні теорії предметів, що виконують функцію „ Px ”, ані в жодній (приналежній до цієї теорії) дефініції – іншій, ніж дефініція виразу „ Px ” – як її дефінієндум, то можна було б сказати, що дефініція виду (1) з огляду на цю теорію є непотрібною. В межах цієї теорії це була б просто дефініція *ignotum per ignotum*. Непотрібним (несуттєвим!) був би в цьому випадку і термін, котрий дефініюється. Натомість важко собі уявити, щоб предметам певного виду були притаманні якісь своєрідності *de facto* незалежні від інших своєрідностей: відповідні залежності можуть щонайбільш залишатись за межами інтересів даної теорії або не бути ще розпізнані.

Могло б здаватись, що різниця між дефініцією, що вказує природу чогось, і формулою, в якій наведений критерій цього щось,

полягає у тому, що якщо дефініція виразу „ Px ” має вид (1), то формула, що подає критерій того, що Px – при так зрозумілому „ Px ”, як в (1) – повинна мати вигляд:

(4) Для кожного x (щоб встановити, чи Qx , вистачить зробити те-і-те).

В дусі (4) можна розуміти висловлення на цю тему М. Хемполінського [Hempoliński 1982, с. 145; 1983б, с. 221-222; 1983в, с. 64] і Н. Решера [Gumański 1977, с. 197]. Однак не забуваймо, що формула (4) може прийняти, між іншим, вигляд:

(5) Для кожного x (щоб встановити, що Qx , достатньо встановити, що Rx).

Умовою (5) є щонайменш:

(6) Для кожного x (якщо Rx , то Qx).

Отже, нема принципових причин, щоб не вважати (6) формулою, яка подає критерій того, що Px – в силу (1). Враховуючи це і саму формулу (1) можна вважати такою, що подає критерій, якщо тільки вона визначає атрибут (*scil.* діагностичну природу). Визнавав це серед інших К. Твардовський [Twardowski 1925, с. 269]. Однак йдеться про те, що якщо ми маємо в розпорядженні лише характеристику *sensu stricto*, то можна – як це показав К. Айдукевич – „знайти пару суперечливих речень, жодне з яких не виконує вимог критерію істини (випадок проблем, які неможливо вирішити), і принаймні одне з них – згідно з принципом виключеного третього – є істинним” (пор. [Kwiatkowski 1964, с. 129]).

Натомість формула (6) не була б умовою для формули:

(7) Для кожного x (щоб встановити, чи Qx , достатньо встановити, чи Rx).

Бо певна підстановка формули (7) могла би бути істинною при:

(8) Для кожного x [неправда, що (Rx , коли Qx)].

Визнання критерієм кожного і тільки діагностичного гаранта є, очевидно, певною термінологічною регуляцією, але регуляцією – не конвенцією. Інша справа, що різні дослідники – наприклад А.Б. Степень [Stępień 1983, с. 75, 77] і Б. Станос [Stanosz 1983, с. 249] – здійснюють цю регуляцію дещо по-іншому. Натомість терміни „характеристика (опис)”, „детермінація (відокремлення)”,

„дистинкція (виділення)”, „атрибут (ознака)”, „фундамент (вимога)” і „симптом (пробник)” були тут введені в принципі без огляду на їх повсякденне вживання і дійсно можуть суперечити відчуттю мови, якщо їх брати в «натуральному» сенсі.

10.2. Носій істинності

Проблема істини розпадається на три питання: що є субстратом, що є натурою і що критерієм істинності. Спробуємо виділити і в міру можливості експлікувати різні рішення цих питань; навіть ті, котрі хоч вже *prima facie* точно є помилковими, все ж досі де-не-де з'являються. Я ж бо сподіваюся, що детальне прояснення їх змісту є найкращим засобом запобігти тому, щоб у майбутньому такі погляди не проголошувалися.

Спочатку підкреслимо, що – як колись А. Тарського [Tarski 1933, с. 9] – нас цікавить тільки те, що можна було б назвати „пізнавальним поняттям істини”, а отже та істинність, котра притаманна судженням. Коли мова йде про судження, то може йтися про „судження” в граматичному сенсі (тобто „речення”, а отже „системі слів”), логічному (тобто „твердження” або „значення речень”) або психологічному (тобто „переконання”) [Chwedeńczuk 1984, с. 37, 38].

Дехто вважає, що „істинність” у первинному розумінні може бути притаманною тільки чомусь одному: наприклад, згідно з Платоном, істинними бувають речення, згідно з Секстом Емпіриком і взагалі стоїками – твердження, а згідно з Аристотелем (і, напевно, Ч.С. Пірсом) – переконання. Тим часом, як мені здається, незалежно від того, які були б результати досліджень самих переконань, тверджень чи речень, визначення, що торкаються істинності якогось з цих предметів, легко переформулювати так, щоб вони стосувались решти. Те саме було б із визначеннями, що стосуються істинності відповідно речень-екземплярів і речень-типів. При виборі якогось способу мовлення достатньо керуватись виключно практичними поглядами. Наприклад, А. Вегнер вважає, що краще говорити про речення як носії істинності з огляду загрози пастки психологізму і дуалізму у решті випадків [Wiegner 1963, с. 125].

Під „судженням” (у логічному смислі) інколи розуміють клас можливих світів, в яких речення, що виражає дане судження, є істинним. Тоді не тільки задається передумова, що речення є носіями істинності, але створюються труднощі у висловленнях про істинні твердження. Тому мені не подобається такий спосіб розуміння „судження”.

Дехто, наприклад Дж. Дьюї, приписує істинність не окремим судженням, а послідовностям суджень, що утворюють теорію. Я вважаю, що якщо б вдалось дотримуватись дефініції „істинності”, яку поділяє Дж. Дьюї, (а я сумніваюся в цьому), то вдалось би зберігати його погляд на те, що є носієм істини. Т. Чежовський небезпідставно написав: „Критерії, якими намагаються замінити істинність, тобто зручність (яку треба розуміти перш за все як наукову успішність якогось твердження), економічність, корисність є властивостями, що супроводжують істинність теорії” [Czeżowski 1938, с. 70].

10.3. Сутність істинності

Що означає „істинність”? Є три основні відповіді на питання про сутність істинності: одну я назву (зраджуючи певною мірою філософській традиції, але виграючи на прозорості значення) – „семантичною дефініцією”, бо вона містить серед іншого семантичні терміни; другу – „синтаксичною”, бо звертається виключно до синтаксичних термінів; третю ж – „прагматичною”, бо вона включає в собі серед інших прагматичні терміни.

10.4. Семантична дефініція „істинності”

А. Класична інтерпретація класичної дефініції

Згідно з Аристотелем, „казати істину [правду]” – це „говорити, що те, що є, є, а те, що не є, не є”; це вважати „те, що є розділене, розділеним, а те, що поєднано, поєднаним”; це говорити „згідно з фактами”. Я хотів би вважати експлікацією наведених висловлень – а також їх пізніших формулювань у В. Беганського [Biegański

1910, с. 115], К. Твардовського [Twardowski 1925, с. 257], Я. Лукасевича [Łukasiewicz 1911, с. 86], Т. Котарбінського [Kotarbiński 1933, с. 141], К. Айдукевича [Ajdukiewicz 1949, с. 31], Р. Ингардена [Ingarden 1946, с. 396; 1949, с. 316] (див. також [Jadacki 1974, с. 41-46], І. Домбської [Dąbska 1931, с. 15; 1967, с. 158], С. Камінського [Kamiński 1957, с. 286], Є. Пельца [Pelc 1960, с. 99], Р. Вуйціцького [Wójcicki 1982, с. 149], Б. Станос [Stanosz 1985, с. 7], Б. Хведеньчука [Chwedeńczuk 1984, с. 86, 206] і Є. Шимури [Szymura 1982, с. 154] – одну з двох наступних дефініцій:

(9) Для кожного судження S і події Z [якщо S відноситься до Z , то (S є істинне, коли трапляється Z)];

(10) Для кожного судження S [S є істинне, коли для певної події Z (S відноситься до Z і трапляється Z)].

Дефініції (9) і (10) не є логічно еквівалентні, а також одна з них не імплікує іншої. Друга з наведених дефініцій є згідною з духом наступного формулювання Т. Котарбінського: „Ян думає істинно тоді і тільки завжди, коли Ян думає, що таке і таке-то має місце і якщо при цьому саме так є” [Kotarbiński 1933, с. 133]. Мені здається, що вона також близька сприйняттю, наприклад, Т. Чежовського [Czeżowski 1970, с. 24].

При цьому дефініція (9) не виключає того, що для жодного істинного судження нема події, до якої би це судження відносилось і котра би трапилася. Натомість (10) не виключає того, що для кожного істинного судження існують події, до яких ці судження відносяться і які не трапляються. Якщо комусь цей другий стан речей не подобається, то можна підсилити (10) до вигляду:

(11) Для кожного судження S [S є істинне, коли для кожної події Z (якщо S відноситься до Z , то трапляється Z)].

Якщо хтось хотів би уникнути обох наслідків, він міг би як експлікацію семантичної дефініції (в цій інтерпретації) прийняти (9) і (11).

Як (9), так і (10) про саму природу суджень говорять лише те, що це певні об'єкти, котрі стосуються якихось подій. Я думаю також, що не треба вимагати від судження S , щоб воно „стверджувало існування чогось [...] або притаманність чомусь певної

властивості” [Hempoliński 1983в, с. 64], хоча кожне судження, що претендує на істинність, *de facto* виконує цю вимогу (бо кожне судження можна з допомогою відповідних перетворень привести до такого вигляду). В цьому останньому випадку загальні твердження приймали б вигляд суджень, стверджуючих появу відповідної залежності; судження виду „ p або неправда, що p ” стверджували б появу щонайменш однієї з двох відповідних подій і т. д.

Використання (9) і (10) вимагає задовільного розв'язку питання семантичних корелятів логічно складних суджень, тобто конструювання онтології ситуації. Зазвичай на подію Z слушно накладається умова $Z \neq C$. Якщо ми погодимось з тим, що жодне судження не є подією, то цю умову можна пропустити. Вживання слова „подія” в певних контекстах (наприклад, висловлення його про денотацію судження „ $2 \cdot 2 = 4$ ” або „Кожна жінка є заздрісною”) може – подібно як у випадку з термінами „характеристика” і т. п. – бути незручним. Однак термін „подія” має певні переваги (граматичні), які компенсують згадану ваду.

Онтичний статус подій – корелятів суджень – можна би окреслити як „можливість” (*vel.* „можливість опису”), причому хибне судження також відносилось би до такої можливої (*resp.* описуваної) події, з тою лише різницею, що ця подія не трапляється. Отже, вираз „трапляється Z ” не можна просто замінити виразом

(12) Для певного x ($x = Z$).

Можна говорити про появу реальну, фіктивну і т. п.; сенс квантифікатора „для певного x ” – тобто „в певній закладеній області знаходиться предмет x такий, що” – таких характеристик знаходження не допускає. В тій мірі, в якій істинність виразу виду „ S відноситься до Z ” тягне за собою твердження (12), в тій мірі воно не тягне того, що трапляється (наприклад, реально) Z . Очевидно, якщо б заміщення, про яке йде мова, було дозволеним, то з (9) виникало би, що кожне судження, що відноситься до якоїсь події, тим самим мало б забезпечену істинність.

Питання, коли ми маємо справу з появою якоїсь події, є питанням діагностичних (або загальніше – епістемологічних) умов цієї появи. Щодо суперечок, які стосуються цих критеріїв, семан-

тична дефініція є нейтральною. Я поділяю погляд, що – як пише А.Б. Степень – „в самій [класичній] дефініції нічого не вирішується щодо сутності [виду] і способу існування [...] предмету [істинного судження]” [Stępień 1983, с. 72]. Якщо цю нейтральність ми назовемо „наслідком”, то можемо – як М. Пшеленцький [Przełęcki 1974, с. 25] дотримуватись того, що ця дефініція має також важливі філософські наслідки. В кожному разі, поява щонайменш деяких подій стверджується остенсивним методом.

Важливою обставиною є те, що при використанні (9) не вдається відбудувати антиномію брехуна, в кожному разі у вигляді, аналогічному версії, сконструйованій Я. Лукасевичем (пор. [Tarski 1933, с. 7] і [Suszko 1957, с. 52]).

Позначмо з допомогою „ Z ” речення

(13) Z не є істинним реченням.

Згідно з (9) маємо:

(14) Якщо (речення) „ Z не є істинним реченням” відноситься до того, що Z не є істинним реченням, то „ Z не є істинним реченням” є істинним реченням, коли трапляється те, що Z не є істинним реченням.

В силу прийнятої на початку умови замінимо на „ Z ” речення (13). Тоді отримаємо:

(15) Якщо Z відноситься до того, що Z не є істинним реченням, то Z є істинним реченням, коли трапляється те, що Z не є істинним реченням.

Інакше справа виглядає у випадку дефініції (10), бо згідно з нею ми маємо:

(16) (Речення) „ Z не є істинним реченням” є істинним реченням, коли „ Z не є істинним реченням” відноситься до того, що Z не є істинним реченням – і трапляється те, що Z не є істинним реченням.

Після заміни, як у випадку (9), ми отримуємо:

(17) Z є істинним реченням, коли Z відноситься до того, що Z не є істинним реченням і трапляється те, що Z не є істинним реченням.

З цього випливає:

(18) Якщо Z є істинним реченням, то трапляється те, що Z не є істинним реченням.

Одним із найсуттєвіших питань, на котре необхідно відповісти у зв’язку з (9) і (10), є питання про сенс [поняття] „відноситися”. Отож, я вважаю, що якщо визнати задовольняючим (пор. [Kubiński 1964, с. 70]) таке визначення „денотування” (і „десигнування”) для назв, яке звертається до сенсу епсілона з онтології С. Лесьневського, то така експлікація [поняття] „відноситися” (і „позначати”) з формул (9) і (10) здається мені однаково інструктивною. Отже, наприклад, для назв ми маємо:

(19) „Кобза” денотує дуди, коли для кожного x (x є кобзою, коли x також є дудами).

Для спрощення домовмося флексивні закінчення, детерміновані словом „є”, замінити в формулах типу (19) символом „ $d(\dots)$ ”, а детерміновані словом „денотує” – символом „ $k(\dots)$ ”. Згідно з такою умовою формула (19) набуває вигляду:

(20) „Кобза” денотує $k(\text{дуди})$, коли для кожного x [x є $d(\text{кобза})$, коли x також є $d(\text{дуди})$].

Легко помітити, що формула (20) є еквівалентна формулі:

(21) „Кобза” денотує $k(\text{дуди})$, коли для кожного x [x є $d(\text{десигнат назви „кобза”})$, коли x є також $d(\text{десигнат назви „дуди”})$].

Припустимо, що ми не володіємо назвою-в-лапках назви „дуди”, та знаємо про неї, що вона є розповсюдженою, але помилковою назвою дуд. Тоді можна сказати:

(22) Розповсюджена, але помилкова назва дуд денотує $k(\text{дуди})$, коли для кожного x [x є $d(\text{десигнат розповсюдженої, але помилкової назви дуд})$, коли x є $d(\text{дуди})$].

Натомість не вдається сформулювати твердження, повністю аналогічного (20), оскільки невідомо, що вставити у дужки лівої сторони еквівалентності, яка містить квантифікатори.

Аналогічна ситуація має місце з визначенням [поняття] „відноситись” для речень. Отже, ми маємо:

(23) „Падає” відноситься до того, що падає, коли для кожного x [x є $d(\text{падає})$, коли x є $d(\text{то, що падає})$], причому вираз у квадратних дужках ми можемо прочитати, наприклад так: x є паданням, коли x є тим, що падає.

Однак, якщо ми не маємо відповідних назв у лапках, то нам залишається формула:

(24) Судження S відноситься до події Z , коли для кожного x [$x \in d$ (десигнат судження S), коли $x \in d$ (десигнат назви події Z)].

Перший член формули (20) взагалі-то подається у вигляді „„Кобза” денотує множину дуд”. У випадку формули (24) одразу виникає проблема перевірки тотожності подій; але питання критерію ідентичності в цьому випадку мені здається не більш «таємничим», ніж у випадку речей.

Дехто, напевно, наклав би – пор. нижче (26) – на відношення віднесення більш сильну умову рівнозначності (речення S і назви події Z). Особисто я мав би схильність накласти тут на еквівалентність такі рестрикції, щоб поняття „рівнозначності” стало зайвим.

Вже зараз варто відмітити, що коли А. Тарський впорядковує списки істинних атомарних формул, він *de facto* остаточно посилається на інтуїцію, пов’язану тут із терміном „віднесення”. Інша справа, що таке підпорядкування він робить не безпосередньо для цих формул, а для їх складових (*scil.* індивідних і предикатних змінних). Однак всупереч А. Тарському я не маю враження, начебто дефініція, в якій використовується термін „відноситися” (у нього: „позначати”), була менш ясна і однозначна, ніж оригінальне формулювання Аристотеля. Мені здається, що вона є не менш ясна, і без сумніву – більш акуратна.

Принципове приписування певному звучанню (або написові) істинності дозволяє визнати це звучання (або напис) виразом, що має певне значення (*scil.* сенсовним виразом) і – щонайменш – виключити деякі з можливих інтерпретацій його складників. Також і семантична дефініція – в кожному разі у вигляді (9) – може, ясна річ, вважатися як дефініцією „істинності”, так і дефініцією [поняття] „трапляється”, а також формулою, що окреслює фундамент «відноситися». Наприклад, коли Р. Інгарден говорить, що „кожне онтично «обґрунтоване» судження саме завдяки цьому є також «істинним» [Ingarden 1971, с. 433], то може йтися про вираз переконання того, що семантична дефініція є характеристикою саме віднесення, яке можна вважати тим самим відношенням, котре Р. Інгарден називає „законною претензією на істинність”.

Очевидно, що якщо ми вважаємо дефініцію (9) формулою, яка окреслює фундамент віднесення, то – щоб вона була діагностич-

ною – ми мусимо володіти критеріями істинності і „того, що трапляється”. Якщо ж ми визнаємо її дефініцією „того, що трапляється”, то все одно ми не можемо обійтись без критеріїв істинності і віднесення.

До речі, можна піти ще далі і – парафразуючи думку М. Токажа [Tokarz 1982, с. 98] – сказати, що (9) посередньо подає значення, наприклад, „судження” або „події”. В першому випадку, якщо ми маємо причини визнати, що певний об’єкт є істинним, якщо він відноситься до певної події, котра трапляється, то цей об’єкт є судженням. З другим випадком ми маємо справу, наприклад, у Б. Вольневича, де він стверджує, що „кожний фрагмент дійсності, який верифікує якийсь речення [тобто гарантує його істинність], ми називаємо „ситуацією”” [Wolniewicz 1969, с. 27], або – в нашій термінології – „подією”.

Якщо говориться про підпорядкування якихось предметів, то мова може йти про підпорядкування з точки зору визначеного або довільного відношення (в цьому останньому випадку про кожні два предмети можна сказати, що вони взаємно припорядковані). Отже, віднесення не є якимось невизначеним підпорядкуванням; здійснюючи це підпорядкування, ми тим самим приймаємо щодо чогось зобов’язання, наприклад, визнати (істинним) дане судження в певних обставинах. Часом вимагають, щоб віднесення задовольняло наступну умову:

(25) Якщо S не відноситься до Z , то S відноситься до не- Z .

Ані (9), ані (10) не дають підстав до такого розуміння терміну „відноситись”.

Додаймо, що прийняте вище буття-таким-же семантичних функцій речень і назв можливо проявляється у паралелізмі, який з’являється між істинністю (речення) і непорожністю (назви). Так, як судження „Падає” є істинним, коли трапляється – наприклад дійсно – «якесь» те, що падає, так, наприклад, і поняття „людина” не є порожнім, коли є – наприклад – якась людина. Те, що вказаний паралелізм має місце, ще не визначає наперед бути-таким-же семантичних функцій речень і назв. Серед іншого з’являється і така можливість, що як речення, так і назви виконують ту саму функцію (семантичну) віднесення до певних предметів, але семантична

функція речень тим не вичерпується, оскільки питання про результати номіналізації речень можна замінити питанням про результати (і саму допустимість) «сентенціоналізації» назв.

Треба пам'ятати, що „істинність” означає реляціональну рису, а не – як часом висловлюється Р. Інгарден [Ingarden 1931, с. 378] – двохаргументне відношення. Оскільки „я є жонатий” – це не те саме, що „я знаходжуся у відношенні „жонатості” до певної особи”, так і „є істинний” – це не те саме, що „бути у відношенні істинності до певної події”. Отже, встановлення істинності не полягає у встановленні того що трапляється певне відношення певного відношення, наприклад, узгодження чи подібності, як би хотів Дж.Л. Остін, котрі є ступеневими, і власне, цю ступеневість наслідую істинність (див. [Szymura 1982, с. 175]), а у встановленні того що трапляється подія, припорядкована даному судженню. Це розпізнавання чогось як десигнату даного судження – а не відшукування якоїсь подібності – може бути проведеним з різним ступенем успіху (resp. певності); і цю ступінь буде наслідувати раціональне визнання судження (істинним), а не сама істинність цього судження.

Б. Формалістична інтерпретація семантичної дефініції

Змінні в (9) і (10) є іменними змінними. Натомість при формальній інтерпретації семантичної дефініції:

(26) [Для кожного судження (вставленого на місце S) „ S ” є істинне, коли S ”, змінні є пропозиціональними змінними. Тому розміщення формули „ S ” є істинне, коли S ” в області дії квантифікатора, що зв'язує „ S ”, є прийнятним тільки при підстановочній інтерпретації кванторів; вона ж врешті-решт вимагає звернення до поняття „істини”, а отже не може бути коректно застосована у формулі, яка визначає це поняття.

А. Тарський звертав увагу на неможливість застосувати цю формулу у загальній (*scil.* природній) мові і на труднощі у висловленні умови, в силу якої „ S ” є *suppositione materialis* речення „ S ”, а не 18 літера сучасного латинського алфавіту. М. Кокошинська записувала формулу (26) таким чином: x є істинне, коли p – зазначаючи, що „ p ” представляє речення, назва якого займає місце „ x ”

[Kokoszyńska 1939-1946, с. 170-171]. Однак треба підкреслити, що А. Тарський не виключав можливості сконструювання з цієї точки зору задовільної формули [Tarski 1933, с. 12, 15].

Може виникнути враження, що формули (9) і (10) є конкурентним розв'язком проблеми А. Тарського. Однак це помилкове враження. Проблема А. Тарського – це питання, яким чином істинність складних речень залежить від істинності простих речень. Формули (9) і (10) щонайбільш конкурентні щодо формули (26).

В. Нігілістична інтерпретація семантичної дефініції

При інтерпретації:

(27) „Судження „ S ” є істинне” значить те, що й „ S ”, яку підтримував серед інших Р. Карнап, слово „істинне” є логічно зайвим; воно є лише стилістичною «оздобою». Вже А. Тарський зауважив, що нігілістична концепція істини унеможливорює висловлення гіпотез, що проголошують наприклад, начебто всі речення, які визнаються певною людиною, є істинними [Tarski 1969, с. 18]. Слушно відмовляють у рівнозначності дефінієндуму і дефінієнсу визначення (27). Ситуація, на яку вказує А. Тарський, є свідченням цієї нерівнозначності.

10.5. Синтаксична дефініція „істинності”

Формула

(28) Для кожного судження S [S є істинне, коли для кожного судження T (якщо T є істинне, то S є когерентним з T)] може мати дві інтерпретації, залежно від розуміння „когерентності”.

А. Конгруенційна інтерпретація синтаксичної дефініції

(29) Для кожного судження S [S є істинне, коли для кожного судження T (якщо T є істинне, то S не суперечить T)].

Б. Інференційна інтерпретація синтаксичної дефініції

(30) Для кожного судження S [S є істинне, коли для кожного судження T (якщо T є істинне, то S виникає з T)].

К. Твардовський слушно вважає синтаксичну дефініцію визначенням, посередньо обтяженим *circulo in definiendo*, оскільки когерентні (*scil.* «згідні») судження – це врешті такі судження, котрі можуть бути одночасно й істинними [Twardowski 1925, с. 274]. В обох інтерпретаціях формула (28) не є дефініцією „істинності”, оскільки предикат „істинний” з’являється по обох боках еквівалентності. Щоб (28) надати вигляду дефініції, її можна переформулювати у двох версіях: радикальній або обмеженій (інтерпретованих також конгруентно або інференційно).

В. Радикальна версія синтаксичної дефініції

(31) Для кожного судження S [S є істинне, коли для кожного судження T (S є когерентним з T)].

Одразу видно, що оскільки для кожного судження можна знайти судження, котре йому суперечить, (31) в конгруентній інтерпретації не може бути прийнятним. Радикальну версію синтаксичної дефініції в інференційній інтерпретації, котра просто є дефініцією „логічної істинності”, можна було б визнати задовільною, якщо б у нашому розпорядженні був критерій імплікативного виникання, що не звертається до „істинності”. Тимчасом, як зауважив Т. Котарбінський, „щоб [...] довідатись, що речення виникає [імплікативно] з усякого іншого, треба вже заздалегідь знати, що воно істинне” [Kotarbiński 1929, с. 141]. Те саме стосувалось би відповідно еквівалентності, а тим більш – семантичного виникання.

Г. Обмежена версія синтаксичної дефініції

З огляду на вказану вище трудність визначення „істинності” обмежується певною виділеною множиною суджень.

(32) Для кожного судження S , що належить до певної множини X [S є істинне, коли для кожного судження T , що належить до цієї множини X (S є когерентним з T)].

(33) Для кожного судження S [S є істинне, коли для кожного судження T , що належить до певної когерентної множини X (S є когерентним з T)].

Дефініції (32) і (33) можна вважати експлікацією погляду, що „робить істинність речення залежним від того, чи є воно складником когерентного цілого” [Marciszewski (ред.) 1970, с. 216]. Зрештою, не виключено, що дехто був би схильний бачити природу істинності у внутрішній когерентності (особливо у внутрішній несуперечливості) даного судження. Однак це не є навіть симптомом істинності судження.

Головне звинувачення проти когеренціонізму – також у обмеженій версії – зводиться до вказівки, що посилення на когерентність можливо є необхідним при обґрунтуванні, але не при встановленні істинності суджень; зрештою, навіть при обґрунтуванні умова когерентності не є перевіркою (пор. [Gumański 1977, с. 198]).

Дехто захищає конгруентну інтерпретацію синтаксичної дефініції в обмеженій версії – а радше відкидає аргументи її опонентів – вказуючи, що існування несуперечливої літературної фікції є спірною справою (пор. [Wolniewicz 1968, с. 198; Szymuga 1983, с. 186]). Зауважмо, по-перше, що антикогерентний аргумент звертається лише до можливості конструювання когерентної (*vel.* несуперечливої) системи неістинних суджень, а не факту, що така система була сконструйована. По-друге, додаймо, що навіть, якщо б в якійсь «казці» *de facto* з’явилися суперечливі речення, то їх просто можна було б усунути.

10.6. Прагматична дефініція „істинності”

А. Інструменталістична інтерпретація прагматичної дефініції в абсолютній версії: сильніший і слабший.

(34) Для кожного судження S [S є істинне, коли для кожної особи O (S є корисним для O)].

(35) Для кожного судження S [S є істинне, коли для певної особи O (S є корисним для O)].

Коли говориться, що судження є істинне, якщо воно є «корисним» або «ефективним» [Chwedeńczuk 1984, с. 79], то мова може йти про істинність, релятивізовану щодо визначеної особи.

Б. Інструменталістична інтерпретація прагматичної дефініції у релятивній версії.

(36) Для кожного судження S і особи O (S є істинне для O , коли S є корисним для O).

Отже, в більш сильній абсолютній версії (на якій ми тут остаточно зупинимось) ми маємо:

(37) Для кожного судження S { S є істинне, коли для певної події Z і для кожної особи O [якщо (O спрямована на досягнення Z і O діє згідно з S), то O досягає Z]}.

У (37) закладається, що подія, до якої хтось прямує, є для нього – як передбачений результат – пізнавально вигідною, оскільки полегшує пізнання інших речей, або позапізнавально вигідною, наприклад, як певне гедонічне або моральне благо. Чиясь дія закінчується успіхом, коли цей хтось досягає цієї вигідної події, робить її дійсною.

Зворот „ O діє згідно з S ” я хотів би розуміти так: „ O діє, визнаючи S (істинним)”, а отже „ O діє з припущенням, що S є істинне”. На жаль, важко виразно сказати, що це означає „діяти з певним припущенням”. Для експлікації цього виразу, принаймні частково, можна використати уточнення К. Шанявського [Szaniawski 1973, с. 190 і наст.]. У кожному разі (37) остаточно набирає вигляду:

(38) Для кожного судження S { S є істинне, коли для певної події Z і для кожної особи O [якщо (O спрямована на досягнення Z і O діє з припущенням, що S є істинне), то O досягає Z]}.

Одразу видно, що (38) не є дефініцією (в нашому розумінні терміну „дефініція”), оскільки термін „істинний” з’являється в обох аргументах еквівалентності. Формула (38) була би дефініцією, якщо б вираз „істинний” з’являвся в обороті „ O діє з припущенням, що S є істинне”, наприклад, в сенсі, який йому надає семантична дефініція. Без огляду на те, чи ми зробимо таке застереження, я погоджуюсь з Дж.Е. Муром, що погляд: кожне істинне і тільки таке судження є корисним – явно є хибним.

Вище наведене мною розуміння звороту „ O діє згідно з S ” є розумінням прийнятним, однак я не можу сказати, чи єдино прийнятним. У зв’язку з цим непевним є також твердження про недефініювальність формули (38). Однак я не став її відкидати на тій

підставі, що експлікація „ O діє, визнаючи S (істинним)” – „ O діє, вірячи, що S ” – може відбуватись згідно з відомими пропозиціями Р. Карнапа, оскільки вони мені не здаються переконливими.

В. Практицистична інтерпретація прагматичної дефініції

Інколи звертання до семантичного сенсу „істинності” є ще більш наглядним, ніж у (38). Наприклад, говориться, що якщо якимось переконанням «шанує» факти, то коли воно є корисним, воно заслуговує на те, щоб називатись „істинним”. Отже (в більш сильній абсолютній версії) ми маємо:

(39) Для кожного судження S {якщо S є істинне (семантично), то [S є істинне (практицистично), коли для кожної особи O (S є корисним для O)]}.

Бо здається є так, що переконання «шанує» факти тоді, коли відноситься до певної події, яка трапляється, а це – в силу класичної інтерпретації семантичної дефініції – має місце, коли це переконання є істинним (семантично). В обох інтерпретаціях – інструменталістичній і практицистичній – дефініція „прагматичної істинності” не може обійтись без поняття „семантичної істинності”.

У висловленнях прагматистів, наприклад У. Джеймса, що безпосередньо торкаються істинності, можна знайти і такі формулювання, які можна проінтерпретувати як різні висловлення семантичної дефініції. Отже, виникає метатеоретичне протиріччя, начебто прагматисти (особливо У. Джеймс) протиставляються класичній дефініції істини, одночасно визнаючи її. Як на мене, це протиріччя можна розв’язати, якщо у першому випадку під „класичною версією семантичної дефініції” розуміти ту версію семантичної дефініції, „згідність” якої означає не що інше, як „буття зображенням”, а у другому випадку мати на увазі версію (9).

Стверджуючи вище, що деякі висловлення прагматистів вдається проінтерпретувати як вибір на користь класичної теорії істини, я не хочу сказати, що метафізика (деяких) прагматистів не відрізняється від метафізики, сприйнятої деякими прихильниками класичної теорії істинності; але це вже питання онтичного статусу чуттєвої частини досвіду.

Г. Утилітаристична інтерпретація прагматичної дефініції

Утилітаристична інтерпретація – у вигляді інструменталістичної і практицистичної інтерпретації – може з'являтися в абсолютній (сильнішій і слабшій) версії, а також у релятивній версії. Нижче ми розглянемо тільки її абсолютну версію.

(40) Для кожного судження S і події Z {якщо S відноситься до Z , то [S є істинне, коли для кожної особи O (Z є корисним для O)]}.

Всупереч інструменталістичній і практицистичній інтерпретації (40) не тільки надає слову „істинний” нове значення порівняно із значенням, яке приписується „істинності” в семантичній дефініції, але й у відношенні до цього другого – як здається – є незалежним.

Пригадаймо, що про таку дефініцію кілька десятиліть тому писав Л. Хвістек: „Як теоретична, так і досвідна істина є цілком незалежними від питання корисності. Існує багато математичних тверджень, в істинності яких ніхто не має сумніву, а котрі тим не менш ледь животіють у нечитаних ніким працях. Ствердження досвідної істини може бути не тільки не корисним, але навіть досить небезпечним, наприклад, у випадку сновиди, котрий ходить по даху. Натомість багато хибних гіпотез відіграло вирішальну роль у розвитку науки, підштовхуючи до нових досліджень” [Chwistek 1933, с. 208].

Мені здається, що представлені реконструкції і зроблені вище зауваження дозволяють зробити такі висновки.

По-перше, синтаксична і прагматична дефініції є помилковими дефініціями, оскільки залежно від інтерпретації:

- (а) взагалі не є дефініціями *sensu stricto*;
- (б) посередньо обтяжені *circulo in definiendo*;
- (в) в кінцевому рахунку звертаються до семантичної дефініції, або
- (г) виявляються певною стилізацією цієї останньої.

По-друге, при певній інтерпретації синтаксична дефініція накладає на істинність умови, які не можуть бути виконані жодним судженням, прагматична ж – такі, що виконуються тільки деякими істинними судженнями.

Отже, з трьох відповідей на питання про сутність істинності остаточно залишається одна: та, виразом якої є семантична дефініція в інтерпретації (9).

10.7. Перевірка істинності

Як встановити, чи дане судження є істинне? Якщо прийняти семантичну дефініцію в класичній інтерпретації, то на це питання можна відповісти таким чином: достатньо встановити, чи трапляється подія, до якої відноситься дане судження. Скептики додають: встановити з усією впевненістю – і додають: цього ніколи не вдасться зробити.

Обмеження скептиків я вважаю надзвичайно сильним: те, чи трапляється подія, до якої відноситься дане судження, по-різному може бути встановленим для різних суджень і з різним ступенем впевненості. Бо немає універсальної перевірки *ex definitione*, тобто такої, „після якої можна було б переконатись в істинності будь якого істинного речення” [Kotarbiński 1929, с. 141]. Здається, що навіть щось, що претендувало б на те, аби називатись „атрибутом”, „діагностичною природою істинності”, мусило б бути альтернативою щодо рис [Żytkow 1977, с. 34-35].

Натомість кожний критерій істини має цінність тільки для певної області висловлень. А навіть більше, часто – між іншим у випадку теоретичних гіпотез – треба задовольнитись опосередкованим критерієм.

10.8. Еvidенційна характеристика істинності

(41) Для кожного судження S і події Z {якщо S відноситься до Z , то [якщо для певної особи O (Z очевидне для O), то S є істинне]}.

Очевидності – збудження «невідпорного почуття», «накладання» – при цьому можуть бути щонайменш двоякого виду: об'єктні і суб'єктні.

А. Перцепційна інтерпретація еvidенційної характеристики

(42) Для кожного судження S і події Z {якщо S відноситься до Z , то [якщо для певної особи O (Z сприймається через O), то S є істинне]}.

Б. Інтуїтивна інтерпретація евіденційної характеристики

(43) Для кожного судження S і події Z {якщо S відноситься до Z , то [якщо для певної особи O (Z являється з необхідністю для O), то S є істинне]}.

Критерій очевидності – ясність і виразність сприйняття – був *expressis verbis* сформульований Р. Декартом, але – як засвідчує В. Рубчинський [Rubczyński 1906, с. 309] – він був відомий вже стоїкам. Евіденційна характеристика є іноді так – помилково – сформульована, начебто очевидними мали б бути не сприйняті або розглянуті події, а самі судження.

10.9. Структурна характеристика істинності

Прихильники синтаксичної дефініції „істинності” іноді висловлюються так, що їх висловлення можна вважати такими, що подають не дефініцію, а характеристику „істинності”, конкурентну щодо евіденційної характеристики.

А. Когерентційна інтерпретація структурної характеристики

(44) Для кожного судження S [якщо для кожного судження T (якщо T є істинне, то S є когерентне з T), то S є істинне].

Формула (44) – подібно як і наведена нижче оперативна характеристика – може знаходитися у конгруенційній або інференційній інтерпретації. Можна також її – як синтаксичну (і оперативну інтерпретацію структурної характеристики) – приймати у радикальній або обмеженій версії. В першому випадку судження T належить до всього нашого знання або принаймні до якомога розлогішої множини суджень, причому, коли мова йде про знання, то йдеться про множину всіх визнаних суджень, а не тільки визнаних (*de facto*) істинних суджень. У другому випадку множину вихідних суджень утворюють, насамперед, судження, що визнаються істинними в силу критерію очевидності в перцепційній інтерпретації.

Твердження про ступеневість істини, зв'язані з когерентційною характеристикою (чи дефініцією) „істинності”, вдається захистити тільки тоді, коли під „ступеневістю” розуміється ступеневість сили

визнання суджень: з чим більшою множиною визнаних (істинними) суджень було б когерентним дане судження, в тим більшому ступені воно заслуговувало б на визнання.

Звинувачення у *regressus in infinitum*, спрямоване на критерій когерентності і висловлене таким чином, що застосування перевірки треба відобразити в певному судженні, яке потім (!) повинно бути перевірене на істинність, – торкається всіх критеріїв: прагматичного, як це показав Б. Рассел, але й кореспонденційного. Щоб його уникнути, достатньо відрізнити висловлення, що дане речення є істинним, від встановлення, що воно є істинним (пор. [Chwedeńczuk 1984, с. 233]. Схожим чином, якщо правильною є конструкція парадоксу Л. Нельсона, то цей парадокс вдається відбудувати на підставі будь-якої характеристики істинності. Як показав Я. Лукасевич, „жодного критерію істини не можна довести, бо в разі доведення виникає або порочне коло, або *regressus in infinitum*” [Łukasiewicz 1911, с. 85].

Б. Оперативна інтерпретація структурної характеристики

(45) Для кожного судження S [якщо для кожного судження T (якщо T є когерентне з S , то T є істинне), то S є істинне].

Формулу (45) в інференційній інтерпретації обмеженій (перцепційно) таким чином, що множина, до якої належить T , є множиною сприйняттєвих суджень, можна вважати – як давно помічено – характеристикою, що подає критерій загальних суджень. Ті, котрі вважають, що „судження істинне тоді, коли виведені з нього наслідки перевіряються досвідом”, забувають – як пише І. Домбська – про те, що „в досвіді можуть перевірятися наслідки речення, котре саме не є істинним” [Dąbbska 1931, с. 15]. Якби там не було, це є „типова перевірка за допомогою наслідку, котра дозволяє приписувати твердженням, що перевіряються, високий рівень ймовірності” [Czeżowski 1970, с. 22]. Услід за А. Вернером треба пам'ятати, що «в емпіричних науках у результаті перевірки визнаних речень отримується [...] властиво не сама істинність тверджень, але їх обґрунтування у вигляді формули, що говорить про „визнання істинним”» [Wiegner 1963, с. 123].

Іноді прагматисти виражаються так, начебто вони вважають симптомом істинності корисність:

(46) Для кожного судження S [якщо S є істинне, то для кожної – або певної – особи O (S є корисним для O)].

Нб. згідно з Б. Суходольським [Suchodolski 1947, с. 403], корисність („плідність”) з позиції прагматистів є не симптомом, а критерієм істинності.

10.10. Генетична характеристика істинності

А. Універсальна версія загальноприйнятої інтерпретації генетичної характеристики

(47) Для кожного судження S [якщо для кожної особи O (O визнає S), то S є істинне].

Б. Сцієнтистична версія загальноприйнятої інтерпретації генетичної характеристики

(48) Для кожного судження S [якщо для кожного дослідника B (B визнає S), то S є істинне].

Легко показати, що не всі одногосно визнані судження є істинними. Дехто вважає – як, між іншим, зауважує І. Домбська [Dąmbska 1931, с. 15] – що загальна згода є не критерієм, а природою істинності. Можливо, тут втручається певний особливий («оказіональний») сенс „істинності”, з яким ми вживаємо термін „істина” про чиєсь висловлення, коли хочемо ствердити, що ми солідаризуємося з позицією, вираженою у фактах виголошення цього висловлення” [Kmita 1964, с. 119-120].

В. Апробаційна інтерпретація генетичної характеристики

(49) Для кожного судження S [якщо для певної особи O (O визнає S), то S є істинне].

Критерій авторитету [Kotarbiński 1929, с. 147], що неодноразово зустрічається, можна вважати версією генетичної характеристики у апробаційній інтерпретації при точному виокремленні осіб, переконання котрих є перевіркою істинності. Здається, що коли Т. Кубін-

ський говорить про соціологічну і психологічну концепції істини, то він має на увазі відповідно загальноприйнятну й апробаційну інтерпретацію генетичної характеристики [Kubiński 1959, с. 183].

Іноді вважається, що чиєсь визнання певного судження є не критерієм, а симптомом істинності цього судження. Слушно згадується, що є істинні, але ніким не визнані судження.

10.11. Розв’язувальність спору

Строгим правилом в аналізі проблеми істини є відокремлення в ньому спору про сутність від спору про перевірку і окремих їх розгляд.

До вирішення спору про перевірку істинності можна приступити лише після вирішення спору про значення слова „істинний”, навіть якщо це було тільки інтуїтивне, тимчасове рішення [Hempoliński 1983б, с. 222]. Натомість робити спроби експлікації „істинності” можна лише після аналізу принаймні певних суджень щодо того, чи вони є, чи не є істинними.

Бо в цьому випадку філософ має обов’язок не встановлювати, а викривати певні ефективні методи знаходження, коли – а крім цього, можливо, в якій мірі – дані співпадіння у пізнанні заслуговують на довіру у питанні своєї предметності; за яких обставин – а можливо, крім цього, і з яким ступенем визначеності – ми можемо визнати дані судження істинними. Ці методи, що очікують на викриття, декотрими, напевно, несвідомо, а іншими, можливо, навіть і свідомо застосовуються; однак тут йдеться не про статистику, не про встановлення ступеня загальності певних практичних дій іменування чи дослідження. По суті, тут не йдеться і про те, як розуміють „істинність” і як *de facto* перевіряють істинність ті чи інші [особи], хоча не виключено, що відповідні результати лексикографа або «сцієнціо»-соціолога можуть мати і для семантичного аналізу певне допоміжне значення. Але – всупереч, здається, Б. Хведеньчукові [Chwedeńczuk 1984, с. 107] – мова не йде і про те, щоб зробити довільний вибір. На рішення накладені нетривіальні умови.

Отже, ніхто з дійсних учасників спору не може сказати, що йому не йдеться про встановлення умов предметності пізнання, пізнання того, як є. Якщо він у вступі як скептик або агностик скаже, що пізнання того, як є – недосяжне, то він просто випадає з гри.

Отже, ніхто з дійсних учасників спору не може сказати, що йому не йдеться про встановлення умов істинності істинних суджень, тобто суджень, в яких усвідомлюється предметність пізнання. Якщо хтось на початку каже, що таких суджень нема, то він відходить від культивування епістемології, а в кожному разі – перестає займатись однією з безсумнівних цінностей пізнання [Nempoliński 1983a, с. 12], а не подає якогось іншого рішення проблеми істини.

Звичайно, обидва роблять вільний вибір, але це є вибори ледь-ледь жевріючої філософської (не)заангажованості. Той, хто дійсно вирішує взяти участь у спорі про істину, при його вирішенні взагалі не має вільного вибору. Всі інші не турбуються про встановлення ефективних методів, але мені важко повірити, що їх *de facto* ані не цікавить істинність жодних суджень, ані не залежить їм на розрізненні предметного пізнання від безпредметного; їм просто не хочеться виходити за межі інтуїтивних актів. І це (тільки!) їм дозволено.

Я думаю, що в ході досліджень філософа, який вивчає сутність істинності, і, наприклад, хіміка, котрий вивчає сутність кислотності, не має принципової різниці. Хімік також не анкетним методом встановлює, у чому полягає кислотність і як краще переконатися, чи щось є кислотою, чи ні. Зрештою, цього не роблять навіть лінгвісти, встановлюючи зміст слова „кислота”. Незважаючи на це, вибір тої чи іншої експлікації „кислотності” не є справою чієїсь аксіологічної ієрархії, не є справою вільного вибору. Просто є певні властивості певних предметів, котрі хочеться описати, якби ми їх не називали: „кислотністю” або „дваслотністю”. Так само: є певні істинні судження; є певні предметні пізнавальні процедури. Є, незалежно від того, як ми їх назвемо. Бо це – як сказав би Дж.Е. Мур – емпіричний факт. Буває, що ми визнаємо істинні судження. Буває, що ми досягаємо предметного пізнання. Теоретична проблема полягає у тому, щоб так *explicite* сформулювати відповідні дефініції і характеристики, щоб ми могли – коли цього захочемо – усвідомити їх для себе або (за побажанням) переказати іншим. Щоб ми у подробицях могли усвідомити значення слова „істинний”, значення, у якому – як говорить Дж.Е. Мур – істинне судження завжди є істинним.

Інакше ми прийдемо до плутанини у комунікації.

11. Про сутність

У людській мові небагато є виразів, котрі були б так випробувані мінливою долею, як вираз „сутність”.

Кс. Я. Саламуха, „3 історії одного виразу („сутність”)”
[Salamucha 1946, с. 3]

У 1963 році Г. Ельценберг видав у Кракові книжку *Клопін з існуванням*. О. Ю.М. Бохеньський колись зізнався, що не має клопотів з існуванням, особливо коли ... лежить у ліжку. Я маю клопоти як з існуванням, так і з сутністю. У чому полягають клопоти з існуванням, я вже описав. Зараз я хотів би зайнятися клопотами з сутністю.

Те, що я хочу у зв'язку з цією темою сказати, двічі пов'язано зі спадщиною кс. Я. Саламухи. А саме, я звертаюсь як до його дослідницького методу, так і до досягнутих з допомогою цього методу результатів. Отже, по-перше, подібно до нього я використовую знаряддя логічного аналізу: вірю, що тільки воно дозволяє детально зрозуміти і ясно представити, про що тут насправді йдеться. По-друге, я безпосередньо користуюся результатами, представленими в його праці [Salamucha 1946].

Для аналізу понять „сутність” не вистачить мови одного числення класів або одного числення предикатів першого ступеня – тому я поєдную їх між собою, модифікую і збагачую. Оскільки я приділяю велику вагу манері прочитання формул обох мов у природній мові, то зазначаю, що я хотів би, щоб:

(а) вираз „ Px ” був прочитаний: „ P є властивістю x -а” (а не: „ x є P ”);

(б) вираз „ $t.Px$ ” був прочитаний: „у момент t : P є властивістю x -а”;

(в) вираз „ $x \in Z$ ” був прочитаний: „ $x \in Z$ -том” (або: „ x належить до множини Z -тів”).

Символ „ \rightarrow/\leftarrow ” вказує, що в даному випадку мова може йти як про імплікацію „ \rightarrow ” імплікацію „ \leftarrow ” так і про еквівалентність „ \equiv ”.

11.1. Три несуттєві поняття „сутності”

Несуттєвими поняттями „сутності” я вважаю такі, які цілковито зводяться до поняття „властивості” (можливо „необхідної властивості” або „своєрідності”), „незмінної властивості” або „загалом властивостей”.

Розглянемо наступну дефініцію:

(A) $\wedge x \wedge I (I \in \text{сутністю } x \text{-а} \equiv Ix)$.

Так сформульованої *explicite* дефініції, що просто ототожнює сутність даного предмету з його довільною властивістю, ми не знайдемо, ймовірно, ні в нікого. Однак розглянемо наступне формулювання Аристотеля [Arystoteles - 323, с. 164]:

Сутність кожної речі – це те, завдяки чому річ є річчю самою по собі (*proper se*) [„το τι ην ειναι εκαστου ο λεγεται καθαυτο”].

Мені здається, що думка, яка в ньому міститься, може бути зреконструйована так:

(Б) $\wedge x \wedge I \{I \in \text{сутністю } x \text{-а} \equiv \wedge y [(x = y) \rightarrow Iy]\}$.

Отже, так як:

$\wedge x \wedge I (I \in \text{сутністю } x \text{-а} \rightarrow Ix)$,

а одночасно

$\wedge x \wedge I \{Px \equiv \wedge y [(x = y) \rightarrow Py]\}$,

то врешті кожна властивість даного предмету була би його сутністю. Отже, дефініція (Б) не дозволяє відрізнити суттєві властивості від несуттєвих.

Цього наслідку можна було б уникнути двояким чином.

По-перше, на початку дефінієнса дефініції (Б) можна було б вставити функтор необхідності; тоді сутністю даного предмету була би його «необхідна» властивість:

(Б') $\wedge x \wedge I \{I \in \text{сутністю } x \text{-а} \equiv \wedge y [(x = y) \rightarrow \epsilon Iy]\}$.

В цьому напрямку рухаються формулювання М.А. Кромпеца типу [Kramiec et al. 1992, с. 103]:

Схоплюючи сутність речі, ми схоплюємо її конститутивні риси, без яких дана річ не може бути тим, чим є (собою).

По-друге, згаданого наслідку можна уникнути, якщо сутністю визнати властивість, приналежність якої є одночасно необхідною і достатньою умовою тотожності даного предмету, тобто своєрідність:

(Б'') $\wedge x \wedge I \{I \in \text{сутністю } x \text{-а} \equiv \wedge y [(x = y) \equiv Iy]\}$.

Таку думку містить, наприклад, формулювання А.Б. Стемпеня [Stępień 1964, с. 223]:

Сутність [це] те, що суттєве; те, завдяки чому щось є тим, чим є; без чого не було би тим, чим є (собою).

Тепер розглянемо формулювання Т. Чежовського [Czeżowski 1938, с. 41]:

Аристотель вчив, що в кожній речі є двоякі риси: одні суттєві для неї, постійно їй притаманні і приводять до того, що ця річ є саме такою, а не чимось іншим; вони утворюють сутність речі; інші – змінні, випадкові, несуттєві.

Тут дефініція (Б) збагачується часовою характеристикою:

(Б''') $\wedge x \wedge I \{I \in \text{сутністю } x \text{-а} \equiv \wedge y [(x = y) \rightarrow \wedge t (t: \text{існує } y \rightarrow t: Iy)]\}$.

У випадку розглянутих до цих пір дефініцій не вирішується, чи сутностями мали б бути окремі «прості» властивості предмету (тоді предмет міг би мати багато сутностей), чи також – або лише – властивості, що є «сумою» всіх окремих властивостей. Зустрічаються інші рішення. У А.Б. Стемпеня ми маємо, наприклад [Stępień 1964, с. 93-94]:

Сутність [як трансцендентальний корелят існування, зміст буття – це] сукупність всіх якісних кваліфікацій, притаманних даному предметові.

Ми зреконструюємо цю дефініцію таким чином:

(В) $\wedge x \wedge I \{I \in \text{сутністю } x \text{-а} \equiv \wedge P [Px \equiv (P \in I)]\}$,

із застереженням, що існування не є властивістю. Отже, в цьому представленні сутність даного предмету є т. зв. повним змістом, тобто загалом властивостей цього предмету.

11.2. Суттєвіше поняття „сутності”

Кс. Я. Саламуха звернув увагу на те, що для понять „сутності”, які до цих пір обговорювалися, мова йшла про сутність одиничних предметів – індивідів. Труднощі, пов’язані з так зрозумілою „сутністю”, схоласти намагались усунути, поєднуючи сутність (на взірєць Платона) не з індивідом, а з родом (ідеєю). А саме, згідно з кс. Я. Саламухою, одна зі схоластичних дефініцій звучала так [Salamucha 1947, с. 3]:

Сутністю даного предмету є те, без чого предмет на належав би до даної групи ([даного] роду) предметів.

Схоже формулювання ми знаходимо також у К. Айдукевича [Ajdukiewicz 1946, с. 17-18]:

Тому, хто висловлює речення „чотиристоронність є суттєвою рисою квадрату”, йдеться про те, що вираз „чотиристоронний” можна сказати про вираз „квадрат” в аналітичному реченні, або іншими словами, йому йдеться про те, що речення „квадрат є чотиристоронний” є аналітичним реченням, тобто реченням, яке можна вивести з аксіом мови згідно з правилами виводу (перетворення), притаманним цій мові.

Також і А.Б. Стемпень пише [Stępień 1964, с. 223]:

Загальна сутність предмету [це все те], що визначає родову чи видову приналежність даного буття, наприклад, те, що складає людськість Яна, його тваринність і розумність.

Реконструкція такого поняття „сутності” могла б мати такий вигляд:

(Г) $\wedge x \wedge I \wedge Z \{I \text{ є сутністю } x\text{-а як } Z\text{-а} \equiv [(x \in Z) \rightarrow \leftarrow Ix]\}$.

Отже, в цьому випадку сутністю Z -ів вважалась би їх «спільність» (тобто властивість, спільна всім Z -ам; наприклад, чотиристоронність для прямокутників), особливість (тобто, властивість тільки Z -ів, наприклад, квадратність для прямокутників) або – що буває найчастіше – своєрідність, а отже властивість як спільна, так і особлива (наприклад, разом узяті площинність, чотиристоронність і прямокутність для прямокутників).

Тут варто розглянути кілька цікавих випадків.

(Г1) Z є неоднорідною множиною, наприклад, множиною {Люблін, Сталін, кошик малини}.

Така ситуація може бути тільки тоді, коли заздалегідь не виключається, що «група», з огляду на яку визначається сутність, може бути довільною (аби тільки більше як одноелементною) множиною. Для множин, про які йде мова sub (Г1), найбільш імовірно не вдасться навести жодної сутності-«спільності».³²

(Г2) Z є одноелементною множиною, наприклад, множиною: {Ян}.

Тоді сутністю-своєрідністю є властивість, яку має тільки цей елемент. Тоді говориться – як у А.Б. Стемпеня [Stępień 1964, с. 223] – про сутність індивідуального предмету:

Індивідуальна сутність предмету [це є все те], що складає, наприклад, «яноватість» Яна.

(Г3) Z є т. зв. найнижчим природним родом.

У Аристотеля [Arystoteles - 347, с. 261] ми читаємо:

Знати природу [то τι εστιν] якоїсь речі, це те саме, що знати причину, завдяки якій ця річ існує.

При певному відтворенні цього найближчого природного роду виникає – як показав кс. Я. Саламуха – порочне коло.

Нехай:

$\wedge Z \{Z \text{ є найнижчим природним родом} \equiv \wedge Z_1 \wedge Z_2 \{[(Z_1 \subset Z) \wedge (Z_2 \subset Z)] \rightarrow \sim (Z_1 \text{ суттєво відрізняється від } Z_2)\}]\}$.

Нехай у свою чергу:

$\wedge Z_1 \wedge Z_2 \{\sim (Z_1 \text{ суттєво відрізняється від } Z_2) \equiv \sim \vee I_1 \vee I_2 [(I_1 \neq I_2) \wedge \wedge x (I_1 \text{ є сутністю } x\text{-а як } Z_1\text{-а} \wedge I_2 \text{ є сутністю } x\text{-а як } Z_1\text{-а})]\}$

Отже, після двох кроків дефініювання повертається поняття, що дефініюється.

(Г4) I є тотожним з Z -овістю/-(ет)ністю.

³² Я. Войтишак дотепно зауважив, що такою сутністю-«спільністю» могло би бути, наприклад: буття-чимось, поява-літери-л-у-польській-назві-[відповідного]-предмету, або – додаймо – знаходження-на-Землі. Гірше було б із знаходженням сутності-своєрідності. Очевидно, тут знадобився б менш сумнівний приклад.

Висловлення, що сутністю якихось Z -ів (наприклад, квадратів) є Z -ність (тут: квадратність), є епістемологічною банальністю. Таку інтерпретацію поняттю „сутності” надавали його „вороги”: Т. Гоббс і його послідовники.

(Г5) Якщо I є відмінним від Z -овості/-(ет)ності, то можливі наступні випадки.

(а) I є «поверхневою» (видимою, такою, що кидається у вічі) властивістю, або навпаки, «глибокою», прихованою (невидимою).

(б) I є незмінною (сталою) властивістю.

(Г6) Твердження „ $\forall x [Ix \rightarrow (x \subset Z)]$ ” є законом:

(а) науковим – зокрема стверджуючим причинно-наслідкову залежність (I є причиною Z -овості/-(ет)ності);

(б) мовним (термінологічною конвенцією).

Ілюстрацію цього останнього випадку ми знаходимо у св. Фоми [św. Tomasz 1265, с. 14]:

Сутність речі є те, на що вказує дефініція. [...] Завдяки сутності можна про [...] якийсь предмет сказати, чим він є.

11.3. Два найсуттєвіші поняття „сутності”

Якщо б вживалося лише поняття „сутності”, повністю редуковане до поняття „властивості”, „необхідної властивості”, „незмінної властивості” або „загалу властивостей”, чи до „спільності” (тобто спільної властивості), „особливості” або „своєрідності”, то введення терміну „сутність” до філософського словника було б позбавленим розумних підстав, оскільки порушувало б принцип іменування однією назвою, обов’язковий для кожної правильної термінології (пор. [Jadaska 1976, с. 29-45]. На щастя, так не є: є два „суттєві” поняття „сутності”, існування яких легітимізує її термінологічність. Я буду їх відрізняти, говорячи відповідно про просту сутність та про складну сутність.

(Д) $\forall x \forall I \forall Z \langle I \text{ є простою сутністю } x\text{-а як } Z\text{-а} \equiv \{[(x \in Z) \equiv Ix] \wedge \forall y \forall P_w \{[(y \in Z) \rightarrow P_w y] \rightarrow \epsilon(Iy \rightarrow P_w y)\}\} \rangle$.

Як видно, дефініція (Д) вимагає, щоб властивість P виду (тобто належала до певної виділеної множини) W . При цьому виникають два цікаві випадки.

(Д1) Інтерпретацією дефініції (Е) може бути наступний *passus* з К. Айдукевича [Ajdukiewicz 1956a, с. 232-233]:

Подаючи дефініцію якогось роду тіл, наприклад, якогось хімічного елемента, ми визначаємо його через подання сукупності рис, спільних всім екземплярам цього роду, що відрізняють їх від всіх інших предметів. При цьому ми не називаємо всіх рис, спільних екземплярам цього роду, а лише декотрі [...]. Отже, якщо риси, спільні екземплярам даного роду і подані в його дефініції, підібрані так, що вони не тільки відрізняють екземпляри цього роду від решти предметів, але, крім того, мають ту властивість, що з них, згідно з законами природи, виникають інші важливі риси, спільні екземплярам цього роду, тоді ми говоримо, що в цій дефініції була подана не тільки однозначна, але, крім цього, й суттєва характеристика цього роду. Про таку дефініцію ми говоримо, що вона подає сутність роду, що визначається, а подані в ній риси ми називаємо суттєвими рисами.

На жаль, тут детальніше не уточнюється, у чому б мала полягати важливість спільних властивостей, які „виникають” з сутності (простої).

(Д2) Властивості виду W просто можуть бути своєрідностями, як у Т. Котарбінського [Kotarbiński 1956, с. 490]:

Дослідження сутності було б викриттям тих рис, своєрідно спільних всім елементам цієї області, які визначають загал їх своєрідно спільних рис.

Цікаво, що на сутність (при такому розумінні) не завжди накладається умова, щоб з неї випливали всі своєрідності [Kotarbiński 1929, с. 47]:

Часто під суттєвими рисами елементів даної області ми розуміємо ті риси, на підставі яких можна виявити порівняно найбільшу кількість важливих речей, своєрідних для цієї області.

В обох випадках – (Д1) і (Д2) – можна, до речі, вважати сутність незмінною властивістю (див.: (Г5б)), а твердження „ $\epsilon \forall y (Iy \rightarrow P_w y)$ ” – законом (див. (Г6)).

Наприклад, у Т. Котарбінського ми читаємо [Kotarbiński 1956, с. 487]:

Під сутністю предмету P [...] розуміється сукупність тривалих рис предмету P , що визначають загальне його своєрідність. При цьому P завжди є чимось загальним, а визначення розуміється так, що риса A визначає рису B завжди і тільки тоді, коли риса B притаманна даному предмету тому, що йому притаманна риса A .

Це – про просту сутність.

Для складної сутності ми маємо:

(Е) $\wedge x \wedge I \wedge Z \wedge P \wedge Q \langle I \text{ є складною сутністю } x\text{-а як } Z\text{-а} \equiv \{[(x \in Z) \equiv Ix] \wedge \sim \forall P \wedge Q \{[Q = (I - P)] \rightarrow \wedge y [(y \in Z) \equiv Qy]\} \} \rangle$.

Так визначена складна сутність Z -ів утворює конститутивний зміст назви, областю якої є множина всіх Z -ів.

Пригадаймо за К. Айдукевичем [Ajdukiewicz 1965б, с. 50-51]:

„Характеристичний зміст назви N при певному її значенні – це будь-яка множина рис така, що кожному десигнату назви N є притаманна кожна з рис множини T , і тільки десигнатам назви N є притаманна кожна з рис множини T . Наприклад, множина рис: площинність, чотиристоронність, рівнобічність, прямокутність – є характеристичним змістом області назви „квадрат. [...] Однак специфічний зміст певної назви може бути плеонастичним, тобто он може включати в собі більше рис, ніж потрібно для охарактеризування області цієї назви. Наприклад, зміст назви „квадрат”, який би складався з рис: площинність, чотиристоронність, рівнобічність і вписаність у коло – був би плеонастичним, бо включала в собі би більше рис, ніж потрібно для охарактеризування області назви „квадрат”. Це означає, що зі змісту цієї назви можна усунути певну рису (наприклад, вписаність у коло), а той бідніший зміст, що виникне, буде характеризувати ту саму область. Характеристичним зміст, який не є плеонастичним, ми називаємо конститутивним змістом. Тоді характеристичний зміст даної назви є її конститутивним змістом, оскільки він характеризує область цієї назви, причому, якщо хоч одну рису з нього усунути, то він перестав би характеризувати цю область. Рис, що містяться в плеонастичному змісті, який характеризує певну множину предметів, рис, усунення яких приводить до конститутивного змісту для тої самої множини предметів, називаються консекутивними рисами з огляду на

множину решти рис, що залишились в цьому змісті, тобто рисами, які виникають з цієї множини рис. Наприклад, риса вписаності у коло є такою консекутивною рисою з огляду на множину рис: площинності, чотиристоронності, рівнобічності і прямокутності, тобто вона виникає з множини цих рис. Конститутивний зміст не включає в собі жодної риси, яка була б виникаючою з огляду на множину рис, що залишились; плеонастичний зміст же завжди включає якусь таку рису.”

Більш цікава можливість, пов’язана з поняттям „складної сутності”, з’являється тоді, коли дефінієнс дефініції (Е) не виконується з приводу одночасної істинності і хибності другого члену. Бо тоді один складник складної сутності впливав би з другого.

Отже, тоді ми повернулись би до поняття, визначеного в дефініції (Д): один зі складників складної сутності був би *de facto* простою сутністю.

11.4. Два похідних поняття від поняття „сутність”

Схоластики поняття „сутності” (*essential, nota essentialis*) протиставляли поняттю „властивості” (*propria*) і випадковості (*accidentia*). Зв’язки цих понять можна представити у таких формулах:

(Ж) $\wedge x \wedge I \wedge P \{I \text{ є сутністю } x\text{-а} \rightarrow [P \text{ є властивістю } x\text{-а} \equiv \square \wedge y (Iy \rightarrow Py)]\}$;

(З) $\wedge x \wedge I \wedge P \{I \text{ є сутністю } x\text{-а} \rightarrow [P \text{ є випадковістю } x\text{-а} \equiv \diamond \wedge y (Iy \wedge \sim Py)]\}$.

Як зауважив кс. Я. Саламуха, на підставі дедуктивних систем вдається проінтерпретувати: сутність як дефініцій рису (про яку говориться в аксіомах і дефініціях системи); властивість – як тетичну рису (про яку говориться у твердженнях системи); випадковість – як рису за межами системи (про яку говориться у твердженнях за межами системи, тобто у т. зв. твердженнях про речі).

При такій інтерпретації сутність і властивість завжди релятивізовані щодо окресленої аксіоматики, а – як відомо – дану систему можна аксіоматизувати по-різному. Отже, жодна властивість

предмету, що належить області аксіоматизованої теорії, не може претендувати на роль його єдиної сутності. Це не вирішує питання одиничності сутності реальних об'єктів, оскільки до цих пір не має жодної аксіоматизованої теорії таких об'єктів. Ми маємо у розпорядженні такі теорії тільки для області ідеальних об'єктів.

Йшлося про сутність речі, а дехто вважає, що дослідження сутності речі є обов'язком філософа. Я ж так не вважаю.

Як філософ я нічого не можу сказати про сутність квадратності (бо це є область геометрії), ані, наприклад, домініканськості (бо це є область відповідних структур орденів). Натомість мій обов'язок полягає у тому, щоб щось сказати на тему поняття „сутності”.

У своїй книзі *Природа часу* З. Августинек написав, що термін „сутність” „часто сприймається архаїчно, а саме – метафізично”. І додав: „Нема жодної задовільної характеристики значення цього терміну” [Augustynek 1975, с. 9].

Я хотів би, щоб зроблені вище зауваження були кроком у напрямку деархаїзації поняття – чи радше понять – „сутності”.

12. Про простоту

Навіть про предмети, які звично вважаються складними і заплутаними, той чи інший філософ може висловитись цілком ясно.

К. Твардовський, *„Про ясний і неясний філософський стиль”*
[Twardowski 1919-1920, с. 28]

„Одним з намірів написаного мною було: спростити образ світу, [...] і через спрощення зробити його прозорішим і зрозумілішим” – писав В. Татаркевич [Tatarkiewicz 1979, с. 157].

Дехто приписує простоті значно важливіші функції:

(а) онтологічну простоту вважають необхідною умовою культивування науки;

(б) методологічну простоту (теорії) – критерієм вибору між теоріями з однаковим ступенем правдоподібності.

Отже, хоча й не всі так цінують простоту – наприклад, Р. Вуйціцький не називає її серед „чинників, які ми приймаємо до уваги, порівнюючи між собою теорії” [Wójcicki 1982, с. 276] – може варто ближче придивитися до самого поняття „простоти”.

12.1. Простота і відсутність частин

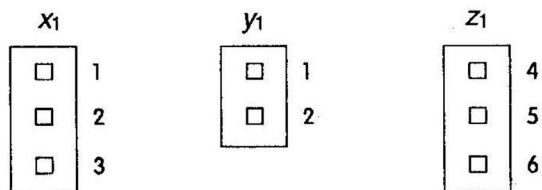
Вихідним пунктом аналізу буде дефініція „простоти”, наведена в монографії В. Стравінського [Strawiński 1991]. Стравінський користується трьома специфічними предикатами:

- ... є тотожний з ... (z/nn),
- ... є частиною (властивою) ... (z/nn),
- складення ... з (n/nn).

У певному спрощенні (!) його дефініції „простоти”, „складності” і „буття простішим від” виглядають таким чином:

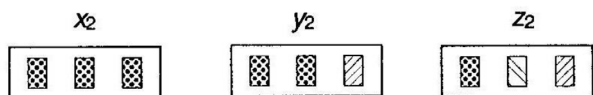
- (S1) x є простим, коли x не має частин.
 (S2) x є складеним, коли x має частини.
 (S3) x є простішим від y , коли y є складенням x -а з z -ом.
 Цю останню дефініцію можна ще спростити (!) до вигляду:
 (S3') x є простішим від y , коли x є частиною y -а.

На мою думку, дефініція (S3) має такі вади:
 – вона звертається до загадкової операції складання;
 – вона не дозволяє порівнювати предмети:
 (а) збудовані з нетотожних частин (простих):

в світлі цієї дефініції y_1 є простішим від x_1 , оскільки y_1 відрізняється від x_1 тільки відсутністю мереологічної частини 3; але невідомо, яким є y_1 у відношенні до z_1 , якщо обидва предмети складені з трьох таких самих, але нумерично різних мереологічних частин?

(б) щодо немереологічних частин (наприклад, властивостей):

не дозволяє збагнути того, що x_2 є простішим від y_2 і від z_2 , а y_2 – від z_2 , оскільки всі ці предмети складаються з трьох мереологічних частин, але у випадку x_2 ці частини мають таку саму властивість (крапки), у випадку y_2 спільну властивість (крапки) мають тільки дві частини, а у випадку z_2 кожна частина щодо властивості (крапки, лівий штрих і правий штрих) є різною.

12.2. Складники і властивості

Моя пропозиція дефініції „простоти” звертається до одного специфічного предикату, який вимагає коментаря:

– ... є частиною ... (z/nn).

Слово „частина” тут взято настільки узагальнено, що дефініція не буде вирішувати, чи йдеться про партитивні³³ частини (складники предмету), чи про атрибутивні частини (властивості предмету). Отже, я розширю поширену подекуди (пор., наприклад, [Borkowski 1980, с. 120]) практику інтерпретації сталої „ \in ”, як „належності” або „притаманності”.

При цьому я визнаю, що:

складник предмету P = частина (можливо, властива) предмету P , яка має ту саму онтологічну категорію, що й предмет P .

При цьому припущенні, наприклад, „шматок” речі є її складником, підмножина якоїсь множини – також, але властивість речі – ні. Подібним поняттям користався Аристотель, коли говорив про остаточні складники речі – „елементи” [Aristoteles - 323, с. 107]:

„Елементом” називається первинний внутрішній складник в речі, неподільний на різного роду речі; наприклад, елементами виразу є частини, з яких утворений вираз, і на які він остаточно ділиться, частини, яких вже далі не можна поділити на інші елементи, відмінного від них роду. Однак, якщо їх поділити на частини, то вони будуть того самого роду, як частинка води буде водою (але частинка фону не буде фоном). Подібно ті, хто говорить про елементи тіл, мають на увазі остаточні частки, на які діляться тіла, частки, яких вже не можна далі поділити на іншого роду тіла; вони називаються елементами незалежно від того, чи буде це одне тіло, чи більше.

Отже, складниками мовних виразів є виключно мовні вирази. Цю умову можна підсилити і вимагати тотожності семантичних категорій. Тоді, наприклад, складником складного речення може бути тільки речення, а не функтор чи назва, що знаходиться в ньому.

³³ Термін „партитивні” походить у цьому випадку від терміну „partycja” (від лат. *partitio* – перекл.); я тут не використовую термін „мереологічний”, щоб не склалось враження, начебто йдеться про частини, що характеризуються мереологією С. Лесьнєвського.

Питання, чи елементарні фізичні частки є складниками речі, з огляду на те, що незрозуміло, яку вони мають онтологічну категорію (можливо, й з огляду на неясність поняття „онтологічної категорії”), є відкритим.

Наскільки тут важливо добре усвідомлювати, що мається на увазі, коли говориться про частини, свідчить пастка, в яку колись потрапив Й. Дунс Скот, намагаючись обґрунтувати твердження (теологічне), що Бог є простим (нескладним) буттям. *Doctor subtilissimus* розмірковував так [Duns Szkot 1299, с. 52]:

Бог є простим (нескладним) буттям, оскільки:

- (а) є (з будь-якої точки зору) нескінченно досконалим, а тому
- (б) кожна його гіпотетична частина була б нескінченною, а
- (в) ніщо нескінченне не може бути частиною чогось, оскільки
- (г) „частина є менше цілого”.

Очевидно, що ключовим питанням у цьому розумуванні було логічне значення засновка (г).

12.3. Синтетичні і аналітичні частини

Як би там не було, предикат „... є частиною ...”, а точніше – споріднений йому предикат „... має частини ... і ...”³⁴ – є двозначним.

При одному значенні («синтетичному»):

x має частини y і z , якщо x було збудоване з y і z ; в цьому випадку ці частини є принципово рознімними.³⁵

Таким поняттям „частини” користувався св. Фома Аквінський, коли говорив про «елементи» [św. Tomasz 1265, с. 13-14]:

В кожному [...] складенні мусять бути два [складники], які взаємно відносяться як можливість до акту. [...] Далі, складне [буття] мусить мати

³⁴ Звичайно, ця схема не повинна закладати, начебто йдеться про точно трьохаргументний предикат; йдеться про предикат щонайменш трьохаргументний.

³⁵ Для спрощення (!) я оминаю тут справу статусу сумішей рідин або газів.

щось раніше від себе, оскільки складники природно є первинними щодо того, що з них складено. [...] Ми можемо також побачити, що те, що є простим, є первинним щодо того, що є складним. Бо елементи природно є первинними щодо складних тіл. Також і серед самих елементів первинним є вогонь як найбільш витончений. Первинним же серед всіх елементів є небесне тіло, створене в особливій простоті, бо воно не змішується з жодним протилежним [складником].

При другому значенні («аналітичному»):

x має частини y і z , якщо x можна поділити на y і z .

Така експлікація «аналітичного» сенсу ще не вирішує того, про який спосіб розподілу (потенційного) йде мова – зокрема, якими засобами він має бути проведений: фізичними чи суто інтелектуальними. В цьому останньому випадку частини можуть бути нерознімними.

Про те, що це – різні поняття, свідчить, наприклад, те, що ось цей аркуш паперу вдається поділити (роздерти) на різні шматки, але він з них не був збудований.³⁶

12.4. Глобальна простота

На думку М. Шліка, „простота без сумніву є поняттям цілковито відносним і неясним” (за [Popper 1934, с. 114]). А. Гроблер [Grobler 1993, с. 147-148] також вважає поняття „простоти” „відносним поняттям”, дуже багатозначним і „невиправно неясним”. Я погоджуюсь з першою частиною обох думок, але не з другою. Вважаю, що це – ясне, однозначне поняття, і його можна виразити у дефініції.

Я пропоную по черзі визначити „простоту”, „складність” і „буття простішим від”:

(J1) x є простим щодо V , коли x не має частин виду V .

(Далі замість висловів „щодо V ” і „виду V ” я буду при відповідних висловах розмішувати покажчик „ V ”.³⁷ Всюди – підкреслимо – мова йде про властиві частини.)

³⁶ Знову для спрощення (!) я оминаю тут виразно інтерференційне питання фізичної оберненості відповідних процесів.

³⁷ Принаймні деякі види можуть бути визнані онтологічними категоріями.

(J2) x є складним V , коли x має частини V .

Зараз я припускаю, що:

(J3) Кожний простий предмет є простішим _{V} ніж складний _{V} предмет.

При такому припущенні:

(J4) Якщо x і y складні, то:

x є простішим _{V} [в n разів], ніж y , коли x має [в n разів] менше (простих) частин _{V} ніж y .

Для розрізнення видів простоти/складності, виділених нижче, простота/складність, охарактеризована у (J1)-(J4), буде називатись далі „глобальною простотою/складністю”. Простота у представленні В. Стравінського є особливим випадком такої глобальної простоти. Бо ж якщо – згідно з дефініцією В. Стравінського (S3) – x є простішим, ніж y , коли y є складенням x -а і z -а, то якщо

y має n частин, x має m частин, а z має k частин,

то

$$n = (m + k) \text{ і } k \neq 0,$$

а тому

$$m \cdot n.$$

Далі прості/складні предмети з огляду на чисельність складників будуть називатись „партитивно простими/складними”, а з огляду на чисельність властивостей – „атрибутивно простими/складними”. Відповідно також піде мова про синтетичну або аналітичну простоту/складність.

Звичайно, можна говорити про глобальну простоту/складність різних предметів: не тільки речей, але також, наприклад, властивостей і відношень. Бо ж як у властивостей, так і у відношень є складники і властивості.

Мені здається, що для різних точок зору не можна знайти однакової міри/ваги складності, бо в цих випадках інтуїція підводить.

Натомість можна дати:

(J5) x є взагалі простішим, ніж y , коли з кожної точки зору x є простішим, ніж y .

12.5. Структурна і матеріальна простота

Питання про простоту/складність може бути повторене відносно:

(а) окремих частин даного предмету – як партитивних, так і атрибутивних, в тому числі форми;

(б) будови цього предмету – з точки зору структури (мережі зв’язків між частинами) і складу (утворень цих частин).

В усіх тих випадках відповідні поняття легко вдається звести до вже визначеного поняття „простоти”. Для спрощення (!) подальших висновків може варто *explicite* подати дефініцію простоти/складності форми (для плоских фігур), а також структуру і складу.

(J6) Якщо x має бідну форму, то лінія, що визначає форму x -а не має «поворотів» (змін напрямків складових).³⁸

(J7) Якщо лінія, що визначає форму x -а має «повороти», то x має БАГАТУ ФОРМУ.

(J8) Якщо x і y є складними по формі, то форма x -а є бідніша, ніж форма y -а, коли лінія, яка визначає форму x -а, має більше «поворотів», ніж лінія, яка визначає форму y -а.

Далі, предмети з бідною/багатою формою будуть називатись „фігурально простими/складними”. Таким чином, наприклад, шлях між двома точками тим фігурально простіший, чим менше просто має поворотів (з чого не випливає, що він є коротший). *Nb.* для фігур (правильних) в цьому випадку приймається до уваги число вершин або ребер, що, ясна річ, дає різні оцінки фігуральної складності [Strawiński 1991, s. 105].

Відповідно:

(J9) Якщо x є складним _{V} , то x має вільну _{W} СТРУКТУРУ, коли між частинами _{V} x -а немає відношень _{W} .

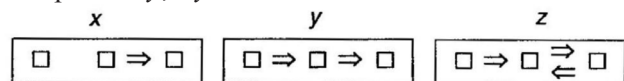
(J10) Якщо x є складним _{V} , то x має зв’язану _{W} СТРУКТУРУ, коли між частинами _{V} x -а є відношення _{W} .³⁹

³⁸ Поняття „повороту”, очевидно, вимагає уточнення. Існують розбудовані геометричні теорії, що експлікують буденну інтуїцію, пов’язану з цим поняттям. (*Nb.* буденна інтуїція краще пристосована для багатокутників; набагато гірше, наприклад – для кривих.)

³⁹ Це є регулювання „змісту”, яке не схоплює певної важливої інтуїції (між іншим, зв’язаної з просторовим розділенням).

(J11) Якщо x і y є складними_v і зв'язаними_w, то структура x -а є більш вільний_w, ніж структура y -а, коли між частинами_v x -а існує менше відношень_w, ніж між частинами_v y -а.

Отже, якщо за допомогою \Rightarrow ми позначимо відношення впливання, то предмет x має більш вільну структуру з огляду на впливання, ніж предмет y , а y – ніж z :

Далі предмети з вільною/зв'язаною структурою будуть називатись „структурно простими/складними”; структурно складний предмет є системою. Очевидно, що умовою структурної простоти/складності предмету є його глобальна простота/складність.

Саме структурну складність мав на увазі Аристотель, коли писав про „єдність” [Arystoteles -323, с. 113]:

Одним [...] є [...] те, що є протяжне [...], наприклад, в'язанка з огляду на мотузку, або деревина, з огляду на жорстку фіксацію. [...] З одних і тих же речей та, що зберігає природну протяжність, є більшою мірою «одним», ніж та, що зберігає штучну протяжність. За своєю суттю протяжні речі це ті, єдність яких є більш внутрішня, ніж єдність, що виникає з контакту; бо якщо з'єднати два шматки дерева, то не можна сказати, що вони утворюють один шматок дерева, або одне тіло, чи якусь іншу протяжність цього виду.

Можна замислитися над мірою структурної складності даного предмету, яка могла би бути, наприклад, сума добутків кількості внутрішніх відношень його окремих видів і міри складності даного виду. Зауважмо, що, наприклад, одна з відмінностей у логічних нотаціях полягає саме у ступені структурної складності; пор. вираз „ $(p \wedge q) \rightarrow r$ ” та його еквівалент у польській нотації – „ $CKpqr$ ”.

В свою чергу:

(J12) Якщо x є складним V , то x має однорідний_w склад, коли всі частини V x -а є однакові W .

(J13) Якщо x є складним V , то x має різнорідний_w склад, коли не всі частини V x -а є однакові W .

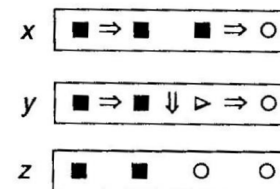
Цю останню дефініцію можна спростити (!) до вигляду:

(J13') Якщо x є складним_v, то x має різнорідний_w склад, коли x має частини V різного_w виду.

Тепер:

(J14) Якщо x і y є складними_v і мають різнорідний_w склад, то склад x -а є більш однорідним_w, ніж склад y -а, коли x має менше частин_v різного_w виду, ніж y . Далі предмети з однорідним/різнорідним складом будуть називатись „матеріально простими/складними”;⁴⁰ простий матеріальний предмет є агрегатом.

Мірою матеріальної складності даного предмету могла би бути, наприклад, сума добутків кількості складників, які мають окремі види властивостей, і міри складності властивостей даної відміни.

Якщо за допомогою \Rightarrow ми позначимо відношення впливання, а за допомогою \Downarrow відношення „склеювання”, то, наприклад, предмет x є матеріально простішим з огляду на форму складників, але структурно складнішим з огляду на внутрішні стосунки (тобто відношення між своїми частинами), ніж предмет y .

Можна – до речі – замислитися над сформулюванням критерію, який дозволив би визнати предмет x матеріально простішим з огляду на форму складників, ніж структурно простий предмет z .

Історія фізики вказує, що фізикам більше подобається матеріальна простота, ніж партитивна і структурна: вони хотіли би, щоб світ складався з більшої кількості однорідних предметів і більшої кількості однорідних відношень, що їх зв'язують, ніж з меншої кількості, але різнорідних предметів і відношень.

⁴⁰ Термін „матеріально простий/складний предмет” в цьому та іншому контекстах має певні вади; йдеться про те, що з огляду на матеріальну простоту/складність можуть бути визначені також, наприклад, абстракти, з яких принаймні декотрі визнаються – в певній термінології нематеріальними. Можливо в цьому відношенні зручнішим був би термін „якісно простий/складний предмет”, але він «обтяжений» з інших точок зору (на думку деяких не кожна властивість є якістю).

З допомогою дефініцій (J1)-(J14) можна проінтерпретувати всі (відомі мені) контексти, в яких з'являється поняття „простоти”. Це стосується навіть таких далеких від наших зацікавлень контекстів, як простота людини: простої (*scil.* з обмеженою освітою), простецької (*scil.* з обмеженим поглядом) і ... простодушною (*scil.* з обмеженою «спритністю»).

Нижче ми розглянемо два суттєві філософські «виміри» простоти: онтологічний і семіотичний.

12.6. Онтологічна простота

Спочатку зауважимо, що якщо світ є один, то з даної точки зору він є простим або складним. Тільки тоді, коли були б щонайменш два світи, можна було б замислитися, котрий із них простіший в тому чи іншому відношенні.

Проблема простоти/складності світу, а отже онтичної простоти/складності, з'являється, між іншим, у двох важливих контекстах: (а) існуванні регулярності, а також (б) т. зв. однорідності часу і простору.

Якщо під „регулярністю” ми будемо розуміти щонайменш двохелементний клас «суттєво» подібних (*resp.* таких самих) залежностей, то світ U_1 , в якому існують регулярності, був би структурно простішим, ніж світ U_2 , в якому були б тільки «неповторні» залежності, або який структурно був би простим хаосом. (Крім цього, існування регулярностей у світі дозволяє досягнути меншої синтаксичної складності опису цього світу; щодо цього питання – пор. нижче.) З другого боку, світ U_1 був би тоді одночасно більш складним категоріально, ніж світ U_2 (окрім онтичної категорії подій, у ньому була би ще онтична категорія регулярності).

Якщо під „однорідністю часу і простору” ми будемо розуміти те, що регулярності є однаковими завжди і всюди, то поява такої однорідності ще більше зменшувала би структурну складність світу. *Nb.* цю ситуацію можна було б описати й таким чином, що говорилося би про матеріальну простоту – щодо регулярності – часу і простору: тоді у кожному часовому і просторовому зрізі світу «обов'язковими» були б ті самі регулярності.

12.7. Семіотична простота

Питання простоти/складності опису світу – а отже семіотичної простоти/складності – редукується до питання простоти/складності мови цього опису і вираженої в цій мові теорії. Це ж останнє варто розглянути в трьох площинах: синтаксичній, семантичній і прагматичній. Відповідно також можна говорити про синтаксичну, семантичну і прагматичну простоту/складність цього опису.

Окреслюючи ступінь синтаксичної складності даної мови, ми беремо під увагу складність:

(1) словника, а особливо:

(а) число сталих (логічних), предикатів (термінів) і змінних (*vel.* кванторів), тобто партитивну складність словника;

(б) різноманітність властивостей – особливо формальних (рефлексивність, симетричність, транзитивність, однозначність) – предикатів, тобто матеріальну складність словника;⁴¹

(2) правил формування, тобто структурну складність висловлення.

Зрештою, інтуїтивна оцінка атрибутивної складності предикатів є розпливчастою (наприклад, А. Лінденбаум вважає транзитивність показником простоти предикату, натомість Н. Гудмен – ні; пор. [Strawiński 1991, с. 61 і наст.]).

При оцінці синтаксичної складності самої теорії ми приймаємо до уваги кількість і складність:

(1) тверджень цієї теорії, в тому числі й аксіом, дефініцій і гіпотез, тобто партитивну і матеріальну складність теорії;

(2) правил виводу, прийнятих у цій теорії, тобто її структурну складність.

До речі, якщо „простіша теорія” в сенсі К. Поппера повинна була б значити лише те, що й „теорія, яка демонструє не помічений раніше зв'язок” [Grobler 1993, с. 148], то з моєї точки зору вона була б синтаксично-партитивно більш складною.

Зауважмо, що порівняння, наприклад, тверджень певної теорії щодо партитивної і матеріальної складності, вимагає перекладу цих тверджень на твердження, що включають в собі серед іншого такі самі логічні сталі або окреслену серію кванторів. Такий пере-

⁴¹ Пор. вище, зноска 40.

клад полягав би у зведенні порівнювальних формул до нормального виду, або, наприклад, до виду, що серед сталих числення висловлень містить виключно кон'юнкцію і заперечення (між іншим цей останній вид є бажаним з огляду на «просту» онтологічну інтерпретацію цих сталих). Мірою синтаксичної складності даної формули F могла би бути, наприклад, довжина відповідної їй формули нормального виду або ступінь складності іншої найпростішої формули, еквівалентної формулі F . При такому розв'язку легко пояснити, чому, наприклад, незалежний перелік аксіом повсюдно визнається більш простим, «ощадливішим» [Wójcicki 1982, с. 216], ніж залежний.

Бо якщо у системі, що складається з двох аксіом $\neg\alpha$ і $\neg\beta$, $\neg\beta$ виводилась би з $\neg\alpha$, то ця система мав би *de facto* не вигляд $\alpha \wedge \beta$,

але

$\alpha \wedge \beta \wedge (\alpha \rightarrow \beta)$,

або

$\alpha \wedge \beta \wedge \sim(\alpha \wedge \sim\beta)$,

що, очевидно, синтаксично є більш складним, ніж $\alpha \wedge \beta$.

Питання семантичної простоти/складності твердження/теорії пов'язане зі сферою, тобто предметом, або краще: предметною областю твердження/теорії. Отже:

Твердження/теорія T_1 є семантично простішою, ніж твердження/теорія T_2 , коли предмет твердження/теорії T_1 є простішим, ніж предмет твердження/теорії T_2 .

Враховуючи сказане, з методологічної точки зору найбільш цікавим є порівняння тверджень/теорій, предмети яких знаходяться між собою у відношенні частина-ціле. Твердження/теорія T_1 про такий предмет, що предмет твердження/теорії T_2 є частиною предмету твердження/теорії T_1 , інколи вважається узагальненням твердження/теорії T_2 .

Отже, узагальнення твердження/теорії можна ототожнити зі збільшенням її семантичної партитивної складності.

Пояснююча гіпотеза особливо тоді є більш узагальнюючою, коли є більшою (численнішою) її сфера пояснень без гіпотез *ad hoc*. Таким чином, гіпотеза виду:

$\wedge x (Px \rightarrow Sx)$,

наприклад, гіпотеза:

„Кожний, хто є мужчиною, когось кохає”,

є гіпотезою семантично простішою, ніж гіпотеза виду:

$\wedge x (Rx \rightarrow Sx)$,

де $R = P \cup Q$, а отже простішою, ніж, наприклад, гіпотеза:

„Кожна людина когось кохає”.

Однак треба пам'ятати, що декотрі з двох тверджень/теорій більш загальною вважають ту, з якою виводиться друга. Тоді у мові теорії моделей ми сказали би, що клас моделей більш загального-(ої) твердження/теорії міститься в класі моделей менш загального-(ої). При такому поняття „загальності” узагальнення твердження/теорії супроводжувалось би збільшенням її семантичної простоти.

Якщо йдеться про прагматичну простоту/складність твердження/теорії, то тут мається на увазі оцінка твердження/теорії з огляду перш за все на:

- (1) зрозумілість,
- (2) легкість запам'ятовування,
- (3) легкість встановлення логічної вартості.

Чинниками, які на таку простоту/складність впливають, є:

- (а) ступінь синтаксичної і семантичної складності твердження/теорії,
- (б) ступінь складності дій (щодо числа складників і величини зусиль), що необхідні для зрозуміння, запам'ятовування або перевірки твердження/теорії,
- але також
- (в) диспозиція самого розуміючого, запам'ятовуючого або перевіряючого.

Питання прагматичної простоти/складності по суті є окремим випадком питання практицистичної простоти/складності, яке з'являється при вирішуванні якогось завдання – і тут також обов'язковим є правило: зробити більше з допомогою небагатьох засобів. Коли, наприклад, знавець цього питання Л. Пруський пише, що складним завданням вважається таке, „яке в ході розв'язання виразно розкладається на кілька складових завдань”

[Góralski 1984, с. 24], а також, що клопоти з розв'язуванням т. зв. складних завдань виникають, серед іншого, із „особливо довгої і ускладненої процедури обрахунків, з необхідності використовувати багато різних понять, тверджень чи формул, або нарешті з того, що вони вимагають демонстрації певних здібностей, наприклад, користування формалізмами або просторовими образами” [Góralski 1984, с. 24], то я якраз і вказую на всі названі вище чинники.

12.8. Простота і істинність

Як нагадує К. Поппер [Popper 1934, с. 113]:

Наступники [Е.] Маха, [Р.] Кірхгоффа і [Р.] Авенаріуса намагались поняття причинного пояснення замінити поняттям „найпростішого опису”. [...] Оскільки завданням [...] [цієї концепції] є пояснення, чому ми віддаємо перевагу опису світу, зробленого з допомогою теорії, а не опису з допомогою одиничних речень, тому вона наважується припускати, що теорії є простішими, ніж [кон'юнкція, Я.Я.] одиничні речення. [...] Якщо ми припустимо, що для досягнення простоти належить користуватися теоріями, то очевидно, ми повинні вибирати найпростіші теорії.

Напевно, що йдеться про партитивну простоту, але не, наприклад, матеріальну: у випадку кон'юнкції одиничних речень з'являється тільки один «теорієгенічна» зв'язка; у випадку теорії *sensu stricto* – не один.

Принцип економії мислення – всупереч багатьом думкам – не пропонує, до речі, якогось альтернативного критерію щодо істинності, а пропонує критерій вибору між правдоподібними (узагальнено схоплюючими факти) теоріями. Хіба що у випадку правильності *simplex sigillum veri* [простота є печаткою істини]. У введеному понятійному апараті згадану директиву можна було б представити так:

(а) з двох теорій одного і того самого предмету треба вибрати синтаксично простішу, але

(б) з двох теорій одного й того ступеня синтаксичної складності слід вибрати ту, котра є узагальненням іншої, і тим самим є більш семантично складною.

12.9. Спрощення світу і образу світу

Прийmemo, що

спрощення складного предмету P = усунення частин предмету P , причому це усунення може мати фізичний характер, а отже може бути фізичною елімінацією цих частин, або може мати ментальний характер, а отже може бути ментальним абстрагуванням від них.

Якщо йдеться про спрощення світу, то воно може в принципі стосуватися тільки певних фрагментів світу – особливо його просторових або часових зрізів – із різних точок зору (наприклад, вбивство, перш за все, є структурним «спрощенням» жертви). То саме стосується оберненої операції – «ускладнення».

З методологічної позиції найважливішим є, очевидно, спрощення не світу, а його образу.

Прикладами синтаксичного спрощення теорії є:

(1) партитивне спрощення словника і правил формування – в тому числі, наприклад, емпірична редукція: обмеження предикатів виключно емпіричними *vel.* предикатами спостереження (що, як правило, супроводжується партитивним ускладненням тверджень, сформульованих у таким чином спрощеній мові);

(2) дефініювання (а точніше – заміна дефінієнсу партитивно простішим дефінієндумом; сюди належить також т. зв. спрощення дробу: $1/1$ є простішим, ніж $2/2$, бо це останнє – це $1+1/1+1$, а 1 простіша, ніж $1/1$; *nb.* подібно до В. Стравінського [Strawiński 1991, с. 88] я вважаю, що „ p ” є партитивно простішим, ніж „ $\sim \sim p$ ”;

(3) аксіоматизація, а по відношенню до самої аксіоматики – її партитивне спрощення (у цьому полягали, наприклад, послідовні спрощення онтології С. Лєсьневського, зроблені Б. Собоцінським);

(4) формалізація (*nb.* те, що багато осіб відчуває формалізацію і аксіоматизацію як ускладнення, а не спрощення, виникає з того, що до «тексту» теорії в таких випадках додаються додаткові «тексти», наприклад, конвенції, що стосуються формалізму, правила виводу і т. д.).

Підкреслимо ще раз, що зрідка – а в кожному разі не завжди – спрощення мови (термінології) приводить до спрощення теорії (з

точки зору кількості/загальності тверджень). Розгляньмо теорію, яка містить наступні твердження:

(а) $\wedge x (Q_1x \rightarrow P_1x)$

(б) $\wedge x (Q_2x \rightarrow P_2x)$

Нехай: $Q = Q_1 \cup Q_2$, а $P = P_1 \cup P_2$.

Це, очевидно, не дозволяє спростити (а) і (б), наприклад, до вигляду

(в) $\wedge x (Qx \rightarrow Px)$.

Видами семантичного спрощення теорії серед іншого є:

(1) онтологічна категоріальна редукція (згідно з «бритвою» Оккама: *entia non sunt multiplicanda praeter necessitatem*);

(2) аналітичне пояснення (через розкладання предмету на прості частини з відомими діями);

(3) математизація (*scil.* представлення емпіричних законів у вигляді математичних залежностей).

Варто зауважити, що якщо б постулат редукціонізму домагався редукції одних теорій до інших в тому сенсі, що теорія, яка редукується, підлягала б узагальненню,⁴² то його реалізація принесла би спрощення не зредукованій теорії, а науці як цілості (тобто теорії «всього»). А саме, якщо теорія T_2 була зредукована до теорії T_1 , то виникає партитивне спрощення науки:

$N = \{T_1, T_2, T_3, \dots, T_k\}$

до вигляду:

$N = \{T_1, T_3, \dots, T_k\}$.

До речі, дехто вважає, що постулат простоти теорії є раціональним (лише) при припущенні простоти світу. Я розумію це так: оскільки світ не є простим (*scil.* є складним), то теорія не повинна бути – бо не може бути – простою. Можна з цим погодитись тільки за умови, що мова йде про теорію як повний опис дійсності (теорія «всього»). Але такого опису не можна навести *ex definitione*. Як це представляє Р. Вуйціцький, „жодне явище ми не в стані досліджувати «в усій протяжності»” [Wójcicki 1982, с. 38]. А тому згадане припущення є зайвим.

⁴² Пор. вище, п. 12.7. – зауваження про два поняття „узагальнення”.

Особливим видом семантичного спрощення є ідеалізація: спрощення предметів теорії шляхом пропуску «побічних» частин (*scil.* абстрагування від них), і обмеження «суттєвими». З ідеалізуючим семантичним спрощенням певним чином корелює синтаксична простота ідеалізуючих тверджень. Цю кореляцію так описує Л. Новак [Nowak 1977, с. 100-101]:

Твердження t_F (яке окреслює, від чого залежить чинник F) є простішим, ніж твердження t'_F тоді і тільки тоді, коли t_F описує у наслідку залежність з меншим числом аргументів («змінних»), ніж залежність, яка описується в наслідку твердження t'_F . [...] Звідси випливає [...], що чим простішим є твердження [...] [даної] теорії, тим більше вона має в основі ідеалізуючих припущень [...]. У результаті, чим простішим є твердження, тим «чистіший образ» суті явища воно представляє, бо пропускає більше побічних чинників, що заважають діяльності головного чинника.

Отже не завжди спрощення предмету мусить приводити до більш простого опису цього предмету.

Нехай конкретизоване твердження має вигляд (а) $\Gamma\alpha\Gamma$, а ідеалізаційне твердження – (б) „Якщо W , то β ”, де „ W ” – ідеалізуюча умова ($\Gamma\beta\Gamma$ є певним математичним рівнянням). Очевидно, твердження (б) з огляду на саму основу є довшим, ніж твердження (а); таким чином, для остаточної оцінки складності обох тверджень суттєвим є ступінь складності $\Gamma\alpha\Gamma$ і $\Gamma\beta\Gamma$. Якщо він однаковий – що взагалі-то є чимось винятковим – то (а) є простішим, ніж (б).

Необхідність ідеалізації в деяких науках усвідомлював уже, між іншим, Р. Декарт [Descartes 1641, с. 25]:

Фізика, астрономія, медицина і всі інші науки, які залежать від розгляду складних речей, є [...] ненадійними [...]; [натомість] арифметика, геометрія і інші цього виду науки, які трактують тільки про найпростіші і найзагальніші речі – взагалі не турбуючись про те, чи існують вони в дійсності, чи ні – містять щось певне і безсумнівне.

Поступово було усвідомлено, що жодна ділянка науки не може обійтись без ідеалізації; свідомість необхідності ідеалізації інколи супроводжує переконання, що ця необхідність ідеалізації є явним обмеженням. Наприклад, у М. Пшеленцького ми читаємо [Przełęcki 1969a, с. 115-116]:

Центральну проблему монографії [*Логіка емпіричних теорій*] найзагальнішим чином можна виразити у [...] питанні: [...] Як можлива емпірична інтерпретація мови наукової теорії? Ця проблема розуміється так, що її розв'язання не може передбачати емпіричної інтерпретації якої-небудь іншої мови чи теорії [...]. Це обмеження значно перешкоджає реалізації поставленого завдання і змушує відмовитись від більш реалістичних розв'язків, більш надійніших у науковій практиці. В результаті ми змушені задовольнитись виразно спрощеними рішеннями, опертими на явно ідеалістичних припущеннях.

12.10. Історичні екземпліфікації

Зараз я наведу три історичні інтерпретації понять „простоти”: у К. Поппера та його двох далеких попередників – Р. Декарта і Аристотеля.

У *Логіці наукового відкриття* [Popper 1934, с. 113-120] К. Поппер виділяє два поняття „простоти” (щоправда, перше з цих понять він ділить на два, але настільки неточно, що важко це належно зреконструювати).

(а) «Естетичне» або «прагматичне» (практичне) поняття „стосовно формулювання або представлення проблеми” [Popper 1934, с. 114]:

Про якусь проблему ми скажемо, що вона не має простого рішення, а тільки складне, а про спосіб представлення певної проблеми, що її представлення не є простим, а заплутаним [...]. Про один з двох способів проведення того самого математичного доведення інколи говориться, що він є більш простим і більш елегантним, ніж другий. [...] Знаходячись у подібній ситуації, ми говоримо, що для виконання якогось завдання потрібні «більш прості засоби», ніж для виконання іншого, маючи на увазі те, що його можна виконати легше, або ж, що для його виконання потрібно меншого вміння або знання” [Popper 1934, с. 113].

Здається, в цьому сенсі теорія [Е.] Шредінгера є «ускладненою» [Popper 1934, с. 113]. Також і „конвенціональне поняття простоти виявляється [...] частково має естетичну природу, частково – практичну” [Popper 1934, с. 120].

Це поняття К. Поппер вважає несуттєвим, оскільки воно не входить „у сферу логіки” [Popper 1934, с. 114]. Таку простоту мав

на увазі М. Шлік, коли визнавав: „Простота є [...] показником уподобань, що мають частково практичний, а частково естетичний характер” [Popper 1934, с. 114].

В усіх цих випадках слово „простий” вдається легко елімінувати, і ці випадки вживання мають нелогічний характер [Popper 1934, с. 114].

(б) Епістемологічне або методологічне («логічне») поняття – стосовно теорії.

Воно повинно „забезпечити міру ступеня правдоподібності, тобто регулярності подій” [Popper 1934, с. 114]. Згадану „теорію Шредінгера характеризує велика простота в методологічному сенсі” [Popper 1934, с. 113].

Це поняття К. Поппер вважає „важливим з точки зору логіка” [Popper 1934, с. 114].

Обидва виділені К. Поппером поняття можуть бути проінтерпретовані в мові дефініцій (J1)– (J14). *Nb.* я не поділяю його думки, що тільки друге з них є логічно важливим, перше ж „становить лише прояв уподобання” [Popper 1934, с. 114].

Якщо йдеться про (а) «естетичне» поняття „простоти”, то з двох представлень (формулювань) або рішень якоїсь проблеми (наприклад, математичного доведення) – або загальніше, з двох способів виконання якогось завдання – простішими є ті способи (представлення, рішення), які мають менше частин відповідного виду: є більш короткими послідовностями або – вимагають „меншого вміння або знання” [Popper 1934, с. 114]. Що спільного це має з уподобанням?

Якщо йдеться про (б) епістемологічне поняття „простоти”, то Поппер ототожнює його, з одного боку, з поняттям „загальності”, з другого ж – з поняттям „перевірочності”. Отже, по суті, ми маємо тут остаточно справу з двома епістемологічними поняттями.

(б1) Перше епістемологічне поняття:

Більш універсальне речення може зайняти місце багатьох менш універсальних і з цього приводу часто називається „простішим” [...]. Якщо нашою метою є здобування знань, тоді прості речення ми цінуємо вище, ніж менш прості речення, оскільки вони більше говорять; оскільки їх емпіричний зміст є більш багатим [Popper 1934, с. 117-118].

До речі, легко переконатися, що з суто синтаксичної точки зору рівність: простота речення = загальність речення⁴³ не вдається зберегти. Речення „ $\wedge x Px$ ” є суттєво більш загальніше і простіше, ніж речення „ $\wedge x (Qx \rightarrow Px)$ ”. Натомість речення „ $\wedge x (Qx \rightarrow Px)$ ” є більш загальне, ніж речення „ $\wedge x (Q_1x \rightarrow Px)$ ”, якщо $Q_1 \subset Q$, але не є простішим. Своєю чергою, речення „ $\wedge x (Qx \rightarrow Px)$ ” є простішим, ніж речення „ $\wedge x [(Q_1x \vee Q_2x) \rightarrow Px]$ ”, але якщо $Q = Q_1 \cup Q_2$, то не є більш загальнішим від нього.

(62) Друге епістемологічне поняття:

На епістемологічні питання, що виникають у зв'язку з поняттям простоти, ми знайдемо відповіді, якщо це поняття отождосимо із ступенем фальсифікувальності [...]. Прості речення ми цінуємо вище, ніж менш прості речення [...], оскільки вони краще перевіряються [Popper 1934, с. 116, 118].

Твердження, що речення „ $\wedge x Px$ ” є епістемологічно простішим, ніж речення „ $\wedge x (Qx \rightarrow Px)$ ” – а отже має більше „потенційних фальсифікаторів”, і самі ці потенційні фальсифікатори є (синтаксично) простішими [Popper 1934, с. 117] – в моїй інтерпретації буде звучати так: перевірка першого з цих речень є простішою – з огляду кількості дій – ніж перевірка другого. Суттєво: в першому випадку треба лише встановити, чи x має P ; у другому ж, чи x має Q і чи x має P . Говорячи ще інакше [Strawinski 1991, с. 111], для відповіді на питання, чи x має P , треба менше інформації, ніж для відповіді на питання, чи x має Q і чи x має P . Для фальсифікації речення „ $\wedge x (Qx \rightarrow Px)$ ” – як говорить сам Поппер – „необхідна більша кількість вимірів” [Popper 1934, с. 119].

Отже, чи не йдеться тут врешті-решт про те, що для виконання задачі перевірки епістемологічно простішого речення треба „більше знань”, що згідно з К. Поппером, є показником «логічно несуттєвої» практичної простоти?

У Р. Декарта ми читаємо [Descartes 1641, с. 86-87]:

Існує велика різниця між розумом і тілом, яка полягає у тому, що тіло за своєю природою завжди може бути поділеним, розум же ж цілковито

⁴³ Тут йдеться про загальність з огляду величини області (пор. вище, п. 12.7.)

неподільний; бо дійсно, коли я замислююся над цією різницею, тобто над самим собою, наскільки я є тільки мислячою річчю, я не можу розрізнити в собі жодних частин, але розумію, що я є чимось абсолютно єдиним і цілим. І хоча здається, що з цілим тілом сполучений цілий розум, я однак довідуюся, що після видалення ноги або плеча, або ж іншої частини тіла, нічого через це не втрачається в моєму розумі. Не можна також і сказати, начебто здатність бажання, відчуття, розуміння і т. д. були частинами розуму, бо ж все це – один і той самий розум, який бажає, відчуває і розуміє. Навпаки, я натомість не можу помислити жодної тілесної речі, тобто протяжної, якої я не міг би без труднощів у думці поділити на частини, а тим самим зрозуміти її як подільну.

Отже, очевидно, Р. Декарта тут цікавить не партитивна простота/складність, а атрибутивна.

У Аристотеля ми знаходимо згадки про більшість варіантів складності:

„Частиною” називається те, на що ділиться ціле, або те, з чого складається ціле, розуміючи під цілим або форму, або те, що має форму [Aristoteles - 323, с. 142].

Тут мова йде, напевно, про атрибутивні частини, а точніше – формальні.

Те, що виникає, завжди вдається так поділити, що одне є тим, а друге – іншим: я тут маю на увазі те, що одне є матерією, а друге – формою [Aristoteles - 323, с. 176].

Тут – всупереч помилковій термінології – мова йде про партитивні частини, з тією різницею, що вони представлені синтетично.

Серед трьох видів «складності» на перше місце можна би поставити той, який виникає з т. зв. «елементів», тобто із землі, повітря, води і вогню [...], [що становить] матерію складних тіл [таким чином, що] від них походять інші відмінності, які виникають між тілами, наприклад, тягар і легкість, густина і рідке, шорсткість і гладкість, та інші подібні цим рисам. Другим видом складності, що виникає з перших елементів, є той, котрий утворює [...] однорідні частини, наприклад, [у тваринах] кістка, м'яка тканина та інші цим подібні речі. Третій – і останній вид – [...] це та складність, яка має вирішальне значення для неоднорідних частин, наприклад, [в тваринах для] обличчя, рук та тому подібних частин.

[...] Неоднорідні частини можуть бути складені з однорідних частин – з більшої їх кількості або з однієї [...]. Однорідні частини, навпаки, не можуть складатися з неоднорідних частин, бо тоді однорідна частина була би сукупністю неоднорідних частин. Тому для цих причин одні частини [наприклад] тварин є нескладними й однорідними, інші ж – складними і неоднорідними [Aristoteles -335, с. 27-30].

Здається, партитивно-синтетична складність була тут послідовно порівняна з матеріальною і глобальною складністю (з тою різницею, що в цьому останньому випадку – по відношенню до окремих партитивних частин).

* * *

О. Ю.М. Бохенський у *Сучасних методах мислення* називає два „вирішальних чинники у формулюванні законів”: „простоту законів і їх взаємні зв'язки у аксіоматичній системі”. Правилам простоти Бохенський надає такий вигляд:

Якщо багато гіпотез пояснює дане речення, то слід вибрати найпростішу з них [Bocheński 1954, с. 123-124].

Я маю надію, що у світлі того, що було сказано, схематичність цього правила очевидна як на долоні.

Р. Вуйціцький так закінчує свої *Лекції з методології наук* [Wójcicki 1982, с. 265-277]:

Теорії, що спираються на спрощуючих передумовах [...], часто просто становлять більш ранній етап розвитку даної теорії, а отже в певному сенсі є застарілими теоріями, а своєю життєздатністю вони завдячують певним особливим перевагам, яких, на жаль, їх більш досконалих еквівалентів не наслідують.

Сподіваюся, що мої зауваження про простоту не мають занадто багато цих «особливих» переваг.

13. Про відповідальність за слово

У прихильників раціональності сьогодні нелегке життя.

К. Шанявський, „*Раціональність як цінність*”
[Szaniawski 1983, с. 7]

13.1. Термінологічні конвенції

Припустимо, що в нас є інтуїція – назвемо її „онтологічною інтуїцією” – щодо того, чим є предмет, частина, властивість і множина (предметів або властивостей), а також у чому полягають відношення становлення (чогось через щось), притаманності (чогось чомусь) і приналежності (чогось до чогось) або включення (чогось в щось). Припустимо також, що ми маємо інтуїцію – назвемо її „епістемологічною інтуїцією” – щодо того, коли можна говорити про незнання (стосовно чогось), вирішення (чогось), приписування (чогось чомусь) і істинне висловлення (чогось про щось). Нарешті припустимо, що маємо інтуїцію – назвемо її „семіотичною інтуїцією” – стосовно того, що є виразом, способом вживання (тобто супозицією) даного виразу, синтаксичною позицією (тобто синтаксичною категорією) даного виразу, якісним або кількісним словом (тобто кваліфікуючим або квантифікуючим оператором) і міжреченнєвою зв'язкою (тобто інтерпропозиціональним функтором).

В свою чергу ми будемо називати:

- (а) „словом” – вираз, жодна частина якого не є виразом;
- (б) „зворотом” – вираз, принаймні одна частина якого є виразом;
- (в) „десигнатом даного виразу” – предмет, про який можна істинно висловити даний вираз;
- (г) „обсягом даного виразу” – множину всіх десигнатів даного виразу;
- (д) „штрихом (десигнатів) даного виразу” – властивість, що приписується всім десигнатам даного виразу;

(е) „властивістю (десигнатів) даного виразу” – властивість, притаманну всім десигнатам даного виразу;

(є) „лінією даного виразу” – множину всіх ознак (десигнатів) даного виразу;

(ж) „міткою (десигнатів) даного виразу” – властивість, що приписується всім і тільки цим десигнатам даного виразу;

(з) „своєрідністю (десигнатів) даного виразу” – властивість, притаманну всім і тільки цим десигнатам даного виразу;

(и) „змістом даного виразу” – множину всіх міток (десигнатів) даного виразу.

Відразу зауважимо, що запропоноване Є. Пельцем [Pelc 1971, с. 168-169] розрізнення штрихов (*resp.* міток) від властивостей (*resp.* своєрідностей) спрощує опис відношення, взятого недослівно, до виразу, взятого дослівно. Завдяки цьому можна не накладати на дослівні парафрази метафоричних речень умову істинності, від чого, між іншим, застерігає М. Пшеленцький [Przełęcki, 1969б, с. 12-14]. Питання, хто вважає приписувані властивості штрихами або мітками, я залишаю відкритим; тут необхідно було б розглянути, очевидно, властивості, що приписуються згідно з поточним знанням (в тому й прислів'їв), але й, напевно, також (між іншим) згідно з особистим досвідом користувача.

Nb. одним із ідеалів антиіраціоналіста, тобто того, хто поділяє між іншим наведені нижче правила (А), (Б), (В) і (Г) – є досягнення стану, у якому зміст даного виразу остаточно був би множиною своєрідностей (а лінія – відповідно – множиною властивостей).

13.2. Недоліки висловлення

Домовмося, що „*дв*” є скороченням виразу „даний вираз”, „*дс*” – виразу „дане слово”, а „*дз*” – виразу „даний зворот”.

Тепер ми будемо говорити, що:

(I) *дв* є порожнім, коли *дв* є недоречним (тобто є абсурдом), незбірним (тобто є нонсенсом) або безпредметним (тобто гіпостазом), при чому:

(1) *дс* є недоречним, коли *дс* не має жодного змісту (тобто жодна властивість не є міткою *дс*-а);

(2) *дз* є незбірним, коли щонайменш один складовий вираз *дз*-а не знаходиться на своїй синтаксичній позиції;

(3) *дс* є безпредметним, коли *дс* не має жодної непорожньої області (тобто жоден предмет не є десигнатом *дс*-а);

(II) *дв* є поверховним, коли є неповним, недоокресленим або неконгруентним, при чому:

(1) *дз* є неповним, коли щонайменш одне якісне або кількісне слово пропущене у *дз*;

(2) *дс* є недоокресленим, коли пропущений показник способу вживання *дс*-а;

(3) *дз* є незгуртованим, коли щонайменш одна міжреченнєва зв'язка пропущена в *дз*;

(III) *дв* є хитким, коли *дв* є неоднозначним (тобто є полісемом), непрозорим (тобто є амфіболією) або несталим (тобто є okazionalizmom), при чому:

(1) *дс* є неоднозначним, коли має більше, ніж один зміст;

(2) *дз* є непрозорим, коли щонайменш один складовий вираз *дз*-а займає більше, ніж одне синтаксичне місце;

(3) *дс* є несталим, коли має більше, ніж один обсяг;

(IV) *дв* є туманним, коли *дв* є невиразним (тобто є кліше), або неясним (тобто є вербалізмом), причому:

(1) *дс* є невиразним, коли про жодну властивість точно не відомо, чи є вона міткою (десигнатів) *дс*-а;

(2) *дс* є неясним, коли про жоден предмет точно невідомо, чи є він десигнатом *дс*-а;

(V) *дс* є розмитим, коли є неточним або негострим, причому:

(1) *дс* є неточним, коли щонайменш про одну властивість важко сказати, чи є вона міткою (десигнатів) *дс*-а;

(2) *дс* є негострим, коли щонайменш про один предмет важко сказати, чи є він десигнатом *дс*-а;

(VI) *дв* є переносним, коли є недослівним (тобто є метафорою) або невластивим (тобто є метонімією), при чому:

(1) *дс* є недослівним, коли кожна сучасна мітка *дс*-а являє собою первинну ознаку, яка не є міткою *дс*-а;

(2) *дс* є невластивим, коли жоден сучасний десигнат *дс*-а від початку не був десигнатом *дс*-а (справу відношення між цими десигнатами ми пропускаємо як таку, що є тут несуттєвою для нас)⁴⁴.

Існує спокуса визнати переносний вираз певним видом неоднозначних або несталих виразів. Є. Пельц протиставляє такому ототожненню, вказуючи на те, що своєрідністю метафор і метонімії є т. зв. семіотична осциляція [Pelc 1971, с. 193]. Сюди можна додати і те, що оскільки суб'єкт, котрий приписує всі лінії чи змісти (або обсяги) якомусь неоднозначному чи несталому виразу є колективним суб'єктом (певною сукупністю користувачів мови), постільки суб'єкт, котрий приписує виразу, взятому у переносному значенні, нову (сучасну) лінію чи зміст, або (обсяг), є творцем цієї метафори або метонімії. Отже, знову з'являється питання колективного повсякденного знання і особистого життєвого досвіду. Очевидно, що треба визначити, коли в цьому випадку вже можна казати про колективність. Випадок т. зв. усталених переносних виразів свідчить про те, що кожне рішення в цьому питанні буде до певної міри конвенціональним і як таке не може не бути евристично зрелятивізоване.

Є. Пельц висловлює припущення, що обсяг виразу, взятого метафорично, може перетинатись з обсягом того самого виразу, взятого дослівно, а вираз, взятий метонімічно, може бути підпорядкованим відповідному виразу, взятому властиво [Pelc 1971, с. 165, 175]. Вираз „золоте волосся” я не відчуваю як метафору (тут „золотий” означає, напевно те саме, що й „жовто-апелсиновий”), а вираз „бронза”, використаний у непереносному значенні, на мою думку, відноситься до МАТЕРІАЛУ певних предметів, а не до ПРЕДМЕТІВ з певного матеріалу. З цієї причини я схильний захищати погляд про взаємне виключення обсягів метонімічного виразу і його властиво

⁴⁴ Представлені тут мною поняття кліше, вербалізму, а також метафори і метонімії можна вважати експлікацією того, що М. Хемполінський перелічує у достатній умові для ірраціональних переконань *Ir-1*, тобто послідовно: речення, зміст якого „відчувається або відгадується”, „домислюється”, далі – виражений „у мові метафори, аналогії”, „не буквально” [Hempoliński 1981, с. 35]; отже, протилежності того, що у необхідних умовах раціональних переконань *P-1* і *P-6a* називається „зрозумілістю” і чимось „виражальним ясно і виразно” [Hempoliński 1981, с. 33].

використаної основи. До речі, наш термін „метонімія” є біднішим, ніж відповідний лінгвістичний термін (якщо слово „метонімія” у мовознавців взагалі є терміном), оскільки його зміст нічого не говорить про відношення між сучасними і первинними відповідниками виразів, ужитих невластиво.

13.3. Директиви антиірраціоналізму

Зараз ми готові до в міру детального вираження принципів, які ми хотіли би вважати директивами дискурсивного антиірраціоналізму, що стосуються артикуляційної точності. Ось ці принципи:

(А) Анти-піфійське суперправило: Не можна користуватися незбірними, а також туманними і переносними зворотами.

(Б) Анти-гомеричне правило: Порожні слова можна використовувати у висловленнях, в яких стверджується неіснування предметів, що є десигнатами цих слів.

(В) Анти-сивіллічне правило: поверховними і розмитими виразами можна користуватися у висловленнях, що передбачають найслабше з можливих пояснень цих виразів.

(Г) Анти-езопове правило: Хиткими виразами можна користуватися у висловленнях, що допускають будь-яке з можливих пояснень цих виразів.

К. Шанявський [Szaniawski 1983] називає три чинники, які визначають антиірраціоналізм дискурсу: точну артикуляцію, логічну послідовність і емпіричне обґрунтування переконань. На думку К. Шанявського, виявлення інтерсуб'єктивних прикладних критеріїв точності висловлення виглядає принципово недосяжним, незважаючи на те, що „у виявлення цих критеріїв вкладено величезні зусилля” [Szaniawski 1983, с. 10]. До цього часу особливо невдалими виявилися спроби (перш за все – міжвоєнні) „визначити межі між сенсовними висловленнями, тобто сформульованими належним чином з точки зору їх верифікувальності, і нонсенсами [підкр. – Я.Я], які не вдається ані підтвердити, ані спростувати” [Szaniawski 1983, с. 9].

Не знайшовши інтерсуб'єктивних критеріїв точності висловлення, К. Шанявський вважає, що межі раціональності «розмиті»

також і у двох інших місцях. „Однак стверджуючи цей факт” – зазначає він – „не впадаймо в нігілізм. З того, що слово „лисий” є неточним, не виникає, що не існують лиси (а також нелиси). Подібне [має місце] і з безсумнівними випадками раціональності (або нераціональності) в мисленні” [Szaniawski 1983, с. 10].

Як мені здається, таким безсумнівним і безумовним випадком дискурсивного ірраціоналізму є щонайменш серйозне виголошення нонсенсів, порожніх фраз і вербалізмів, а також метафор і метонімії (у сконструйованих вище сенсах). Антиіраціоналіст зобов’язаний вважати висловлення цього виду висловленнями *buffo*, а тих, хто їх проголошує, безвідповідальними – або позбавлених у даний момент відповідальності – за (своє) слово.⁴⁵

Справа обставин, в яких ми зобов’язані сприймати певні висловлення як переносні, остаточно не була вирішена. М. Пшеленцький серед цих обставин називає явну помилковість (суперечливість з правилами сенсу або повсякденними знаннями), або – навпаки – «яскраву» істинність даного висловлення, взятого у непереносному значенні [Przełęcki 1969б, с. 11-12]. З цього випливає б, напевно, необґрунтованість висловлення про когось, що він висловлює абсурд (*resp.* трюїзми). Бо якщо його висловлення були б такими, нашим обов’язком (а не тільки правом) було би їх проінтерпретувати як переносні. Такий погляд був би допустимий у сфері певної епістемологічної утопії, а саме такої, яка передбачає, що ніхто з такими висловленнями (абсурдними і банальними) не зустрічається. Про те, що така утопія має своїх прихильників, переконує той факт, що найдикіша недоречність і найбезплідніша очевидність врешті-решт знаходять палких герменевтиків. Потіхою (?) для антиіраціоналіста було б, якби в кожному такому випадку вирішальними були опортуністичні мотиви. На жаль, поки що я не бачу іншого способу зробити правомірним сприйняття певних висловлень переносними, як звернутися до авторських вказівок: додання перед метафорою звороту „образно кажучи” або рівнозначних (близькозначних) виразів, взяття у лапки і т. д.

⁴⁵ М. Хемполінський більш строго визначає межі відповідальності за слово, визнаючи ірраціональними також неоднозначні висловлення [Hempoliński 1981, с. 35].

Говорячи про висловлення *serio* (*resp. buffo*), я маю на увазі те, що М. Хемполінський називає „програмним переверненням норми раціональності” [Hempoliński 1981, с. 35]. При цьому я припускаю, що як висловлення *serio*, так і висловлення *buffo* мають статус свідомих висловлень. Щось, що є несвідомим нонсенсом, пустою фразою або вербалізмом, чи метафорою або метонімією, заслуговує на те, щоб називатися „прераціональним висловленням”. Очевидно, що принципи дискурсивного антиіраціоналізму належать до тих постулатів раціональності, дотримання яких можливе і потрібне також у висловленні тих норм і цінностей, які М. Хемполінський називає „араціональними” [Hempoliński 1981, с. 34].

13.4. Так звана незбагненність світу

Отже, що зробити з питаннями, які не дають спокою деяким метафізикам? З питанням незбагненності світу? Або з питанням найглибінніших вимірів дійсності?

Семіотик хотів би на питання про т. зв. незбагненність світу і найглибші виміри дійсності дати – навпаки – відповідь, за яку не мусив би брати відповідальність. Ці питання тонуть в океані ірраціоналізму. Хай антиіраціоналіст не пробує їх звідти вилувати; хай він це заняття залишить радше тим, хто в пучинах цього океану вже звик плавати; хай він зробиться невразливим до цієї музики сирен, якщо не хоче там залишитись. Жодні алібі – про які роками раніше писав Т. Чежовський [Czeżowski 1954] – не можуть його виправдати: ані *quasi*-теоретичні (...що справи є цікавими), ані *quasi*-моральні (... що зможе запобігти шкодам, які випливають з поширення незрозумілостей), ані врешті *quasi*-куртуазні (... що зробить шаманам ірраціоналізму товариську послугу). Про нього скажуть: профан, обскурант, саботажник і грубіян. Хто ж з таким баластом втримається на поверхні? Якщо визначення (раціональне) меж раціональності є чимось гротескним, то хіба їх перехід не є трагедією?

Семіотик воліє неприховану доступність Талії, ніж недосяжні таємниці Мельпомени.

13.5. Поняття белькотання

Сформульовані вище директиви дискурсивного антиіраціоналізму, що стосуються артикуляційної точності, я хотів би доповнити чимось подібним до позитивної характеристики найзагрозливіших проявів браку відповідальності за слово, тобто белькотання.

В своєму *Скороченому філософському словнику забобонів* о. Ю.М. Бохенський під назвою „белькотання” [Bocheński 1987, с. 28-29] пише так:

Людська мова, позбавлена сенсу. [...] Існують два основних види белькотання: перший полягає в уживанні слів, яких ніхто взагалі не розуміє; другий – на уживанні виразів у принципі зрозумілих для слухача (відповідно читача), але використаних у значенні зовсім іншому, ніж прийняте у даному середовищі.

Подану о. Ю.М. Бохенським характеристику можна проінтерпретувати таким чином:

(0) Висловлення a -а є белькотанням \equiv висловлення a -а є позбавленим сенсу.

(1) Висловлення a -а є белькотанням $\equiv \sim \forall o$ (o розуміє висловлення a -а).

Nb. якщо залишити дефінієнс в (1) без застережень, то і сам a не повинен розуміти свого висловлення, що взагалі-то і логічно, і психологічно є прийнятним, а навіть, здається, буває фактом.

(2) $\wedge o \in O^*$ o розуміє висловлення a -а в значенні $s_1 \rightarrow$ (висловлення a -а є белькотанням $\equiv o$ розуміє висловлення a -а в значенні $s_1 \neq s_2$).

Nb. тут в свою чергу ситуація, в якій той, хто белькоче (a), належав би до множини O^* , є виключена логічно.

Зауважмо, що всупереч очікуванню о. Ю.М. Бохенського, ані белькотання (1), ані белькотання (2) не є видами белькотання (0).

В першому випадку висловлення є незрозумілим не тому, що воно є позбавленим сенсу, а тому, що ми не знаємо його сенсу, або цей сенс є туманним, невиразним.

Тут – лінгвістичний відступ.

У повсякденній польській [і українській] мові обидва ці поняття белькотання «переливаються». Ми говоримо, що хтось белькоче,

коли проголошує неартикульовані звуки (а отже такі, що навіть не належать фонетично до словника окресленої мови); але „белькотанням” ми називаємо також уживання існуючих словникових одиниць, тільки так підібраних (або радше – непідібраних), що точно невідомо, про що йдеться, а навіть просто невиразну артикуляцію навіть цілком сенсовних звукових послідовностей. Невипадково у польській (відп. українській – перекл.) мові слово „белькотання” (і близьке „булькотання” [bulgot]) має звуконаслідує походження: йдеться про видавання звуків подібних тим, які видає водоверть – додаймо: мутний (бо „belt” у старопольській – це то саме, що „пучина” [„odmęt”]). Подібно і з українським словом „белькім”.

В англійській мові белькотання – це, серед іншого, „gurgle”, а у італійській „gorgogliamento”, тобто щось подібне. Натомість інший англійській синонім белькотання – „gibber” – має зв’язок хіба що з „gib”, а отже „котом” („котяча мова”?), або, може, з „gibe”, а отже з „глузуванням”. Цікаво, що інше англійське слово, що уживається для позначення белькотання, „stammering”, а також його німецькі відповідники „Stammeln” і „Gestamme”, італійські „balbettio” і „tartagliare”, а також російський відповідник „бормотание” також відносяться до заїкання, до бормотання [чогось під носом], а отже до невиразної артикуляції. У німецькій мові синонімом белькотанням ще є „Lallen”, „Gelalle”, які також позначають балаканину дитини; схоже має місце з російським „лепет”; nb. балаканину на польській ми не назвали би „белькотанням”. Варто відмітити, що у російському слові „бессмыслица” „на поверхні” знаходиться поняття белькотання (0).

Для порівняння, белькотання по-французьки – це „charabia” (з іспанської „algarabia”, арабська мова, а отже щось на кшталт польського і українського „шваркотання [по-німецьки]”) – або „baraguin” (з бретонського „bara” – хліб, „gwin” – вино, або „gwen” – білий; а отже, мова когось, хто упився білим вином?).

Повернемося до понять белькотання, виділених о. Ю.М. Бохенським. У випадку поняття (2), тобто уживання виразів у неконвенціональному значенні, белькотання мусить бути ex definitione сенсовним.

Цікаво, що вирази, які о. Ю.М. Бохенський подає як приклади белькотання (1) і (2), в дійсності взагалі не є белькотанням цього виду. Бо можна прочитати:

Прикладом белькотання першого виду є магичні вирази, наприклад, „фокус-покус”, „абракадабра” і т. д.

По суті, це є приклад белькотання (0).

Читаємо далі:

Прикладом другого виду белькотання є зловживання значення слів, що часто зустрічається, особливо у філософів і теологів. Тоді найчастіше йдеться про вирази, які виглядають як наукові. Коли вчений теолог розмірковує про діалог віруючих з Богом, то він белькоче, що „діалог” – грецький вираз, значить те саме, що й „розмова”, а віруючі, цілком очевидно, з Богом не розмовляють.

Тут на белькотання накладаються інші умови, ніж у (2). Їх можна зреконструювати так:

(3) (Очевидно, що висловлення a -а є хибне \wedge о визнає висловлення a -а [істинною] \rightarrow висловлення a -а є белькотанням).

Пригадаймо, що визнання явно хибних речень іноді трактується як сигнал того, що вони були ужиті метафорично. Звідси дехто говорить, що белькотання – це удавана метафора, а белькотлива філософія – це (псевдо-)поезія, переодягнена на філософію.

О.Ю. М. Бохенський закінчує опис „белькотання” таким спостереженням:

Навіть найгірше белькотання може передати певну інформацію, тільки не предметну, а [суб’єктивну], і тією мірою, в якій воно показує, що за позицію займає, які психічні стани переживає той, хто уживає цей вираз. Але цілковито виключено, щоб белькотання могло передати якусь предметну інформацію, про будь-що інше від суб’єкта. Звідси белькотання зовсім не вживається всюди там, де йдеться про передачу предметної інформації, а особливо в науці.

Згідно з усталеною традицією, будемо називати функцію передачі предметної інформації „повідомлюванням”, а функцію передачі суб’єктивної інформації – „вираженням”.

Тоді ми маємо справу з декларацією:

(4) Висловлення a -а є белькотанням \equiv висловлення a -а ні про що не говорить.

Отже, белькотання (4) є окремим випадком белькотання (0).

До речі, я не поділяю думки о. Ю.М. Бохенського, начебто кожне белькотання може щось виражати. Більше того, я вважаю, що жодне белькотання не є спроможним – інтерсуб’єктивно зрозуміло – нічого виразити. Якщо воно показує, „яку позицію займає, які психічні стани переживає” той, хто висловлюється, то воно вже не є белькотанням.

13.6. Парадокс белькотання

Відома казка Г.Х. Андерсена „Нові шати короля” починається так:

Багато років тому жив собі король, котрий так сильно любив нове, красиве вбрання, що всі гроші витрачав на одяг [...]

Одного дня прибули [...] [до королівського міста] два шахраї, [...] котрі сказали, що можуть ткати найгарнішу тканину, яку тільки можна собі уявити. Не тільки кольори і візерунки повинні були бути надзвичайно гарними, але й шати, пошиті з цієї тканини мали чудову властивість: вони були невидимі для кожного, хто сидить не на своєму місці, або ж є цілковито дурним.

Те, що андерсонівські шахраї говорять про нові шати короля, можна «зашифрувати» таким чином:

(α) Тканина $НШК$ -а є надзвичайно гарною \wedge [чудовою, тобто:] $\wedge x$ [x не бачить $НШК$ -а \rightarrow (x не є фахівцем $\vee x$ є дурнем)].

Тепер зробимо підстановки:

„тканина”/”зміст”

„красива”/”глибока”

„бачить”/”розуміє” і

„ $НШК$ ”/” B ”.

Що ми отримуємо?

(β) Зміст B -а є надзвичайно глибоким $\wedge \wedge x$ [x не розуміє B -а \rightarrow (x не є фахівцем $\vee x$ є дурнем)].

Це пояснює феномен життєздатності белькотання: ніхто не хоче публічно зізнатися, що не розуміє його, щоб не піддатися

осуду в тому, що, говорячи словами Андерсена, він „сидить не на своєму місці, або ж є цілковито дурним”. Ніхто – крім дитини – не закричить: „Але ж дивіться [...], [король] голий”. Отже виходить так, що явні противники белькотання виконують роль Андерсенівських дітей.

Однак зауважмо, що казка Г.Х. Андерсена має тут певний цікавий дефект. Як ми пам’ятаємо:

Він є голий! – закричав під кінець увесь народ.

Здавалось би, що згідно з формулою (а), суттєвим для *vox populi* повинно бути свідцтво когось, хто є недурним фахівцем. Андерсенівська „мала дитина” цього критерію, здається, не задовольняє. Народ визнав, що король є голим після проголошення батьком дитини:

Боже, слухайте голос безневинного дитяти!

Отже, нашій формулі (α) треба надати такого вигляду:

(γ) Тканина *НИШК*-а є надзвичайно гарною ∧ [чудовою, тобто:] $\wedge x [x \text{ не бачить } \text{НИШК-а} \rightarrow x \text{ вдає, що } (x \text{ є фахівцем } \vee x \text{ не є дурнем})]$.

Тепер запитаймо, хто чого не вдає. Дві категорії людей:

(а) ті, що не вміють вдавати, тобто саме андерсенівські „безневинні діти”: адже вони не мусять бути недурними фахівцями – вистачить, що вони є „безневинні”;

(б) ті, що не мусять вдавати, тобто в нашому випадку ті, хто власне є недурними фахівцями.

Але ці останні, щоб *de facto* не вдавати, мусять ще мати певну пару психічних диспозицій: мусять бути нелицемірними і безбоязними.

Я не знаю, як назвати тих, що продукують белькотання: „белькотниками” і „каламутниками”? А з огляду на це їх антагоністів „зрозумільцями” і „ясниками”? Бо здається, антонімом „белькотання” є „зрозуміла і ясна мова” ...

Якщо так, то мораль всього цього така: у боротьбі з белькотниками і каламутниками зрозумільцям і ясникам над усе бракує не фаховості і не розуму, а щирості і відваги.

13.7. Приклад белькотання

Отже, на закінчення я спробую проявити певну щирість та відвагу – і дати приклад наукового белькотання, а саме філософського.

Спочатку – для контрасту – щось, що не є белькотанням, але зрозумілим і ясним текстом: фрагмент книги З. Августинєка [Augustynek 1979, с. 28-29]:

Сутність [...] теорії минулого, теперішнього і майбутнього полягає [...] у дефініціях цих об’єктів з допомогою [...] відношень часу W_u, R_u і \dot{W}_u . У зв’язку з цим ці об’єкти мають інертний характер, тобто завжди співвідносяться з окресленими предметами, в нашому випадку – подій, оскільки відношення W_u, R_u і \dot{W}_u визначені на множині S подій. [...] Оскільки вище наведені часові відношення є відносні, то і минуле, теперішнє і майбутнє є відносними, а отже віднесені до визначених інерціальних систем [...]. Підсумовуючи – в цій теорії з’являється подвійна релятивізація минулого, теперішнього і майбутнього: до подій і до систем.

(Додамо, що часові відношення W_u, R_u і \dot{W}_u – це відповідно відношення відносної ранішості, відносної одночасності і відносної пізнішості.)

Приклад дійсного белькотання походить з параграфу книги А. Фалькевича [Falkiewicz 1996, с. 445-446], що має назву, подібну до назви книги З. Августинєка – „Минуле, майбутнє, теперішнє ...”:

Буття є триванням, тобто вічним продовженням. Виходить з ... не знаю звідки, а якщо є тим, чим є, чимось фізичним, а отже «чимось», то мусить мати за собою минуле і мати перед собою знову щось здатне до буття, «щось» домислене, а отже, мусить прямувати до ... до того, що ми називаємо майбутнім. Теперішність – це можливість становлення, здатність поєднання цього вже існуючого фізичного і того, що має лише почати існувати – у метафорі. Отже, теперішність не є жодним моментом, який вдається окреслити, не є особливою хвилиною, виділеною на часовій вісі крапкою, як хотіли б адепти точних наук, але є певною активністю, здатною перебороти мертвість просторового порядку, якою вони у статичні речі вводять – як говорять фізики – «стрілу часу» і заміняють синхронію на діахронію. Цю активність ми не вміємо назвати, але ми помічаємо її в собі як суб’єктність. А якщо суб’єктність за визначенням мусить бути «чнясь», то і теперішність може бути тільки «чнясь». Що взагалі-то не повинно дивувати обізнаних з теорією відносності адептів точних наук, але все ж таки і, на жаль, дивує.

У вступі до цієї книги, написаному Ц. Водзінським, ми читаємо [Falkiewicz 1996, с. 7]:

Немає сумнівів – вони зникають після читання вже перших сторінок, а пізніше росте впевненість – що це важливий, глибинний і натхнений філософський текст.

Отже, ми маємо двох андерсенівських кравців. Як пам'ятаємо, у казці Г.Х. Андерсена було так:

Пошлю до ткачів мого старого, доброго міністра – подумав король. Він зможе найкраще оцінити [...] працю [кравців], бо має багато розуму і ніхто краще, ніж він не урядує.

І от старий, добрий міністр пішов до зали, де сиділи два шахраї і працювали на порожніх ткацьких верстатах. „Господи, помилуй – подумав старий міністр і вилупив очі – але ж я нічого не бачу.” Але вголос цього він не визнав.

Існування і метафора має наступну примітку: „Книга профінансована Державним Комітетом Наукових Досліджень” [Falkiewicz 1996, с. 4].

І це розвіює всілякі сумніви. Ми маємо справу з белькотанням: фантазією, яка вдає з себе науку.

Післямова

1. Прелімінарії

Метафізичною базою (*sensu stricto*) семіотики є ті фрагменти метафізики (тобто ті конфігурації її дефініцій і характеристик, правил або тверджень), які семіотика (з огляду на свої дефініції, характеристики, правила або твердження) допускає⁴⁶ або лімітує, а особливо або припускає або прелімітує, чи екземпліфікує або моделює, чи гарантує або фундує. Теоретичні компоненти філософії, що допускаються семіотикою, утворюють послідовно: термінологічний фундамент (що припускається), (екземпліфікований) методологічний скелет і (гарантовану) метафізичну⁴⁷ перспективу семіотики.

Здається, що є бажаним, аби метафізична база кожної теорії – а отже і семіотичної теорії – була економною, тобто одночасно найбільш ощадливою (якщо йдеться про термінологічний фундамент і метафізичну перспективу⁴⁸) і найбільш чіткою (якщо йдеться про методологічний скелет).

Якщо б метафізичні терміни, що належать до допущеного семіотикою фундаменту, не з'являлись у жодній дефініції (чи характеристиці), ані також метафізичному твердженні, то дефініції се-

⁴⁶ До зауважень щодо багатозначності звороту „те, що допускається”, які я помістив у роботі [Jadacki 1990a], я додав би ще, що часом про припущення якоїсь теорії говориться тоді, коли з кон'юнкції її тверджень і згаданих додаткових припущень (що не з'являються *explicite* в теорії) виникають певні інші твердження (цієї теорії).

⁴⁷ Серед питань: „Чи взагалі є універсалії?” і „В якому відношенні (буттєвому) знаходяться універсалії до індивідів?” я схильний був би в підсумку інакше, ніж у розділі (6) „Про назви” – лише це друге визнати онтологічною проблемою; перше питання – як питання екзистенціальне – належить саме до метафізичної перспективи.

⁴⁸ *Nb.* я схильний захищати погляд, що мінімальна метафізична перспектива (відомих мені мов) повинна охоплювати три онтичні категорії: індивіди, відношення і факти.

міотичних термінів, що містять у дефінієсах згадані метафізичні терміни, були би невживані. Тому важливо зробити реконструкцію відповідних метафізичних компонентів. Реконструкція метафізичної бази семіотики дозволяє зрозуміти, що допускає (або лімітує) дана семіотична теорія. Таким чином, відповідні фрагменти бази успадковують не більше, ніж той ступінь певності (або правомірності), котрий притаманний теорії, що розглядається. Звичайно, може бути й навпаки: сумніви, що стосуються окресленого метафізичної бази, переходять на теорію, яка зв'язана з цією базою.

Кожна (і тільки така) семіотична система або її фрагмент, який не зв'язаний з жодною метафізичною базою, є метафізично нейтральними. Метафізично нейтральними є семіотичні (і загальніше: логічні) формалізовані системи; вони допускають якусь метафізичну базу (зокрема метафізичну перспективу) лише тоді, коли будуть (принаймні частково) проінтерпретовані. Так, наприклад, формула „ $p \rightarrow q$ ” не обумовлює того, чи відомо, що p , а також з неї не випливає, що якщо p , то q . Своєю чергою, кванторна формула типу „ $\forall x (Px)$ ” не стверджує (тобто не інформує, ані не співінформує) існування *sensu stricto* P -ого предмету. Вона лише стверджує, що у (визначеній) предметній області відповідної мови (це може бути, між іншим, область, яка охоплює всі предмети) з'являється такий предмет. Отже, ця формула не гарантує жодного метафізичного твердження. Схожим чином істинність речення виду „ Pa ” не гарантує метафізичного твердження, в якому говориться, що a існує *sensu stricto* (тобто, що є дійсним); максимум, що вона гарантує (якщо „ P ” є позитивною кваліфікацією) – це метафізичне висловлення, стверджуюче буттявання a -а.

Метафізична база даної семіотичної системи відрізняється як від доктринального горизонту, з яким коекзистує ця система, так і від інтелектуального генезису, котрий її преформує. На жаль, часто базу плутають з відповідним горизонтом або генезисом.

Елементи метафізичної бази семіотики конститууються серед іншого певними рішеннями проблем сенсовності, об'єктивності, інтерпретованості й акцептованості.

2. Сенсовність

2.1. Природа сенсовності

Ми будемо називати „позначкою” (або „сигніфікатом”) предмет, котрий може бути позначений даним виразом, а „значенням” (або „сигніфікацією”) загал позначок даного виразу. Дефініції „сенсовності” можна надати вигляд трьох різних – таких, що взаємно перекладаються – парафраз.⁴⁹

(I) Пасивна парафраза

Вираз W є сенсовним, коли W означає якийсь довільний предмет.

(II) Реляційна парафраза

Вираз W є сенсовним, коли W -ові припорядкована якась довільна позначка.

(III) Дистрибутивна парафраза

Вираз W є сенсовним, коли W має непорожнє значення.

Коли говориться про значення (тобто сигніфікацію) якогось предмету, то може йтися про те, що цей вираз:

(1) переформовує (тобто трансформує) якийсь вираз, зокрема:

(а) з'єднує (тобто інтегрує) якийсь вираз (сталий або змінний);

(б) зв'язує (тобто нейтралізує) якийсь вираз (змінний);

(в) заміняє (тобто репрезентує) якийсь вираз (сталий);

(2) повідомляє про якісь предмети (тобто сигналізує про них), зокрема:

(а) виражає (тобто маніфестує) якісь переживання (тобто поняття або думки);

(б) приписує (тобто конотує) якісь властивості (серед іншого сани);

(в) вказує (тобто десигнує) якісь предмети (серед іншого події).

Наступні функції позначення (тобто сигніфікації) ми будемо називати „конструктивною”, „стабілізаційною”, „схематизаційною”, „експресивною”, „дескриптивною” і „референційною”. Три

⁴⁹ Тут і в усіх формулах нижче великі літери: (а) виконують роль індивідуальних змінних; (б) стоять після слів, які обмежують обсяг змінності тільки з метою інтуїтивної ясності контекстів; (в) повинні бути зв'язані відповідними кванторами – пропущеними для спрощення.

перші – це синтаксичні функції, три останні – прагматично-семантичні. Звичайно, це не повний список семіотичних функцій знаків. Зокрема, він не охоплює відтворювання (репродукування), показування (демонстрування), зображування (символізації) і уявлювання (презентації).

Найважливішою серед прагматично-семантичних функцій є референційна функція. Її природу висвітлює хибність наступної імплікації:

Якщо A не десигнує B , то A десигнує не- B .

Можливу антирефлексивність вона поділяє з рештою прагматичних функцій.⁵⁰ Існує наступна проблема у дефініюванні „десигнування” згідно зі схемою:

A десигнує B , коли про (те, що) B можна істинно сказати: A .

Умовою (необхідною) можливості істинного висловлення – про яке говориться у дефінієнсі – є поява події, яка полягає у тому, що (те, що) B є A . Кожна спроба відповіді на питання, у якому сенсі повинно розумітися останнє „є”, мусить закінчитися визнанням, що йдеться про те, що B складає десигнат A -а, а отже, що A десигнує B . Це порочне коло можна розірвати хіба що тільки тоді, коли допустити фізичне (або психічне) існування операції десигнування.⁵¹

Якщо референційна функція вже (незалежно і) задовільно визначена, то дескриптивну функцію вдається визначити згідно зі схемою:

A конотує C , коли кожний (і тільки) десигнат A -а має C .

Якщо A не має десигнатів, то правило, про яке тут йде мова, є «мертвим»; хтось, хто порожність виразів (особливо назв) ототожнював би з тим, що вони не мають десигнатів, не міг би – врешті-решт – встановити, що конотують порожні вирази. Цю проблему можна оминати двома шляхами. По-перше, можна просто прийняти, що вираз, котрий не виконує референційної функції (на-

приклад, назва „ніщо”), теж нічого не конотує. По-друге, можна спробувати визначити „конотацію” незалежно (в мові психології?), а потім на її підставі визначити референційну функцію, наприклад, згідно зі схемою:

Якщо A конотує C , то A десигнує B , коли B має C .

Як правило, референційну функцію назв (тобто позначення) відрізняють від референційної функції речень (тобто констатування). Однак ми завжди маємо:

Речення „ p ” вказує (або констатує) подію Z , коли назва „те, що p ” вказує (або позначає) Z .

Отже якщо кожна подія, констатована з допомогою певного речення, може бути позначена за допомогою певної (механічної) номінальної парафрази, то не в «способі віднесення» треба шукати різницю між реченнями і назвами (тут різниця стосується лише ступеня: назва може вказувати не тільки події, але також інші предмети), а (ймовірно) у експресивній функції (тільки речення можуть виражати думки?).

Зазвичай відрізняють також дескриптивну функцію назв (тобто співпозначення) від дескриптивної функції речень (тобто співконстатування, припущення). Це виправдано, якщо припущеними у даному реченні вважаються властивості (або стани), притаманні всім подіям, які констатує це речення (а отже події, які «містять» констатовані події, і які одночасно відрізняються від цих останніх). Однак можна „припущення” розуміти вужче – так, що припущеними були би *sensu stricto* тільки (і всі) ті стани, котрі притаманні всім і тільки констатованим подіям. Тоді все – але не тільки – що припускається *sensu stricto* припускалося б також *sensu lato*. Про речення „Якщо вже p , то q ” ми сказали би, наприклад, що воно припускає *sensu lato* між іншим те, що p (це припускається *sensu lato* також між іншим реченням „Навіть якщо вже p , то q ” і реченням „ p , але незважаючи на це, неістинно, що q ”), але що воно одночасно припускає *sensu stricto* те, що p , те, що q і зв’язок з тим, що p , того, що q . Однак в обох випадках ми маємо щонайменш таке:

Якщо речення „ p ” констатує те, що q , то: якщо „ p ” співконстатує те, що r , то не може бути того, що q , без того, що r .

⁵⁰ Відмовити їй у рефлексивності мусить кожний, хто визнає принцип прозорості у версії, запропонованій Л. Коєм [Koj 1963, с. 461]. Отже, я відмовляюся відкрити а limine – як це я зробив у праці [Jadacki 1986a, с. 18] – критерій, запропонований М. Кокошинською.

⁵¹ Див. нижче п. 4.2.

Однак ми будемо відрізняти властивості десигнатів (тобто властивості, притаманні всім десигнатам) від своєрідності десигнатів (тобто властивостей, притаманних всім і тільки десигнатам) даної назви. Тоді можна буде говорити також про співпозначення відповідно *sensu stricto* і *sensu lato*. Звичайно, і тут також варто було б вирішити, чи конотовані властивості (тут: не притаманні чомусь, але – приписувані⁵²) є ознаками (властивостями, що приписуються всім десигнатам), чи мітками (властивостями, що приписуються всім і тільки цим десигнатам).

Аналогічні клопоти виникають і при визначенні решти типів сигніфікації.

Якщо якийсь вираз не виконує жодної семантично-прагматичної функції, то виявляється, що встановлення, чи він є (наприклад) реченням, чи назвою є неможливим, хіба що прагматично-семантичні категорії будуть охарактеризовані (заздалегідь) у синтаксичних критеріях (тут: позиціях). А якщо щось не виконує жодної семіотичної функції, то називання цього щось „виразом” мусить звертатись до якихось зовнішніх критеріїв (наприклад, фізичних?). Про це треба пам’ятати, коли говориться про вирази, які не мають сенсу.

Без огляду на парафразу і залежно від того, які сигніфікативні функції вважаються необхідними і достатніми для сенсовності, дефініція „сенсовності” може мати три версії. Згідно з детермінованою версією, необхідною і достатньою умовою сенсовності є виконання певної визначеної сигніфікативної функції, згідно з альтернативною версією – якоїсь довільної сигніфікативної функції, натомість згідно з максимальною версією – всіх сигніфікативних функцій.

Крайні версії не вдається захистити. По-перше, синтаксичні і прагматично-семантичні функції частково є незалежними: даний вираз може виконувати одну із синтаксичних функцій, не виконуючи при цьому жодної з прагматично-семантичних функцій. Однак деякі синтаксичні функції (наприклад, інтегрування і зв’язування), а також синтаксичні і прагматично-семантичні (наприклад,

⁵² Тут йдеться про те, що Л. Кой називає „приписуванням без переконання” [Кой 1963, с. 435].

замінювання і вираження) не можуть одночасно виконуватись одним і тим самим виразом. По-друге, конструктивну функцію виконують лише функтори, стабілізаційну – тільки оператори (серед інших – квантори), схематизаційну – тільки змінні. Вибір якоїсь із цих функцій як єдиної функції, виконання якої було б необхідною і достатньою умовою сенсовності, привело б до визнання відсутності сенсовності у виразах інших категорій. По-третє, навіть сенсовність власних назв не мусить бути обумовлена наявністю якихось визначених (наприклад, дійсних) десигнатів.

Можна задати питання, чи вирази, що виконують одну з прагматично-семантичних функцій, завжди мусять виконувати також якусь з двох функцій, що залишилися. Це одне з питань, яке лежало в основі спору про універсальність.⁵³ Здається, що, наприклад, кожна назва, яка щось позначає, мусить щось співпозначати, якщо співпозначеними є ознаки або мітки (назва, яка не співпозначає, була би тоді недоречністю); однак вона не мусить співпозначати, якщо тим, що співпозначене, могли би бути властивості або своєрідності (наприклад, тоді б власні назви не співпозначали).⁵⁴

Прийняття альтернативної версії дозволяє говорити про сенсовність виразів, що традиційно вважаються назвами навіть тоді, коли їх ототожнюють зі змінними з обмеженим обсягом: тоді вони будуть сенсовними завдяки виконанню схематичної функції.

Реляційну і дистрибутивну парафрази дефініції „сенсовності” повинен відкинути кожний, хто приймає (редукціоністську) перспективу номіналізму. Крім цього, з цієї перспективи:

(а) представлений вище опис експресивної і дескриптивної функції треба визнати ономатоїдальним;

(б) відносним і абстрактним назвам не можна приписати референційної функції;

(в) недопустимим є твердження про єдиність десигнатів щодо загальних назв.

Якщо прийняти для „сенсовності” дистрибутивну парафразу дефініції, то твердження (очевидне), що певні вирази є сенсовни-

⁵³ Цю справу я намагався розплутати в роботі (6) „Про назви”.

⁵⁴ Відповідні розрізнення я здійснив у роботі (13) „Про відповідальність за слово”.

ми, буде гарантувати метафізичну перспективу, яка охоплює поза індивідами щонайменш також абстракти (між іншим – множини).

З твердження, що певні вирази виконують експресивну та дескриптивну функцію, випливає метафізичне твердження, в якому буття приписується конструктам (переживанням або їх предметам), а також абстрактам (або конструктам чи ідеям – залежно від того, який онтичний статус повинні мати конотати).

Те, яку метафізичну перспективу допускає твердження, що певні вирази виконують референційну функцію, залежить від того, яким саме виразам приписується виконання цієї функції. Якщо її визнають, наприклад, за одиничними назвами, то в гру входять індивіди; якщо також за відносними й абстрактними назвами та реченнями – то, крім цього, враховують абстракти (відношення, властивості або події); якщо ще додати твердження, що кожна (можливо непорожня) назва – а отже і загальна – має точно один десигнат, то предметна область буде збагачена ідеями („загальними предметами”). Визнання, що всі речення, в тому числі також хибні речення, виконують референційну функцію, допускає метафізичну перспективу, яка охоплює серед іншого неіснуючі предмети (події). Визнання, що умовні речення виду „якщо p , то q ” стверджують (а точніше: співконстатують) визначені зв’язки між тим, що p , і тим, що q , допускає метафізичну перспективу, яка охоплює абстракти: події і відношення між ними (природні – а отже каузальні, аподиктичні, симптоматичні, структурні і категоріальні; але також і конвенціональні – а отже символічні і нормативні).⁵⁵

2.2. Критерії сенсовності

(А) Конгруенційна характеристика

Якщо вираз W є внутрішньо несуперечливим, то W є сенсовним.

Можна визнати, що конгруентна характеристика являє собою гарантію (а навіть природу) семантичної сенсовності. Однак можна

⁵⁵ Подробиці я опрацював у розділі (7) „Про умовні речення”. Полеміку з критичною частиною первинної версії цієї праці містить стаття А. Богуславського [Bogusławski 19866].

дотримуватись не тільки того, що вирази, позбавлені сенсу, не є внутрішньо суперечливими, але також того, що внутрішньо суперечливі вирази є сенсовними. Тоді як суперечливі, так і несуперечливі вирази були би по суті підмножиною сенсовних (взагалі) виразів.

(Б) Абстрактна характеристика

Якщо вираз W є синонімом певного (нееквіморфного з W) виразу, то W є сенсовним.

Відношення синонімічності – це відношення ідентичності сенсів. Отже, щоб уникнути порочного кола, треба було б визначити цю ідентичність незалежно від поняття „сенсу”. Як правило, це робиться шляхом ототожнення синонімічності з певною версією виникання (двостороннього). Зрештою, іноді одночасно приймається обернена залежність; так вчиняють між іншим ті, хто вважає, що для кожного виразу можна подати адекватну нормальну дефініцію.

3. Об’єктивність

3.1. Природа об’єктивності

Як правило, об’єктивність назв (тобто предметність) відрізняють від об’єктивності інформативних речень (тобто істинності). Однак можна, по-перше, розширити обсяг терміну „об’єктивність” на своєрідність всіх непорожніх виразів (причому порожній вираз – це не тільки непередметний, але також незбірний або недоречний вираз). По-друге, можна розширити обсяг терміну „об’єктивність” також на своєрідність певних питальних і наказових речень (або відповідних деонтичних тверджень) – і ототожнити об’єктивність (речень) з правомірністю (в тому числі – із зобов’язанням). Потретє, можна також піти ще далі й оцінювати об’єктивність виразів не тільки з огляду на референційну функцію, а й також з огляду на експресивну функцію – а отже, ототожнити об’єктивність з правомірністю, а також із властивістю (уживання) виразів.

Нижче ми в принципі обмежимося об’єктивністю *sensu stricto*; ми також не будемо протиставляти об’єктивності речень об’єктивності назв.

(А) Семантична дефініція

(І) Класична парафраза

(1) Нормальний варіант

Вираз W є об'єктивним, коли W вказує предмет P і P відбуває у предметній області (що розглядається) мови, до якої належить W ⁵⁶.

На підставі нормального варіанту семантичної дефініції „об'єктивності” (а особливо „істинності”) можна відбудувати антиномію брехуна.⁵⁷ Якщо виявиться, що це дискваліфікує парафразу, то залишається прийняти тільки редукційний варіант.

(2) Редукційний варіант

Якщо вираз W вказує на предмет P , то: W є об'єктивним, коли P відбуває у предметній області (що розглядається) мови, до якої належить W .

При цьому щось є предметом, коли воно (позитивно) може бути визначеним, а отже, коли є індивідом або *universale* (тобто природою, класом, формою, типом або архетипом). Отже, не є так, що кожна предметна область є тотожною (наприклад) з дійсним світом. Про предмети, що вказуються за допомогою назв і є наявними у визначеній області, говориться, що вони буттють.⁵⁸

⁵⁶ Серед двох допустимих варіантів класичної парафрази семантичної дефініції „істинності” я врахував тільки нормальний варіант у розділі (1) „Про те, чого немає”. Вже після появи праці [Jadacki 1986a] я ознайомився із статтею Л. Борковського [Borkowski 1980]. Ця стаття містить спробу сформулювати за допомогою понять сучасної логіки наступне визначення „істинності”: „Речення є істинним тоді і тільки тоді, коли воно описує певний стан речей (стверджує існування певного стану речей), і цей стан речей існує (трапляється)”; або коротше: „Речення є істинним тоді і тільки тоді, коли існує (трапляється) описуваний (стверджуваний) у цьому реченні стан речей” [Borkowski 1980, с. 119]. При цьому стани речей Л. Борковським трактуються як відношення з обмеженою областю і обмеженою контробластю, а існування (поява) – як непорожність відповідної множини [Borkowski 1980, с. 120]. Неважко побачити тотожність цього визначення з поданим мною нормальним варіантом класичної парафрази семантичної дефініції.

⁵⁷ Це можливо за умови, що обмеження, які виникають з принципу прозорості (пор. [Koj 1963, с. 416]), не приймаються до уваги.

⁵⁸ У якості критерію буттювання й існування я навів у роботі (1) „Про те, чого немає” *de facto* їх атрибути, тобто їх діагностичну природу. З атрибутом буттювання – визначеністю – пов'язана наступна проблема. Розгляньмо щось, що не буттє: як

Предмети можуть буттювати ментально (тобто у думках), реально (тобто дійсно) або ідеально (тобто досконалим чином) – інакше: можуть субсистувати (або буттювати несамоістно), екзистувати (тобто буттювати самоістно у просторі-часі⁵⁹), або інтрасистувати (тобто буттювати самоістно за межами простору-часу). Про предмети, що вказуються за допомогою речень, тобто про події, які є наявними у визначеній області, говориться (відповідно) – що вони трапляються. (Звичайно, не все, що буттє або трапляється, знаходиться у кожній визначеній предметній області.) Тому „трапляється” – це те саме, що й „буттє”, тільки щодо подій. Отже, семантична дефініція у класичній парафразі (і у редукційному варіанті) набуває для речень такого вигляду:

Якщо речення S визначає подію Z , то: S є істинне, коли Z трапляється.

Тут вираз „подія” відноситься до певної (можливої) події, а не до події, що трапляється. Оскільки є фактом, що певні речення не є істинними, то той, хто приймає таку парафразу семантичної дефініції, мусить припускати, що певні події не трапляються, а отже припускати фікційну метафізичну перспективу. Якщо б відношення визначання траплялось між окресленим реченням і окресленою (такою, що трапляється) подією, то кожне речення, яке виконує референційну функцію, було б *ex definitione* істинним (як у випадку поліморфізму).

При нагоді зауважмо, що аналогічна дефініція „об'єктивності-властивості” виглядала б таким чином:

таке, що не буттє, воно є визначеним. Щоб уникнути парадоксальних наслідків, треба – як це зараз мені здається – прийняти, що дещо визначити – це не що інше, як приписати цьому дещо принаймні одну позитивну кваліфікацію, а не – як я це спочатку представив – сказати про нього що-небудь. Водночас, якщо щось буттє, то принаймні однієї позитивної кваліфікації йому не можна приписати. *Nb.* те, що твердження особи O „Немає P ” ототожнюється з твердженням за схемою „Жоден із предметів області мови, яким користується O , не є P , якщо до того O ніколи не чула про P , не виключає того, що вона чула назву „ P ”.

⁵⁹ Інколи поза ментальним і ідеальним буттям виділяють реальне буття (дійсне) *sensu stricto*, яке притаманне індивідам, і феноменальне буття (явищ), притаманне властивостям (див. розділ (6) „Про назви”).

Якщо речення S виражає предметний стан (речі) Z , то: S є властивим (тобто властиво ужите), коли Z трапляється.

Їй можна було б надати також вигляд формули, що описує залежність між референційною і експресивною функцією речень:

Якщо речення „ p ” стверджує (те), що q , то: „ p ” є властиво ужитим, коли „ p ” виражає переконання (особи, котра висловлює „ p ”), що q .⁶⁰

Семантична дефініція у класичній парафразі і у редуційному варіанті може мати одну з трьох версій: у ДЕТЕРМІНОВАНІЙ ВЕРСІЇ – для об’єктивності необхідно і достатньо, щоб вказаний предмет буттював певним визначенням чином; у АЛЬТЕРНАТИВНІЙ ВЕРСІЇ – щоб буттював якимось довільним чином; у МАКСИМАЛЬНІЙ ВЕРСІЇ – щоб буттював усіма способами одночасно.

Оскільки є сумнівним, щоб якийсь предмет міг одночасно буттювати різними способами, то максимальна версія *a priori* не може бути прийнята.

Якщо – як у перспективі поліморфізму – за кожним предметом визнати якийсь спосіб буттювання, то семантична дефініція приймає одну з двох постатей:

(а) Якщо назва N позначає якийсь предмет, то N є предметною (а отже кожна назва, яка позначає якийсь предмет, є предметною).

(б) Назва N є предметною, коли N позначає якийсь предмет.

Якщо – як в перспективі нігілізму – приймається, що нема жодного предмету, то ця дефініція перетворюється відповідно в одну з двох формул:

(в) Якщо назва N позначає якийсь предмет, то N не є предметною (а отже жодна назва, що позначає якийсь предмет, не є

⁶⁰ В розділі (7) „Про умовні речення” я висловився лише на користь відповідних імплікативних формул дефініції „властивості (уживання)”, оскільки переконання у появі події, з якою знайомить дане – властиво ужите – речення, не є єдиним суб’єктивним станом, що виражається цим реченням. Умовне речення типу „Якщо p , то q ”, наприклад, виражає між іншим: незнання користувача, чи p ; незнання, чи q ; готовність вивести речення „ q ” з речення „ p ”. В праці [Jadacki 1986a] я визнав складником властивого уживання речення т.зв. моральну істинність цього речення.

предметною – всі назви, які позначають якийсь предмет, є непредметними.)

(г) Назва N не є предметною, коли N позначає якийсь предмет.

У випадках (а) і (б) допускається існування тільки однієї непредметної назви (тобто порожньої): „ніщо”.

Якщо прийняти детерміновану версію семантичної дефініції, то привілейованим способом буттювання, як правило, вважається екзистенція (тобто існування). Питання, чому є притаманною екзистенція, вирішується таким чином: у перспективі субстанціоналізму екзистенцію визнають за самоістними предметами; в перспективі конкретизму – за самостійними предметами; в перспективі реалізму – за дійсними предметами. Отже, відповідно – при припущенні, що кожна назва має не більше одного десигнату – непредметними (порожніми) вважаються такі назви: видумані – десигнують конструкти (типи або архетипи), абстрактні – десигнують абстракти (класи або форми), загальні – десигнують ідеї (природи).

На основі субстанціоналізму, конкретизму і реалізму про предмети відповідно несубстанціональні, неконкретні і нереальні говориться, що або їх просто нема, або що вони хоча і не існують, проте є (тобто буттють). Треба пам’ятати, що речення виду „Нема a ” є багатозначним і може стверджувати одне з трьох:

(а) a не буттє (тобто не знаходиться в предметній області жодної мови);

(б) a не знаходиться в предметній області визначеної мови;

(в) a знаходиться в предметній області відповідної мови, але йому не притаманний визначений спосіб побутування (тобто існування *sensu stricto*).

Визнання того, що таке речення є істинним тільки у випадку (в), гарантує метафізичну тезу про буттювання (але не існування) a -а.

Іноді тези субстанціоналізму, конкретизму і реалізму висловлюють таким чином:

Існують тільки субстанціональні предмети (тобто конкретні і реальні).

Виникає питання, чи не повинно воно звучати так:

Існують всі і тільки субстанціональні предмети.

Жоден предмет не може бути субстанціональним і одночасно – зі становища субстанціоналізму – не існувати. Щоправда, реїст говорить: „Не існує, наприклад, людина мудріша від самої себе”. А отже певні речі (або особи) не існують. Однак чи є ця людина по суті річчю (особою)? Якщо ми не хочемо, щоб кожна метафізична перспектива приводила до контрінтуїтивних наслідків, до яких веде поліморфізм, тобто до ототожнення предметності (й істинності) виразів із виконанням ними референційної функції, то тільки за певними десигнатами (тобто предметами, а особливо подіями) слід визнавати привілейований спосіб буття (або появи): множина субстанціональних предметів мусить включатися в собі відповідним чином у множині (можливих) десигнатів. Це одна з причин, задля якої варто мати мову, якою можна сказати, що є предмети, котрі не існують.

Семантична дефініція нічого не говорить про природу виразів (назв і речень) крім того, що це є певні предмети, які вказують якісь предмети (в тому числі події) і (можливі) носії предметності (або істинності).

Метафізичною базою⁶¹ семантичної дефініції „істинності” у класичній парафразі іноді помилково вважається між іншим: (а) метафізичний реалізм; (б) екстраспекціонізм, рецептивізм, а також ірраціоналізм та епістемологічний нігілізм; (в) семіотичний ідіогенізм; (г) аксіологічний гетеротелізм або автотелізм. У дійсності погляди (а)-(г) можуть бути максимум її доктринальним горизонтом.

(II) Формалістична парафраза

Речення „*p*” є істинним, коли *p*.

В цій парафразі „*p*” представляє (довільне) речення. Семантична дефініція у формалістичній парафразі ані не припускає жодного філософського фундаменту, ані не екземпліфікує жодного методологічного скелету, ані не гарантує жодної метафізичної перспективи: отже, вона з філософської точки зору нейтральна. На жаль, вона не спрацьовує у випадках, коли речення „*p*” позначається інакше, ніж за допомогою відповідної назви у лапках, але й

⁶¹ Справу доктринального горизонту окремих дефініцій „істинності” я детального обговорював у праці [Jadacki 1987a].

у випадках вживання такої назви вона не може бути прийнята, як антиномічна формула.⁶²

(III) Нігілістична парафраза

„Речення „*p*” є істинним” значить не що інше, як „*p*”.

Нігілістична парафраза є *sui generis* посиленням варіантом формалістичної парафрази (оскільки відношення рівнозначності є сильнішим, ніж відношення еквівалентності). Якщо б таку парафразу прийняти, треба було б погодитися, що ствердження появи певної події тягне за собою ствердження існування речення, що відноситься до цієї події.

(Б) Синтаксична дефініція

Синтаксична дефініція „об’єктивності” в принципі формулюється лише для речень.⁶³

(I) Конгруенційна парафраза

Речення *S* є істинним, коли *S* з чимось є несуперечливим.

(II) Інференційна парафраза

(а) Речення *S* є істинним, коли *S* виникає з чогось.

(б) Речення *S* є істинним, коли з *S* щось виникає.

Синтаксична дефініція (в обох парафразах) може мати одну з трьох версій: згідно з детермінованою версією в цій дефініції йдеться про зв’язність (тобто несуперечливість або виникання) щодо певного визначеного речення (або послідовності речень); згідно з альтернативною версією – щодо якогось довільного речення (або послідовності речень); згідно з максимальною версією – щодо всіх речень.

Якщо б прийняти максимальну версію виведеної парафрази (б), то треба було б припустити, що з істинного речення виникає, між іншим, хибне речення, зокрема внутрішньо суперечливе. Ані одне, ані друге в жодному разі не можуть бути виділеним реченням у детермінованій версії цієї парафрази. З іншого боку, для кожного хибного речення можна знайти таку послідовність речень, котра буде з ним зв’язна.

Прийняття максимальної версії синтаксичної дефініції у конгруенційній парафразі привело б до того, що жодне речення не було

⁶² Пор. вище, прим. 59.

⁶³ Синтаксичні і прагматичні дефініції я реконструював у праці [Jadacki].

б істинним; у інференційній парафразі – що кожне речення було б істинним або істинними були б речення внутрішньо суперечливі. Кожне речення мусило б бути істинним також тоді, коли б прийняти альтернативну версію.

У детермінованій версії зазвичай виділяється одна з наступних серій речень: (а) зв'язна (тобто така, що не включає в собі пари суперечливих речень); (б) що включає в собі речення S ; (в) істинна (тобто така, що включає в собі виключно істинні речення). Отже, детермінована версія також виявляється недосконалою, оскільки у (а) і (б) кожне речення виявилось би істинним, а у (в) дефініція була б обтяжена помилковим *circulus in definiendo*.

Доктринальний горизонт (не: філософську базу) синтаксичної дефініції „істинності” серед іншого утворюють: (а) панінтеграціонізм, а також метафізичний ідеалізм; (б) епістемологічний спекулятивізм; (в) методологічний (тобто дескриптивний) когеренціонізм.

(В) Прагматична дефініція

Прагматична дефініція – подібно як синтаксична – в принципі формулюється тільки для речень.

(I) Утилітаристична парафраза

(1) Нормальний варіант

Речення S є істинним, коли: S визначає подію Z і Z є для когось корисною.

(2) Редукційний варіант

Якщо речення S визначає подію Z , то: S є істинним, коли Z є для когось корисною.

(II) Практицистична парафраза

(1) Нормальний варіант

Речення S є істинним, коли S є для когось корисним.

(2) Редукційний варіант

Якщо речення S є семантично істинним, то S є прагматично істинним, коли S є для когось корисним.

При цьому речення S є корисним для особи O , коли: якщо O намагається усвідомити подію Z і O діє згідно з S , то O усвідомлює Z . В свою чергу, особа O діє згідно з реченням S , коли O діє на підставі припущення, що S є істинним.

Прагматична дефініція інколи вважається або дефініцією „істинності взагалі (тобто для кожної особи)”, або дефініцією „істинності для визначеної особи”. В цьому другому випадку вона приймає одну з трьох версій: ДЕТЕРМІНОВАНУ ВЕРСІЮ – коли йдеться про корисність для визначених осіб; АЛЬТЕРНАТИВНУ ВЕРСІЮ – коли йдеться про корисність для довільної особи; НАРЕШТІ МАКСИМАЛЬНУ ВЕРСІЮ – коли йдеться про корисність для всіх. Певний вид першої версії є сциєнтистичною версією, згідно з якою істинність релятивізована щодо корисності для дослідників.

Жодну з парафраз прагматичної дефініції не вдається захистити.

Доктринальним горизонтом цієї дефініції буває, наприклад: (а) монізм (тобто феноменізм), *quasi*-монізм (тобто тео-феноменізм або універсало-тео-феноменізм), а також метафізичний пандетермінізм; (б) екстраспекціонізм (або фідео-екстраспекціонізм або спекуляцію-фідео-екстраспекціонізм), критицизм або догматизм (спекулятивістичний або екстраспекціоністський), а також епістемологічний утилітаризм; (в) сциєнтизм, а також методологічний анархізм; (г) історіософський фаталізм.

Ані розрізнення, ані нерозрізнення природи від критеріїв істинності не екземпліфікують якогось виділеного методологічного скелету, а особливо реалізму й об'єктивізму, або ж – відповідно – методологічного суб'єктивізму. Лише прийняття визначеного критерію допускало б суб'єктивізм.

3.2. Критерії об'єктивності

Прихильники синтаксичної і прагматичної дефініцій „істинності” часом послаблюють свою позицію таким чином, що спочатку формулюванням дефініції надають вигляд характеристик. Тим самим зв'язність і корисність з постульованої природи перетворюються у критерій істинності. Однак і у такому послабленому вигляді згадані позиції не можуть бути прийняті.

Якщо рішення стосовно існування (і загальніше: буття) предмету мусять бути прийняті не догматично, а критично,

то їх правомірність треба оперти на визначених пізнавальних діях.⁶⁴

(А) Когнітивна характеристика

Якщо вираз *W* вказує на предмет *P*, то: якщо хтось сприймає *P* пізнавально, то *W* є об'єктивним.

У якості дій пізнання тут розглядаються акти: перцепції (тобто сприймання), ідеації (тобто певності, очевидності, почуття необхідності), абстракції (тобто відчуження) і фантазії (тобто уявлювання). Залежно від того, який спосіб пізнання вважається засобом, здатним зробити правомірним об'єктивність виразів (особливо – істинність речень), до уваги приймаються три версії когнітивної характеристики: ДЕТЕРМІНОВАНА ВЕРСІЯ – коли допускаються лише визначені способи пізнання, наприклад, або тільки перцепція (перцептивна мутація), або перцепція й ідеація (інтуїтивна мутація), або ж перцепція, ідеація й абстракція (раціональна мутація); АЛЬТЕРНАТИВНА ВЕРСІЯ – коли об'єктивність можна зробити правомірною за допомогою звернення до довільної дії пізнання; МАКСИМАЛЬНА ВЕРСІЯ – коли лише звернення до всіх дій пізнання має необхідну і достатню силу утвердження об'єктивності.

З позиції панагностицизму (що піддає сумніву правомірність навіть перцепції) про жоден вираз не можна сказати, що він є об'єктивний.

(Б) Суб'єктивна характеристика

Інколи говориться про очевидність самих речень, а не (як у інтуїтивній мутації когнітивної характеристики) про очевидність подій, визначених у цих реченнях. Когнітивна характеристика перетворюється тоді у суб'єктивну:

Якщо речення *S* (сприймається кимось як) очевидне, то *S* істинне.

Важко не помітити ненадійності (і неефективності – у випадку неідентичності особи, котра досліджує істинність, з особою, котра має почуття очевидності) цієї характеристики.

⁶⁴ Головні ідеї, що стосуються питань критеріїв істинності я представив у праці [Jadacki 1990b].

4. Інтерпретованість

4.1. Природа інтерпретованості

Слово „інтерпретація” є багатозначним. Особливо часто воно вживається просто як синонім „сенсу”. Тоді „бути інтерпретувальним” означає не що інше, як „мати сенс”. Однак є такі вживання цього слова, у яких „інтерпретувати” означає те саме, що „тлумачити”, „доводити до розуміння”. При такому вживанні „інтерпретація” може відноситися до однієї з наступних процедур: експлікації (тобто пошуку природи), аналізу (тобто пошуку конструкції), реконструкції (тобто пошуку горизонту), експланації (тобто пошуку підстави), діагнозу (тобто пошуку типу) або екзегези (тобто пошуку сенсу).

Нижче йдеться про екзегезний сенс „інтерпретації” і, відповідно, „інтерпретувальності”.

Вираз *W* є інтерпретувальним, коли хтось може зрозуміти *W*.

Слово „розуміння” – як кожний ментальний предикат – має хабітуальний сенс (і тоді воно відноситься до певної диспозиції), актуальний сенс (коли воно називає певний акт) або процесуальний сенс (і тоді воно служить до позначення певної серії актів). Однак, незважаючи на це, вираз цей *sui generis* є полісемічним. А саме, „розуміти щось” може означати не що інше, як „відчувати щось” (інтуїтивний сенс), „усвідомлювати для себе щось” (ідентифікаційний сенс), „виправдовувати щось” (індульгенційний сенс) і „позначати щось чимось” (інскрипційний сенс). Крім того, „розуміння” – як мінімум у ідентифікаційному сенсі – виступає у різних еліптичних контекстах як „розуміння природи” (сутнісний сенс), „розуміння конструкції” (структурний сенс), „розуміння горизонту” (функціональний сенс), „розуміння підстави” (каузальний сенс), „розуміння типу” (категоріальний сенс) або „розуміння сенсу” (концептуальний сенс).⁶⁵

У дефінієнсі дефініції „інтерпретувальності” слово „розуміння” вживається у (хабітуальному) інскрипційному або концеп-

⁶⁵ Точному розмежуванню різних сенсів „розуміння” я присвятив більше місця у згаданій монографії [Jadacki 1990a].

туальному сенсі. Предметом інскрипційного і концептуального розуміння – а також розуміння взагалі – можуть, очевидно, бути виключно об'єкти, котрі фіксуються у спостереженні.

Загальною помилкою – і джерелом багатьох непорозумінь – є сплутування розуміння з інтерпретуванням (тобто приходом до зрозуміння). Тим часом розуміння (ідентифікаційне) взагалі не є пізнавальною процедурою, зокрема воно не є розумуванням.

Загалом вважається, що існують щонайменш три суттєво різні (щодо структури) контексти функтора „розуміти”:

(а) у виразі „ O розуміє W ” він є реченнеутворюючим функтором з двох аргументів-назв;

(б) у виразі „ O розуміє, що p ” він є реченнеутворюючим функтором з назви і речення;

(в) у виразі „ O розуміє під W P ” він є реченнеутворюючим функтором з трьох аргументів-назв.

Тим часом здається, що контексти типу (б) зводяться до контекстів типу (а), якщо другим аргументом функтора „розуміти” вважати член „(те), що p ”.

Дефініція „інтерпретувальності” може виступати у двох парафразах.

(I) Інструменталістична парафраза

Вираз W є інтерпретувальним, коли хтось може якось зрозуміти W .

(II) Віртуальна парафраза

Вираз W є інтерпретувальним, коли хтось може правильно зрозуміти W .

Обидві парафрази можуть мати три головні версії: ДЕТЕРМІНОВАНУ ВЕРСІЮ (особливо КОМПЕТЕНТИВНУ або СУБ'ЕКТИВНУ), коли вираз може бути зрозумілий певними визначеними особами (наприклад, обізнаними користувачами мови, до якої цей вираз належить, або тими, хто висловив вираз); АЛЬТЕРНАТИВНУ ВЕРСІЮ – коли він може бути зрозумілий якоюсь довільною особою; МАКСИМАЛЬНУ ВЕРСІЮ – коли він може бути зрозумілий усіма.

Для того, щоб якось зрозуміти даний вираз, не достатньо усвідомлювати собі, що цей вираз є саме виразом (тобто, що він взагалі щось позначає):

Особа O якось розуміє (інскрипційно) вираз W , коли O позначає W -ем якийсь предмет.

Відповідно:

Якщо обізнані користувачі мови, яка містить вираз W , позначають W -ем визначений предмет P , то: особа O правильно розуміє (інскрипційно) W -а, коли O позначає W -ем P .

Згідно з цим семантичні нонсенси не є придатними до правильного розуміння (інскрипційного), а тому можуть бути проінтерпретованими хіба що інструменталістично (не віртуально). Це стосується також метафізичних висловлень, якщо вони будуть визнані *en bloc* позбавленими сенсу. Натомість поетичні висловлення, синтаксично або семантично індивідуалізовані, в принципі не підлягають радикальній віртуальній інтерпретації.

„Правильне розуміння” можна дефініювати також безпосередньо для „розуміння” у концептуальному сенсі:

(1) Для простих виразів (тобто слів) ми маємо: Особа O розуміє (концептуально) вираз W , коли O знає, що позначає W .⁶⁶

Занадто сильним «підсиленням» цієї дефініції (яка є розширенням принципу зрозумілості) було б – для речень – формулювання:

Особа O розуміє (концептуально) речення S тоді, коли якщо S визначає подію Z , то O знає, як досягнути Z .

(2) У випадку складних виразів (тобто зворотів) ми маємо: Особа O розуміє (концептуально) зворот W , коли O знає, (а) що позначають всі члени W і (б) яким є синтаксис W (тобто O структурно розуміє W).

Загально кажучи, знання (а) і (б) є достатньою, але не необхідною умовою розуміння зворотів, хіба що йдеться про необхідні умови досягнення зрозуміння виразів ніколи до цього часу даною

⁶⁶ У розділі (6) „Про назви” я подав наступну дефініцію: „ H розуміє вираз F , коли H знає, до чого можна віднести вираз F ”. Очевидно, що це – дефініція „властивого розуміння”. Як зворот „ W позначає предмет P ”, так і зворот „ F можна віднести до предмету P ” є скороченнями висловлення „Обізнані користувачі мови, яка містить W (або F), позначають W -ем P -а (тобто відносять F до P)”. Принцип зрозумілості, сформульований у розділі (7) „Про умовні речення”, є імплікативною версією дефініції „правильного розуміння (концептуального)”.

особою не чутих, а отже, у випадку творчого розуміння. Часто вважається, що твердження про можливість творчого розуміння – щонайменш у відношенні до простих виразів – допускає вродженість відповідних інтерпретаційних диспозицій, а одночасно справа цієї вродженості трактується як філософське питання. Однак здається, що це є емпірична проблема, котру просто (з технічних причин) ще зарано вирішувати.

(3) Якщо йдеться про розуміння цілої мови (а отже про лінгвістичну компетенцію даної особи), то ми маємо: Особа O розуміє (концептуально) мову J , коли O знає, що позначають вирази, які належать J .

Дефініція „лінгвістичної компетенції” з’являється у трьох версіях: у ДЕТЕРМІНОВАНІЙ ВЕРСІЇ, яка вимагає знання значень визначених виразів, що належать до даної мови; у АЛЬТЕРНАТИВНІЙ ВЕРСІЇ – яка вимагає знання значень виразів, що належать до довільної підмножини цієї мови; у МАКСИМАЛЬНОЇ ВЕРСІЇ – яка вимагає знання значень всіх виразів цієї мови. Вибір максимальної версії привів би до того, що, напевно, ні про нікого не можна було б сказати, що він (дійсно) розуміє якусь мову.

Розуміння (концептуальне) по-різному градуюється. Отже, особа O тим краще розуміє вираз W , чим:

(а) ближче до останнього члену послідовності „вибірково – ясно – виразно – вірно – точно” O розуміє W ;

(б) детальніше уявлення про значення W має O ;

(в) більше O знає властивостей десигнатів W (для назв), або наслідків W (для речень);

(г) далі від дослівного значення W O усвідомлює значення W (якщо W є ужитим в переносному значенні);

(д) більше складників W розуміє O (якщо W є складним).

Лінгвістична компетенція також градуюється.

Ми будемо називати сукупність маніфестованих даним виразом переживань (тобто сукупність його маніфестатів) – „вмістом”, сукупність конотованих даним виразом властивостей (тобто сукупність його конотатів) – „змістом”, а сукупність позначених даним виразом предметів – „обсягом”. Тоді:

(1) Особа O розуміє точно, вірно або виразно вираз W , коли O знає відповідно суттєвий, словниковий зміст або довільну непорожню підмножину змісту W .

(2) Особа O розуміє ясно або вибірково вираз W , коли O знає цілий обсяг або довільну непорожню підмножину обсягу W .

Види вказаного вище розуміння треба відрізнати від наочного розуміння:

(3) Особа O наочно розуміє вираз W , коли O знає вміст W .

По-перше, очевидно, що не можна розуміти висловлення якоїсь особи краще, ніж вона сама [її розуміє], хіба що йшлося б про інструменталістичне розуміння і, крім того, допускалися б його градації. По-друге, вирази внутрішньо суперечливі (а отже з порожньою областю) не можуть бути зрозумілими ані ясно, ані вибірково. Натомість синкатегорематичні вирази інтерпретуються віртуально тільки у відповідних категорематичних контекстах.

4.2. Критерії інтерпретувальності

Якщо прийняти сформульовану вище дефініцію „інтерпретувальності”, то критерії інтерпретувальності можна звести до критеріїв (можливості) розуміння. Звичайно ж, жодний критерій розуміння (нижче ми обмежуватимемо правильним розумінням) не є універсальним критерієм (тобто не є атрибутом).

(А) Операціональна характеристика

(І) Фізикалістична парафраза

Якщо значенням виразу W є предмет P , то якщо особа O фізично позначає P W -ем, то O правильно розуміє W .

(ІІ) Менталістична парафраза

Якщо значенням виразу W є предмет P , то якщо особа O психічно позначає P W -ем (тобто у O через уявлення W виникає уявлення P), то O правильно розуміє W .

Уявлення позначеного предмету може бути або образом, або поняттям.

Операціональна характеристика у менталістичній версії екземпліфікує методологічний інтуїціонізм (тобто допускає правомірність відчуття), якщо застосовується до осіб, котрі саме цим критерієм не користуються. Якщо особа *O*, про яку говориться в характеристиці, є особою, що користується цим критерієм, то для операціональності характеристики у менталістичній версії достатньо відчуття *O*, але тоді ця характеристика не є критерієм.

(Б) Біхевіористична характеристика

(а) Якщо особа *O* (як відгук на наказ *R*) виконує наказані дії або стримується від виконання заборонених у *R* дій (скерованих до *O*), то *O* правильно розуміє *R*.

(б) Якщо особа *O* дає істинну відповідь на (добре поставлене) питання *Q* (скероване до *O*), то *O* правильно розуміє *Q*.

(в) Якщо особа *O* на запит правильно резюмує послідовність виразів *W*, з якими попередньо ознайомилася, то *O* правильно розуміє *W*.

(г) Якщо особа *O* на запит безпомилково повторює послідовність виразів *W*, з якими попередньо ознайомилася, то *O* правильно розуміє *W*.

Жоден з вище наведених видів біхевіористичної характеристики *de facto* не подає критерію правильного розуміння. У випадках (а) і (б) поведінка (досліджуваної) особи може бути нещирою (брехливою), або може тільки випадково співпадати з контрольними відповідями (дослідника). У випадках (в) і (г) можуть з'явитися труднощі у виконанні наведеної умови з приводу, наприклад, порушень роботи пам'яті; крім того, у випадку (в) труднощі можуть бути обумовлені помилками розумування (не тотожного з розумінням), а у випадку (г) можна повторювати контрольний вираз без його розуміння.

(В) Еротетична характеристика

Якщо значенням виразу *W* є предмет *P*, то якщо особу *O* запитують, що позначає *W*, то (а), якщо *O* вказує (жестом або вербально) на *P* і (б) вказівка *O* задовольняє поставлене питання, то *O* правильно розуміє *W*.

Якщо б у еротетичній характеристиці обмежитися в (а) вербальною умовою тільки до вказівки значення, то не можна було б виключити, що у даному випадку запитана про значення особа виконує лише суто граматичну трансформацію цього виразу у якийсь незрозумілий для себе (*ignotum per ignotum*) вираз. У свою чергу, умова (б) цієї характеристики є неефективною, оскільки спостерігач ніколи не буде в стані точно встановити, чи (б) дійсно було виконане.

(Г) Суб'єктивна характеристика

Якщо особа *O* має почуття правильного розуміння виразу *W*, то *O* правильно розуміє *W*.

Звичайно, почуття розуміння, будучи помилковим і неінтерсуб'єктивним, не є критерієм.

5. Акцептувальність

5.1. Природа акцептувальності

Дефініція „акцептувальності” може мати дві парафрази.

(I) Факультативна парафраза

Предмет *P* є акцептувальним, коли можна визнати *P*.

(II) Обов'язкова парафраза

Предмет *P* є акцептувальним, коли слід визнати *P*.

Контекст „Особа *O* визнає предмет *P*” – і відповідно „Особа *O* відкидає предмет *P*” – є еліптичним контекстом, який може бути інтерпретований двояко.

(1) Лінгвістичний варіант

Якщо предметом, який визнається або відкидається, є речення, то після доповнення контекст відповідно набуває вигляду:

(а) Особа *O* визнає (або вважає) речення *S* істинним реченням.

(б) Особа *O* визнає (або вважає) речення *S* хибним реченням.

(2) Онтологічний варіант

Якщо предметом, який визнається або відкидається, є подія (стан речі), то йдеться про визнання (вважання) цього речення он-

тичною істиною (тобто дійсною подією, фактом) або онтичною хибною (тобто недійсною подією). В цьому випадку ми маємо:

Речення S є акцептувальним, коли: S відноситься до події Z і можна – або слід – визнати Z дійсною подією.⁶⁷

Далі ми обмежимося лінгвістичним варіантом (і в принципі факультативною парафразою).

5.2. Критерії акцептувальності

(А) Раціоналістична характеристика

(а) Якщо особа O є розумною, то якщо O визнає речення S , то S є акцептувальним.

(б) Якщо особа O є розумною, то якщо O відкидає речення S , то S не є акцептувальним.

Розумність, про яку йдеться у вихідній умові раціоналістичної характеристики (а) і (б) (тобто принципу розсудливості) – це раціональність дискурсу: відповідальність за слово. Вона складається з: артикуляційної точності, логічної послідовності й емпіричного обґрунтування. Отже, не є відповідальним за слово той, хто, наприклад, проголошує всерйоз нонсенси, порожні фрази і вербалізми, а також метафори і метонімії.⁶⁸

(Б) Сцієнтистична характеристика

Якщо речення S є достатньо (науково) обґрунтованим, то S є акцептувальним.

Той, хто приймає таку характеристику, мусить рахуватися з двома наслідками. По-перше, йому не можна (під загрозою створення порочного кола) визначати обґрунтування якогось речення як знак того, що начебто були виконані достатні умови для визна-

⁶⁷ В кінцевому рахунку я не схильний, як у розділі (1) „Про те, чого нема”, фальсифікувати твердження, що визнанню і обґрунтуванню підлягають речення, а не назви, посилаючись на те, що можна сказати: я визнаю (або обґрунтовую) те, що p (де „ p ” репрезентує довільне речення), а „те, що p ” є назвою. Якщо я визнаю те, що p (істинним), то я визнаю істиною (онтичною) не назву „те, що p ”, а відповідну подію (тобто стан речі). Схожим чином зворот „Те, що p , є істиною” є або еліптичним аналогом виразу „Речення „ p ” є істинним”, або слово „істина” має інший (знову онтичний) сенс (див. мою книгу [Jadacki 1985a]).

⁶⁸ Пор. розділ (13) „Про відповідальність за слово”.

ння цього речення істинним. По-друге, він не може не враховувати градієнтності визнання: зокрема, якщо якимось реченням обґрунтовується за допомогою ствердження його зв'язності з певною виділеною послідовністю речень, то чим довшою є послідовність цих речень, тим більшою мірою акцептується досліджуване речення.

(В) Когнітивна характеристика

Якщо особа O знає (або встановила), що речення S є істинним, то S є акцептувальним (для O).

Когнітивна характеристика врешті-решт зводиться до сцієнтистичної, оскільки:

Особа O знає, що речення S є істинним, коли: S є істинним, а одночасно (а) O переконаний, що S є істинним, і (б) переконання O є достатньо обґрунтованим.

(Г) Соціологічна характеристика

Якщо речення S визнається дослідниками, то S є акцептувальним.

Соціологічна характеристика має три версії: ДЕТЕРМІНОВАНУ ВЕРСІЮ – коли йдеться про певного визначеного дослідника; АЛЬТЕРНАТИВНУ ВЕРСІЮ – коли йдеться про якогось довільного дослідника; МАКСИМАЛЬНУ ВЕРСІЮ – коли йдеться про всіх дослідників.

Можна припустити, що хтось, хто приймає соціологічну характеристику акцептувальності, припускає, що дослідники дотримуються директив раціональності. Як правило, науково обґрунтованим вважається також те, що виконує директиву емпіричного обґрунтування. У детермінованій версії соціологічна характеристика не може бути застосована дослідником, виділеним як авторитетом; натомість критерій, вказаний у максимальній версії, ніхто не міг би застосувати першим.

6. Кореляції

Між сенсовністю, об'єктивністю, інтерпретувальністю (екзегетичною) і акцептувальністю (лінгвістично-факультативною) pojawiaються наступні залежності:

(1) Якщо вираз (в тому числі й речення) є акцептувальним, то він також є інтерпретувальним.

- (2) Якщо вираз є об'єктивним, то він є також сенсовним.
 (3) Вираз є сенсовним, коли є інтерпретувальним.
 Залежності (1)-(3) очевидно приводять до залежностей (4) і (5):
 (4) Якщо вираз (в тому числі й речення) є акцептувальним, то він є також сенсовним.
 (5) Якщо вираз є об'єктивним, то він також є інтерпретувальним.

Окрім того, ми маємо:

- (6) Якщо хтось визнає якийсь вираз (зокрема речення), то він його розуміє.
 (7) Якщо хтось розуміє якийсь вираз, то цей вираз є сенсовним.
 Далі ми маємо також:
 (8) Якщо хтось визнає якийсь вираз (зокрема речення), то цей вираз є сенсовним.

Натомість дискусійними є такі залежності:

- (9) (а) Якщо вираз (зокрема речення) є акцептувальним, то він є також об'єктивним.
 (б) Якщо вираз (зокрема речення) є об'єктивним, то він також є акцептувальним.
 (10) Якщо хтось визнає якийсь вираз (в тому числі й речення), то цей вираз є об'єктивним (істинним).

Ці залежності не можна плутати з:

- (а) принципом безпомилковості:
 Якщо я визнаю речення S , то S є істинним.
 (б) принципом всезнайства:
 Якщо речення S є істинним, то я визнаю S .
 (с) правилом раціональності асерції:
 Якщо речення S є істинним, то слід визнати S .

Отже, можна приймати сциєнтистичну характеристику акцептувальності і захищати погляд, що якщо якесь речення є (достатньо) обґрунтованим, то це ще не обумовлює того, що воно є істинним; можна також зайняти позицію, що якщо якесь речення є істинним, то цього недостатньо для того, щоб його можна було визнати (істинним реченням).⁶⁹

Формули (1)-(2), а також (4)-(8) іноді вважаються характеристиками – відповідно – інтерпретувальності, сенсовності або розуміння; натомість формула (3) вважається дефініцією (інтелігібельною) „сенсовності”. Однак жодна з цих формул не дає *expressis verbis* ані ефективного критерію, ані діагностичної природи (атрибути). Це саме стосується формули (10), яка інколи вважається прагматичною характеристикою об'єктивності, навіть у максимальній версії (тобто, якщо б гарантом істинності даного речення повинно було бути його визнання всіма людьми).

⁶⁹ Я сам у розділі (7) „Про умовні речення” висловив погляд, що якщо не можна прийняти (тобто визнати) (того), що p , то „ p ” є неправомірним (зокрема хибним) або неправильним. Отже, тим самим я припустив, начебто істинності якогось речення є достатньо для того, щоб це речення можна було визнати.

Перелік цитованих праць

У список виключені твори художньої літератури.

- Ajdukiewicz, K. – 1920. Pojęcie istnienia w naukach dedukcyjnych. *Ruch Filozoficzny* т. V, н. 6, с. 112a-112b.
- 1921. *Z metodologii nauk dedukcyjnych*. Lwów: Wydawnictwo PTF.
- 1923a. *Główne kierunki filozofii*. Lwów: K.S. Jakubowski.
- 1923b. O stosowaniu kryterium prawdy. Y: Ajdukiewicz 1960a, с. 11-13.
- 1934a. W sprawie „uniwersaliów”. Y: Ajdukiewicz 1960a, с. 196-210.
- 1934b. O stosowalności czystej logiki do zagadnień filozoficznych. Y: Ajdukiewicz 1960a, с. 211-214.
- 1935. O spójności syntaktycznej. Y: Ajdukiewicz 1960a, с. 222-242.
- 1936a. Problemat transcendentalnego idealizmu w sformułowaniu semantycznym. Y: Ajdukiewicz 1960a, с. 264-277.
- 1936b. Okres warunkowy w mowie potocznej i logistyce. *Ruch Filozoficzny* т. XIV, н. 3, с. 134a-134b.
- 1938. *Propedeutyka filozofii* (третє видання). Wrocław-Warszawa 1948: Książnica-Atlas.
- 1946. O tzw. neopozytywizmie. Y: Ajdukiewicz 1965a, с. 7-28.
- 1948a. Z dziejów pojęcia materii. Y: Ajdukiewicz 1965a, с. 61-76.
- 1948b. Epistemologia i semiotyka. Y: Ajdukiewicz 1965a, с. 107-116.
- 1949. *Zagadnienia i kierunki filozofii (Teoria poznania. Metafizyka)*. Warszawa: Czytelnik.
- 1949-1950. W sprawie pojęcia istnienia. Kilka uwag w związku z zagadnieniem idealizmu. Y: Ajdukiewicz 1965a, с. 143-154.
- 1956a. O definicji. Y: Ajdukiewicz 1965a, с. 226-247.
- 1956b. Okres warunkowy a implikacja materialna. Y: Ajdukiewicz 1965a, с. 248-265.

- 1960a. *Język i poznanie*. T. I. Warszawa: PWN.
- 1960b. Związki składniowe między członami zdań oznajmujących. Y: Ajdukiewicz 1965a, с. 344-355.
- 1965a. *Język i poznanie*. T. II. Warszawa: PWN.
- 1965b. *Logika pragmatyczna*. Warszawa: PWN.
- 1967. Wyrażenia intensjonalne. Y: Pelc, J. (ред.) – 1971, с. 128-160.
- Antal, L. – 1964. *Content, meaning, and understanding*. Den Haag: Mouton.
- Arystoteles – -347. *Analitiki wtóre*. Y: Arystoteles, *Analitiki pierwsze i wtóre*. Warszawa 1973: PWN, с. 183-299.
- -335. *O częściach zwierząt*. Warszawa 1977: PWN.
- -323. *Metafizyka*. Warszawa 1983: PWN.
- Augustynek, Z. – 1975. *Natura czasu*. Warszawa: PWN.
- 1979. *Przeszłość, teraźniejszość, przyszłość*. Warszawa: PWN.
- 1984. Wersje materializmu. *Studia Filozoficzne* н. 11-12, с. 3-10.
- Augustynek, Z. & Jadacki, J.J.J. – 1993. *Possible ontologies*. Amsterdam / Atlanta: Rodopi.
- Batóg, T. – 1974. W sprawie zasad idealizacji i konkretyzacji. *Studia Filozoficzne* н. 9, с. 63-81.
- Бессонов А.В. – 1978. Подстановочная и смешанная интерпретация квантификации. Y: В.В. Целищев (ред.), *Логика и онтология*. Москва: Наука, с. 7-33.
- Biegański, W. – 1903. Podział sądów. Y: Biegański, W., *Zasady logiki ogólnej*. Warszawa: Kasa im. J. Mianowskiego, с. 159-193.
- 1910. *Traktat o poznaniu i prawdzie*. Warszawa: Księgarnia E. Wendego i S-ki.
- 1912. Konstrukcje sądu dodatkowe. Y: W. Biegański, *Teoria logiki*. Warszawa: Księgarnia E. Wendego i S-ki, с. 263-302.
- Bigaj, T. – 1991. Niektóre zagadnienia związane z pojęciem istnienia. Y: J. Pelc (ред.), *Prace z pragmatyki, semiotyki i metodologii semiotyki*. Wrocław: Ossolineum, с. 247-258.
- Bocheński, J.M. – 1954. *Współczesne metody myślenia*. Poznań 1992: W drodze.
- 1987. *Sto zabobonów. Krótki filozoficzny słownik zabobonów*. Kraków 1994: Wydawnictwo Philed.

Bogusławski, A. 1986a. Analiza zdań warunkowych a problem funkcji semiotycznych. *Studia Semiotyczne* т. XIV-XV, c. 215-224.

– 1986b. Jeszcze o Ajdukiewicza koncepcji wyrażania. *Studia Semiotyczne* т. XIV-XV, c. 249-270.

Borkowski, L. – 1964. Uwagi o okresie warunkowym oraz implikacji materialnej i ścisłej. Y: *Rozprawy logiczne. Księga pamiątkowa ku czci profesora Kazimierza Ajdukiewicza*. Warszawa: PWN, c. 11-22.

– 1980. Pewna wersja definicji klasycznego pojęcia prawdy. *Roczniki Filozoficzne* т. XXVIII, z. 1, c. 119-131.

Borowski, M. – 1920. Co to jest przedmiot. *Przegląd Filozoficzny* p. XXIII, z. 1, c. 55-86.

– 1921. O przedmiotach fizycznych, psychicznych, idealnych i fikcyjnych. *Przegląd Filozoficzny* p. XXIV, z. 3-4, c. 139-163.

– 1922a. Przedmioty względne i bezwzględne. *Przegląd Filozoficzny* p. XXV, z. 3, c. 316-352.

– 1922b. W sprawie istnienia przedmiotów idealnych. *Przegląd Filozoficzny* p. XXV, z. 4, c. 491-505.

Bronk, A. – 1982. *Rozumienie, dzieje, język. Filozoficzna hermeneutyka H-G. Gadamera*. Lublin: RW KUL.

Carnap, R. – 1950. Empiricism, semantics and ontology. Y: R. Carnap, *Meaning and necessity. A study in semantics and modal logic*. Chicago 1956: University of Chicago Press, c. 205-221.

– 1953. Filozofia i składnia logiczna. Y: Carnap, R., *Filozofia jako analiza języka nauki*. Warszawa 1969: PWN, c. 5-66.

Church, A. – 1958. Ontological commitment. *The Journal of Philosophy* т. XV, n. 23, c. 1008-1014.

Chwedeńczuk, B. – 1984. *Spór o naturę prawdy*. Warszawa: PIW.

Chwistek, L. – 1917. Trzy odczyty odnoszące się do pojęcia istnienia. Y: Chwistek 1961, c. 3-29.

– 1933. Zagadnienia kultury duchowej w Polsce. Y: Chwistek 1961, c. 147-277.

– 1961. *Pima filozoficzne i logiczne*. T. I. Warszawa: PWN.

Czarnocka, M. – 1986. *Kryteria istnienia w naukach przyrodniczych*. Wrocław: Ossolineum.

Czerwiński, Z. – 1958. O paradoksie implikacji. *Studia Logica* т. VII, c. 265-271.

Czeżowski, T. – 1938. *Główne zasady nauk filozoficznych* (третє видання). Wrocław 1959: Ossolineum.

– 1945. Czy współczesna logika jest nominalistyczna? Y: Czeżowski 1958, c. 75-76.

– 1948. *Logika* (друге видання). Warszawa 1968: PWN.

– 1951. Identyczność a indywiduum i jego trwanie. Y: Czeżowski 1958, c. 160-168.

– 1954. Zarzut niejasności. Y: Czeżowski 1958, c. 289-293.

– 1958. *Odczyty filozoficzne*. Toruń: Wydawnictwo TNwT.

– 1964. O indywiduach oraz istnieniu. Y: T. Czeżowski, *Filozofia na rozdrożu (Analizy metodologiczne)*. Warszawa 1965: PWN, c. 62-72.

– 1970. Prawda w nauce. *Studia Filozoficzne* n. 3, c. 19-25.

– 1977. Transcendentalia – przyczynek do ontologii. *Ruch Filozoficzny* т. XXXV, n. 1-2, c. 54-56.

Dąmbska, I. – 1931. Prawa fizyki wobec postulatu prawdziwości twierdzeń naukowych. Y: *Księga pamiątkowa PTF we Lwowie*. Lwów: Książnica-Atlas, c. 183-198.

– 1938. Z semantyki zdań warunkowych. *Przegląd Filozoficzny* p. XLI, z. 3, c. 241-267.

– 1948. W sprawie nazw pustych. Y: Pelc (red.) 1971, c. 161-165.

– 1957. W sprawie pojęcia rozumienia. Y: Dąmbska 1975, c. 49-56.

– 1975. *Znaki i myśli*. Warszawa: PWN.

– 1977. *O narzędziach i przedmiotach poznania*. Warszawa: PWN.

Dembińska-Siury, D. – 1976. Od Ksenofanesa do Plotyna. Historyczne kształtowanie się pojęcia bytu. *Studia Filozoficzne* n. 12, c. 79-91.

Descartes, R. – 1641. *Medytacje o pierwszej filozofii*. T. I. Warszawa 1958: PWN.

Dithey, W. – 1910-1911. Przeżywanie i rozumienie. Rozumienie. Y: Z. Kuderowicz, *Dithey*. Warszawa 1976: WP, c. 178-206.

Dunn, J.M. & Belnap, N.O. – 1968. The substitution interpretation of the quantifiers. *Noûs* т. II, n. 2, c. 177-185.

Duns Szkot, J. – 1299. *Traktat o pierwszej zasadzie*. Warszawa 1988: PWN.

Elzenberg, H. – 1963. *Kłopot z istnieniem. Aforyzmy w porządku czasu*. Toruń 2002: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Koepnika.

Falkiewicz, A. – 1966. *Istnienie i metafora*. Wrocław: Wydawnicwo A.

Fraassen, B.C.v. – 1969. Presumption, supervaluation, and free logic. Y: Lambert (red.) 1969, c. 67-91.

– 1973. Extension, intension and comprehension. Y: Munitz (red.) 1974, c. 101-131.

Fragmenty – 1959. *Fragmenty filozoficzne. Seria druga. Księga pamiątkowa ku uczczeniu [...] profesora Tadeusza Kotarbińskiego*. Warszawa: PWN.

Fragmenty – 1967. *Fragmenty filozoficzne. Seria trzecia. Księga pamiątkowa ku czci profesora Tadeusza Kotarbińskiego*. Warszawa: PWN.

Frege, G. – 1892. Pojęcie i przedmiot. Y: G. Frege, *Pisma semantyczne*. Warszawa 1977: PWN, c. 45-59.

Gadamer, H.-G. – 1972. Semantyka i hermeneutyka. Y: H.-G. Gadamer, *Rozum, słowo, dzieje*. Warszawa 1979: PWN, c. 107-118.

Gierulanka, D. – 1962. O rozumieniu tekstu. Y: D. Gierulanka, *Zagadnienie swoistości poznania matematycznego*. Warszawa: PWN, c. 59-151.

Gogacz, M. – 1976. *Istnieć i poznawać*. Warszawa: Pax.

Góralski, A. (red.) – 1984. *Zadanie – metoda – rozwiązanie*. Warszawa: WN-T.

Greniewski, H. – 1955. O różnych pojęciach identyczności. Y: H. Greniewski, *Elementy logiki formalnej*. Warszawa: PWN, c. 253-259.

Grice, H.P. – 1975. Logika i konwersacja. Y: B. Stanosz (red.), *Język w świetle nauki*. Warszawa 1980: Czytelnik, c. 91-114.

Grobler, A. – 1993. *Prawda i racjonalność naukowa*. Kraków: Inter Esse.

Grodziński, E. – 1969. O niektórych postaciach zdań złożonych. Zdanie złożone ekstensjonalne a intensjonalne. Y: E. Grodziński, *Język, metajęzyk, rzeczywistość*. Warszawa: PWN, c. 36-70, 115-139.

Grzegorzczak, A. – 1955. Uwagi o rozumieniu praw logiki. *Mysł Filozoficzna* n. 1, c. 206-221.

– 1959. O pewnych formalnych konsekwencjach realizmu. Y: *Fragmenty* 1959, c. 7-14.

– 1962. On the concept of categoricity. *Studia Logica* т. XIII, c. 39-66.

– 1993. *Życia jako wyzwanie*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.

Gumański, L. – 1960. Logika klasyczna a założenia egzystencjalne. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika (Nauki Humanistyczno-Społeczne)* z. 4 (Filozofia I), c. 3-64.

– 1961. *Elementy sądu a istnienie*. Toruń: Wydawnictwo TNwT.

– 1962. W odpowiedzi Recenzentowi [A. Stępniewi]. *Ruch Filozoficzny* т. XXI, n. 3, c. 283-288.

– 1977. N. Rescher, *The coherence theory of truth* (огляд). *Ruch Filozoficzny* т. XXV, n. 3-4, c. 196-201.

Hauser, A. – 1958. *Filozofia historii sztuki*. Warszawa 1970: PIW.

Hempoliński, M. – 1981. Racjonalność przekonań. *Studia Filozoficzne* n. 7-8, c. 27-36.

– 1982. Dialektyka poznania prawdy. *Człowiek i Światopogląd* n. 5, c. 134-152.

– 1983a. Prawda naczelną wartością ponawczą. *Studia Filozoficzne* n. 1-2, c. 9-15.

– 1983b. Warunki adekwatności prawdy. *Studia Filozoficzne* n. 1-2, c. 217-227.

– 1983b. Epistemologiczne modele poznania. Prawda i racjonalność przekonań. *Studia Filozoficzne* n. 5-6, c. 57-70.

Hintikka, J. – 1966. Existential presuppositions and their elimination. Y: J. Hintikka, *Models for modalities. Selected essays*. Dordrecht: D. Reidel, c. 23-44.

Hiż, H. – 1959. O rzeczach. Y: *Hiż* 2013, c. 495-506.

– 1967. Metodologiczne aspekty teorii składni. Y: *Hiż* 2013, c. 113-121.

– 1973. Twierdzenia o istnieniu. Y: *Hiż* 2013, c. 245-263.

– 2013. *Wybor pism*. Warszawa: Fundacja Aletheia.

Ingarden, R. – 1923. W sprawie istnienia przemiotów idealnych. Y: Ingarden 1972, c. 483-507.

– 1931. *O dziele literackim*. Warszawa 1960: PWN.

– 1936. Analiza zdania warunkowego. Y: Ingarden 1972, c. 260-270.

– 1946. O różnych rozumieniach „prawdziwości” w dziele sztuki. Y: R. Ingarden, *Studia z estetyki*. T. I. Warszawa 1966: PWN, c. 395-492.

- 1947-1981. *Spór o istnienie świata*. T. I (drugie wydania). Warszawa 1962: PWN; T. II (drugie wydania). Warszawa 1961: PWN; T. III. Warszawa 1981: PWN.
- 1949. O sądzie warunkowym. Y: Ingarden 1972, c. 271-325.
- 1950. Krytyczne uwagi o logice pozytywistycznej. Y: Ingarden 1972, c. 191-221.
- 1966. Czego nie wiemy o wartościach. Y: R. Ingarden, *Studia z estetyki*. T. III. Warszawa 1970: PWN, c. 220-257.
- 1971. *U podstaw teorii poznania*. Ч. I. Warszawa: PWN.
- 1972. *Z teorii języka i filozoficznych podstaw logiki*. Warszawa: PWN.
- Iwańska, J. – 1974. Rozumienie jako pojęcie semiotyczne. *Studia Semiotyczne* т. V, c. 75-83.
- Jadacka, H. – 1976. *Termin techniczny – pojęcie, budowa, poprawność*. Warszawa: Wydawnictwo CT NOT.
- Jadacki, J.J. – 1973. O Russellowskiej teorii deskrypcji. *Studia Semiotyczne* т. IV, c. 177-187.
- 1974. O poglądach Romana Ingardena na język. *Studia Semiotyczne* т. V, c. 17-54.
- 1980. *Spiritus metaphysicae in corpore logicorum* czyli o dziedzinie przedmiotowej języka i starej zagadce bytu. *Studia Filozoficzne* н. 9, c. 111-140.
- 1982. On so-called theories of truth. *Dialectics and Humanism* н. 2, c. 145-149.
- 1984. O co chodzi w tzw. sporze o powszechniki? *Studia Filozoficzne* н. 10, c. 63-69.
- 1985a. *Spór o granice poznania*. Warszawa: PWN.
- 1985b. W sprawie granic odpowiedzialności za słowo. *Studia Filozoficzne* н. 8-9, c. 81-85.
- 1986a. TI ΕΣΤΙΝ ΑΛΗΘΕΙΑ. O istocie prawdziwości (Uwagi o definicji semantycznej). *Studia Filozoficzne* н. 5, c. 3-30.
- 1986b. O zdaniach warunkowych. *Studia Semiotyczne* т. XIV-XV, c. 225-247.
- 1987a. O zobowiązaniach światopoglądowych i źródłach rozstrzygnięć sporu o istotę prawdziwości. *Studia Filozoficzne* н. 1, c. 67-72.

- 1987b. B. Chwedeńczuk, *Spór o naturę prawdy (ogląd)*. *Ruch Filozoficzny* т. XLIV, н. 1, c. 60-65.
- 1988. O istocie prawdziwości (Uwagi o definicji syntaktycznej i pragmatycznej), *Edukacja Filozoficzna* т. VI, c. 87-97.
- 1989. Uwagi na marginesie *Sporu o naturę prawdy* Bogdana Chwedeńczuka. *Przegląd Humanistyczny* н. 2, c. 139-148.
- 1990a. *O rozumieniu. Z filozoficznych podstaw semiotyki*. Warszawa: WUW.
- 1990b. O sprawdzianach prawdziwości. *Studia Semiotyczne* т. XVI-XVII, c. 251-265.
- 1990b. Kłopoty z konkretami i absraktami. *Principia* т. I, c. 46-66.
- 1992. Definicja, eksplikacja i parafraza w tradycji Ajdukiewiczowskiej. Y: J. Pelc (red.), *Fragmentsy filozoficzne ofiarowane Henrykowi Hiżowi*. Warszawa: ZSL UW, c. 28-39.
- 1993. O pojęciu „rozmiennia”. Y: W. Krysztofiak & H. Perkowska (red.), *Szkice z fenomenologii i filozofii analitycznej*. Szczecin: Wydawnictwo USZ, c. 101-115.
- 1994. Filozoficzne podstawy semiotyki. Y: J. Pelc (red.), *Znaczenie i prawda*. Warszawa: ZSL UW, c. 309-330.
- 1995a. Kłopoty z interpretacją kategoryalną mowy potocznej. Y: J. Pogonowski (red.), *Eufonia i logos. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesor Marii Steffen-Batogowej oraz Profesorowi Tadeuszowi Batogowi*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM, c. 379-388.
- 1995b. Zagadnienie prawdy. Y: J. Paśniczek et al. (red.), *Między logiką a etyką. Prace ofiarowane Profesorowi Leonowi Kojowi*. Lublin: Wydawnictwo UMC-S, c. 159-178.
- 2003. *Aksjologia i semiotyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- 2010. *Metodologia i semiotyka*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Semper.
- Kamiński, S. – 1957. W sprawie prawdy naukowej. *Ateneum Kapańskie* p. XLIX, т. LV, з. 2, c. 285-289.
- Kant, I. – 1781. *Critik der reinen Vernunft*. Leipzig 1828: Johann Friedrich Hartknoch.
- Kmita, J. – 1964. Problem wartości logicznej ocen. *Studia Filozoficzne* н. 1, c. 119-139.

- 1966a. Podstawy semantycznej koncepcji rzeczywistości przedstawionej w dziele literackim. *Studia Filozoficzne* n. 1, c. 63-91.
- 1966b. Stwierdzanie a wyrażanie. *Studia Metodologiczne* t. II, c. 35-55.
- 1971. *Z metodologicznych problemów interpretacji humanistycznej*. Warszawa: PWN.
- Koj, L. – 1963. Zasada przezroczystości a antynomie semantycznej. Y: Pelc (red.) 1971, c. 431-464.
- 1990. *Problemy semiotyki logicznej*. Warszawa: PTS.
- Kokoszyńska, M. – 1939-1946. What means „relativity” of truth. *Studia Philosophica* t. III, c. 167-176.
- Kotarbińska, J. – 1964. Spór o granice stosowalności metod logicznych. *Studia Filozoficzne* n. III, c. 25-48.
- 1967. Kłopoty z istnieniem. Rozważania z zakresu semantyki. Y: *Fragmenty* 1967, c. 129-146.
- Kotarbiński, T. – 1913. Zagadnienie istnienia przyszłości. *Przegląd Filozoficzny* p. XVI, z. 1, c. 74-92.
- 1920. Sprawa istnienia przedmiotów idealnych. Y: Kotarbiński 1958, II, c. 7-39.
- 1929. *Elementy teorii poznania, logiki formalnej i metodologii nauk* (друге видання). Wrocław 1961: Ossolineum.
- 1930-1931. Uwagi na temat reizmu. Y: Kotarbiński 1958, c. 104-113.
- 1931. O różnych znaczeniach słowa „materializm”. Y: Kotarbiński 1958, c. 69-89.
- 1933. A. Tarski, *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych* (огляд). Y: Kotarbiński 1958, c. 823-836.
- 1935. Zasadnicze myśli pansomatyzmu. Y: Kotarbiński 1958, c. 117-136.
- 1949. O postawie reistycznej czyli konkretystycznej. Y: Kotarbiński 1958, c. 137-155.
- 1954. Z zagadnień klasyfikacji nazw. Y: Kotarbiński 1929, c. 457-472.
- 1956. Pojęcie „istoty rzeczy”. Y: Kotarbiński 1929, c. 481-492.
- 1957. *Wykłady z dziejów logiki*. Łódź: Wydawnictwo ŁTN.
- 1958. Fazy rozwojowe konkretyzmu. Y: Kotarbiński 1929, c. 504-514.

- 1958. Wybór pism. T. II (*Myśli o myśleniu*). Warszawa: PWN.
- Krasnodębski, Z. – 1986. *Rozumienie ludzkiego zachowania*. Warszawa: PIW.
- Kraszewski, Z. – 1971. Odpowiedniki słowne związku równoważności dwóch zdań i związku implikacji na gruncie języka naturalnego. Y: *Główne zagadnienia logiki*. Warszawa: PWN, c. 117-121.
- 1972. Związki treściowe w obrębie zdań prostych i zdań złożonych. Y: *Metodologia filozofii*. Warszawa: PWN, c. 106-123.
- Krapiec, M.A. et al. – 1992. *Wprowadzenie do filozofii*. Lublin: Wydawnictwa KUL.
- Kreutz, M. – 1968. *Rozumienie tekstów. Badania psychologiczne*. Warszawa: PWN.
- Kubiński, T. – 1959. Prawdy względne. *Ruch Filozoficzny* t. XIX, n. 3-4, c. 183.
- 1964. Cudysłów i prawda. *Ruch Filozoficzny* t. XXIII, n. 1-2, c. 70-72.
- Küng, G. – 1978. Rozumienie i jego racjonalne uprawomocnienie. *Summarium* n. 7, c. 301-316.
- Kwiatkowski, T. – 1964. Semiotyka Ajdukiewicza na tle jego poglądów filozoficznych. *Ruch Filozoficzny* t. XXII, n. 2-4, c. 125-131.
- Lambert, K. – 1969. Logical truth and metaphysics. Y: Lambert (red.) 1969, c. 93-117.
- Lambert, K. (red.) – 1969. *The logical way of doing things*. New Haven: Yale University Press.
- Leblanc, H. & Hailperin, T. – 1959. Nondesignating singular terms. *Philosophical Review* t. LXVIII, n. 2, c. 239-243.
- Lejewski, Cz. – 1954. Logic and existence. *British Journal for the Philosophy of Science* t. V, n. 18, c. 104-119.
- 1967. The problem of ontological commitment. Y: *Fragmenty* 1967, c. 147-164.
- Leonard, H.S. – 1964. Essences, attributes and predicates. *Proceedings and Addresses of the American Philosophical Association* t. XXXVII, c. 25-52.
- Leśniewski, S. – 1911a. Przyczynek do analizy zdań egzystencjalnych. *Filozofia Nauki* p. II (1994), n. 1, c. 117-132.

- 1911b. Problemat istnienia w oświeceniu norm gramatycznych. *Ruch Filozoficzny* t. I, n. 6, c. 117-134.
- 1913a. Czy prawda jest tylko wieczna, czy też i wieczna, i odwieczna? *Nowe Tory Filozoficzny* p. VIII, z. 10, c. 493-528.
- 1913b. *Логические рассуждения*. Sankt-Peterburg: A. Smoliński.
- Linsky, L. – 1972. Two concepts of quantification. *Noûs* t. VI, n. 3, c. 224-239.
- Łojasiewicz, A. – 1981. Zasób spójników współczesnego języka polskiego w świetle literatury przedmiotu. *Polonica* t. VII, c. 107-126.
- Łukasiewicz, J. – 1906. Analiza i konstrukcja pojęcia przyczyny. Y: Łukasiewicz 1961, c. 9-62.
- 1910. *O zasadzie sprzeczności u Arystotelesa*. Kraków: AU.
- 1911. Zagadnienia prawdy. Y: *Księga pamiątkowa XI Zjazdu Lekarzy i Przyrodników Polskich*. Kraków: Komitet Gospodarczy [Zjazdu], c. 84-86.
- 1934. Z historii logiki zdań. Y: Łukasiewicz 1961, c. 178-194.
- 1937. W obronie logistyki. Y: Łukasiewicz 1961, c. 210-219.
- 1961. *Z zagadnień logiki i filozofii. Pisma wybrane*. Warszawa: PWN.
- Łukasiewicz, J. & Tarski, A. – 1930. Badania nad rachunkiem zdań. Y: Łukasiewicz 1961, c. 129-143.
- Majdański, S. – 1972. *Problemy asercji zdaniowej. Szkice pragmatyczne*. Lublin [de facto 1974]: Wydawnictwo TN KUL.
- Marciszewski, W. – 1973. Problem istnienia przedmiotów intencjonalnych. *Studia Semiotyczne* t. IV, c. 189-206.
- 1987. Gramatyka kategorialna. Y: W. Marciszewski (red.), *Logika formalna. Zarys encyklopedyczny*. Warszawa: PWN, c. 240-249.
- Marciszewski, W. (red.) – 1970. *Mała encyklopedia logiki*. Wrocław: Ossolineum.
- Marcus, R.B. – 1972. Quantification and ontology. *Noûs* t. VI, n. 3, c. 240-250.
- Martin, R.M. – 1959. On understanding. Y: R.M. Martin, *Towards a systematic pragmatics*. Amsterdam: North-Holland Publishing Company, c. 61-63.

- Meinong, A. – 1921. *Selbstdarstellung*. Y: R. Schmidt (red.), *Die Philosophie der Gegenwart in Selbstdarstellungen*. Leipzig: F. Meiner, c. 91-150.
- Menne, A. – 1954. *Logik und Existenz*. Messenheim'Glan: Westkulturverlag.
- Metallmann, J. – 1939. *Wprowadzenie do zagadnień filozoficznych*. Ч. I. Kraków: Księgarnia D.E. Friedleina.
- Mill, J.S. – 1843. *System logiki dedukcyjnej i indukcyjnej*. T. I-II. Warszawa 1962: PWN.
- Mokrzycki, E. – 1971. *Założenia socjologii humanistycznej*. Warszawa: PWN.
- Moore, G.E. – 1953. *Z głównych zagadnień filozofii*. Warszawa 1967: PWN.
- Munitz, M.K. – 1974. *Existence and logic*. New York: New York University Press.
- Munitz, M.K. (red.) – 1973. *Logic and ontology*. New York: New York University Press.
- Niklas, U. – 1973. Niektóre aspekty semantyczne Meinonga teorii przedmiotów. *Studia Semiotyczne* t. IV, c. 207-220.
- 1974. Czy „istnieje” jest predykatem. *Studia Semiotyczne* t. V, c. 117-131.
- 1979. O języku z pustymi nazwami indywiduowymi. *Studia Semiotyczne* t. IX, c. 205-223.
- Nowak, L. – 1970. O pojęciu wyrażania. *Studia Semiotyczne* t. II, c. 89-97.
- 1977. *Wstęp do idealizacyjnej teorii nauki*. Warszawa: PWN.
- Nowak, S. – 1965. *Studia z metodologii nauk społecznych*. Warszawa: PWN.
- Ockham, W. – 1325. *Suma logiczna*. Warszawa 1971: PWN.
- Olczyk, S. – 1980. O interpretacji psychoanalitycznej. *Studia Filozoficzne* n. 11, c. 129-145.
- Orenstein, A. – 1973. On explicating existence in terms of quantification. Y: Munitz (red.) 1973, c. 59-84.
- 1978. *Existence and the particular quantifier*. Philadelphia: Temple University Press.

Ossowska, M. – 1928. O pojęciu wyrażania. Y: Ossowska 1983, c. 124-125.

- 1931. Słowa i myśli. Y: Ossowska 1983, c. 183-225.
- 1983. *O człowieku moralności i nauce*. Warszawa: PWN.

Ossowski, S. – 1926. Analiza pojęcia znaku. Y: S. Ossowski, *Dzieła*. T. IV (O nauce). Warszawa 1967: PWN, c. 33-59.

Owens, J. – 1973. The content of existence. Y: Munitz (red.) 1973, c. 21-35.

Pelc, J. – 1956. O książce Quine’a *Z punktu widzenia logiki*. *Myśl Filozoficzna* n. 6, c. 182-198.

- 1958. O istnieniu i strukturze dzieła literackiego. Rozważania logiczne nad *Studiami z estetyki* Romana Ingardena. Č. I. *Studia Filozoficzne* n. 3, c. 121-164.
- 1960. O wartości logicznej i charakterze asertywnym zdań w dziele literackim. Č. I. (Wartość logiczna a charakter asertywny zdania (zdanie a sąd)). *Estetyka* t. I, c. 97-128.
- 1966. Tadeusz Kotarbiński. Y: *Słownik filozofów*. T. I. Warszawa: PWN, c. 313-318.
- 1971. *O użyciu wyrażen*. Wrocław: Ossolineum.
- 1982. Znaki naturalne czy konwencjonalne. Własności semiotyczne znaku. Y: J. Pelc, *Wstęp do semiotyki*. Warszawa: Wiedza Powszechna, c. 90-135, 227-302.

Pelc, J. (red.) – 1971. *Semiotyka polska 1894-1964*. Warszawa: PWN.

Popper, K. – 1934. *Logika odkrycia naukowego*. Warszawa: PWN.

Poznański, W. & Wundheiler, A. – 1934. Y: *Fragmenty filozoficzne. Księga pamiątkowa ku uczczeniu [...] Tadeusza Kotarbińskiego*. Warszawa 1934: Kasa im. J. Mianowskiego, c. 97-143.

Półtawski, A. – 1964. O istnieniu intencjonalnym. Y: *Studia* 1964, c. 71-84.

Prior, A.N. – 1967. Existence. Y: P. Edwards (red.), *The encyclopedia of philosophy*. T. III. New York / London: The Macmillan Company, c. 141-147.

- 1971. *Objects of truth*. Oxford: Oxford University Press.

Przełęcki, M. – 1959. Operacjonalizm. Y: T. Pawłowski (red.), *Logiczna teoria nauki*. Warszawa 1966, c. 99-121.

- 1969a. *Logika teorii empirycznych*. Warszawa 1988: PWN.
- 1969b. O metaforze w filozofii. Y: *Moralność i społeczeństwo*. Warszawa: PWN, c. 9-26.
- 1973. O pewnych filozoficznych konsekwencjach semantycznej definicji prawdy. *Filozofia Nauki* p. I (1993), n. 2-3, c. 367-378.
- 1974. O świecie rzeczywistym i światach możliwych. *Filozofia Nauki* p. I (1993), n. 2-3, c. 313-323.
- 1979. O tym, czego nie ma (Na marginesie *Sofisty* Platona). *Filozofia Nauki* p. I (1993), n. 2-3, c. 324-332.
- 1980. Nie ma tego, co nie istnieje. *Studia Filozoficzne* n. 9, c. 141-148.

Quine, W.v.O. – 1940. *Logika matematyczna*. Warszawa 1974: PWN.

- 1947. Znaczenie i wnioskowanie egzystencjalne. Y: Quine 1953, c. 219-228.
- 1948. O tym, co istnieje. Y: Quine 1953, c. 9-34.
- 1950. Identyczność, ostensja i hipostaza. Y: Quine 1953, c. 94-113.
- 1951. On Carnap’s view on ontology. *Philosophical Studies* t. II, n. 5, c. 65-72.
- 1953. *Z punktu widzenia logiki*. Warszawa 1969: PWN.
- 1969. „*Ontological relativity*” and other essays. New York - London: Columbia University Press.
- 1977. O mnożeniu bytów. Y: W.v.O. Quine, „*Granice wiedzy*” i inne eseje filozoficzne. Warszawa 1986: PIW, c. 81-86.

Reichenbach, H. – 1948. *Elementy logiki symbolicznej* [1948]. Y: J. Pelc (red.), *Logika i język. Studia z semiotyki logicznej*. Warszawa 1967: PWN, c. 1-222.

Rescher, N. – 1968. The logic of existence. Y: N. Rescher, *Topics in philosophical logic*. Dordrecht: D. Reidel, c. 138-161.

Ricoeur, P. – 1969. Egzystencja i hermeneutyka. Y: P. Ricoeur, *Egzystencja i hermeneutyka. Rozprawy o metodzie*. Warszawa 1985: Pax, c. 182-204.

Rubczyński, W. – 1906. Kryterium prawdy w teorii poznania pierwszych stoików i u Kartezjusza. *Przegląd Filozoficzny* p. IX, 3. 4, c. 358-368.

Russell, B. – 1903. *The principle of mathematics*. T. I. London: Allen & Unwin.

- 1905. The existential import of propositions. Y: B. Russell, *Essays in analysis*. London 1973: Allen & Unwin, c. 98-102.
- 1918-1919. The philosophy of logical atomism. Y: B. Russell, *Logic and knowledge*. London 1956: Allen & Unwin, c. 175-281.
- 1931. *Poglądy i widoki nauki współczesnej*. Warszawa 1934: J. Przeworski.
- 1959. *Mój rozwój filozoficzny*. Warszawa 1971: PWN.
- Salamucha, J. – 1946. Z historii jednego wyrazu („istota”). *Tygodnik Powszechny* p. II, n. 7, c. 3-4.
- Schock, R. – 1968. *Logic without existence assumptions*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Sekstus Empiryk – 150. *Przeciw logikom*. Warszawa 1970: PWN.
- Shearn, M. – 1950. Russell’s analysis of existence. *Analysis* t. XI, c. 124-131.
- Słupecki, J. & Borkowski, L. – 1963. Filozoficzne uwagi o pojęciu zbioru. Y: J. Słupecki & L. Borkowski, *Elementy logiki matematycznej i teorii mnogości (третє видання)*. Warszawa 1969, c. 279-283.
- Stamm, E. – 1913. O przedmiotach urojonych. *Przegląd Filozoficzny* p. XVI, z. 4, c. 443-483.
- 1914. O rzeczywistości. *Przegląd Filozoficzny* p. XVII, z. 1, c. 33-62.
- Stanosz, B. – 1967. Własność i zbiór. Y: Pelc (ред.) – 1971, c. 518-533.
- 1983. O kryteriach rozumienia wyrażeń. *Studia Filozoficzne* n. 5-6, c. 249-253.
- 1985. *Wprowadzenie do logiki formalnej. Podręcznik dla humanistów*. Warszawa: PWN.
- Stanosz, B. & Nowaczyk, A. – 1976. *Logiczne podstawy języka*. Wrocław: Ossolineum.
- Stępień, A.B. – 1963. Jeszcze w związku z książką Gumańskiego o istnieniu. *Ruch Filozoficzny* t. XXII, n. 1, c. 44-46.
- 1964. *Wprowadzenie do metafizyki*. Kraków: Znak.
- 1980. *Elementy filozofii*. Lublin 2001: Towarzystwo Naukowe KUL.
- 1983. Wartości poznawcze w ujęciu współczesnej filozofii tomistycznej. *Studia Filozoficzne* n. 1-2, c. 49-84.
- Stonert, H. – 1964a. *Język i nauka*. Warszawa: PWN.

- 1964b. Języki i teorie adekwatne z ontologią języka nauki. *Studia Logica Filozoficzny* t. XVI, c. 49-77.
- Strawiński, W. – 1991. *Prostota, redukcja, jedność*. Warszawa: Wydawnictwo FEA.
- Strawson, P.T. – 1959. *Indywidual. Próba metafizyki opisowej*. Warszawa 1980: PWN.
- Stróżewski, W. – 1964. Z problematyki negacji. Y: *Studia* 1964, c. 85-103.
- Studia* – 1964. *Studia filozoficzne Romanowi Ingardenowi w darze*. Warszawa/Kraków: PWN
- Suchodolski, B. – 1947. O prawdzie. *Znak* p. II, z. 4, c. 390-409.
- Suszko, R. – 1957. W sprawie antynomii kłamcy i semantyki języka naturalnego. Y: R. Suszko, *Zarys elementarnej składni logicznej. W sprawie antynomii kłamcy [...]*. Warszawa 1957: PWN, c. 49-56.
- 1968. Ontologia w traktacie L. Wittgensteina. *Studia Filozoficzne* n. 1, c. 97-121.
- 1971. Reifikacja sytuacji. *Studia Filozoficzne* n. 2, c. 65-82.
- Swieżawski, S. & Jaworski, M. – 1961. *Byt. Zagadnienia metafizyki tomistycznej*. Lublin: Wydawnictwa KUL.
- Szaniawski, K. – 1973. O pojęciu uznawania zdań. *Studia Filozoficzne* n. 6, c. 189-197.
- 1983. Racjonalność jako wartość. *Studia Filozoficzne* n. 5-6, c. 7-15.
- Szymura, J. – 1982. *Język, mowa i prawda w perspektywie fenomenologii lingwistycznej J.L. Austina*. Wrocław: Ossolineum
- 1983. Z problematyki wartości poznawczych w neoheglizmie bytyjskim. *Studia Filozoficzne* n. 1-2, c. 145-200.
- Tarski, A. – 1933. *Pojęcie prawdy w językach nauk dedukcyjnych*. Warszawa: Wydawnictwo TNW.
- 1969. Prawda i dowód. *Studia Filozoficzne* 1984 n. 2, c. 9-30.
- Tatarkiewiczowie, T. & W. – 1979. *Wspomnienia*. Warszawa: PIW.
- Thomason, R.H. – 1969. Modal logic and metaphysics. Y: Lambert (ред.) 1969, c. 119-146.
- Tokarz, M. – 1982. Co to jest zdanie w sensie logicznym? *Studia Filozoficzne* n. 9-10, c. 93-99.
- św. Tomasz z Akwinu – 1265. Streszczenie teologii. Y: św. Tomasz z Akwinu, *Dzieła wybrane*. Poznań 1984, *W drodze*, c. 11-131.

Toulmin, S. – 1961. *Forsight and understanding. An inquiry into the aims of sciences*. London: Hutchinson.

Tuomela, R. – 1976. *Human action and its explanation*. Dordrecht – Boston: D. Reidel.

Twardowski, K. – 1894. *O treści i przedmiocie przedstawień*. Y: K. Twardowski, *Wybrane pisma filozoficzne*. Warszawa 1965: PWN, c. 3-91.

– 1919-1920. O jasnym i niejasnym stylu filozoficznym. Y: Pelc 1971, c. 27-28.

– 1925. Teoria poznania. *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* т. XXI (1975), c. 239-299.

Wallis, M. – 1939. Wyraz i życie psychiczne. O rozumieniu dzieł sztuki przedstawiających przedmioty psychiczne. Y: M. Wallis, *Pisma z estetyki i nauki o sztuce* [1931-1949]. Kraków 1968: Wydawnictwo Literackie, c. 106-181.

Wiegner, A. – 1963. W sprawie tzw. „prawdy względnej”. *Studia Filozoficzne* n. 1, c. 113-127.

Williams, R. – 1958. *Culture and society. 1780-1950*. New York: Columbia University Press.

Woleński, J. – 1971. Logika, logika filozoficzna, filozofia. *Studia Filozoficzne* n. 1, c. 65-77.

Wolniewicz, B. – 1968. *Rzeczy i fakty. Wstęp do pierwszej filozofii Wittgensteina*. Warszawa: PWN.

– 1969. O formalnych własnościach pojęcia faktu. Y: *Rozprawy Rozprawy filozoficzne* [Księga pamiątkowa ku czci Tadeusza Czeżowskiego]. Toruń: Wydawnictwo TNwT, c. 413-423.

– 1977. Semantyka Fregego. Y: Frege 1977, c. VII-XXXII.

– 1978. Sytuacja jako korelat semantyczny zdań. *Studia Filozoficzne* n. 2, c. 27-41.

– 1983. Hermeneutyka logiczna. *Studia Filozoficzne* n. 7, c. 27-40.

Wolter, W. & Lipczyńska, M. – 1973. Implikacja, zdanie implikacyjne (warunkowe). Y: W. Wolter & M. Lipczyńska, *Elementy logiki* (третє видання). Warszawa/Wrocław 1980: PWN, c. 92-105.

Wójcicki, R. – 1972. Metody formalne w problematyce teoriopoznawczej. *Studia Filozoficzne* n. 1, c. 13-42.

– 1982. *Wykłady z metodologii nauk*. Warszawa: PWN.

Wright, G.H.v. – 1971. *Explanation and understanding*. London: Routledge and Kegan Paul.

Zabłudowski, A. – 1966-1967, Sprawdzalność i znaczenie. *Studia Filozoficzne* 1966, n. 4, c. 9-44; 1967, n. 1, c. 86-91.

Ziemiński, Z. – 1959. Implikacja i stosunek wynikania. Y: Z. Ziemiński, *Logika praktyczna* (восьме видання), Warszawa 1959, c. 86-91.

Ziółkowski, M. – 1981. *Znaczenie, interpretacja, rozumienie*. Warszawa: PWN.

Żytkow, J. – 1977. O pojęciu względnej prawdziwości w naukach empirycznych. *Studia Filozoficzne* n. 6, c. 33-37.

Іменний покажчик

Покажчик не включає „Переліку цитованих праць”. Зірочкою ‘*’ позначені імена вигаданих персонажів.

А

бл. Августин (św. Augustyn) 58
Августинек, З. (Augustynek, Z.) 8, 10, 50, 55, 59, 61, 63, 66, 68, 69, 72, 75, 76, 79, 171, 172, 201, 239
Авенаріус, Р. (Avenarius, R.) 218
Авіценна (Awicenna) 43
Айдукевич, К. (Ajdukiewicz, K.) 7, 8, 22, 29, 36, 37, 61, 62, 67, 69, 72, 75, 78, 79, 90-93, 95-99, 101, 109, 114-118, 120, 121, 124, 132, 143, 157, 159, 160, 164, 165, 167, 168, 170, 172, 173, 176, 198, 200, 201
* Алькадар (* Alkhadar) 129
Андерсен, Г.Х. (Andersen, Ch.H.) 237, 238
Анджеєвський, с. (Andrzejewski, J.) 148
Анталь, Л. (Antal, L.) 147
Аристотель (Arystoteles) 32, 58, 63, 104, 174, 175, 196, 199, 207, 212, 222, 224-226

Б

* Балладина (* Balladyna) 120
Батуг, Т. (Batóg, T.) 90, 93, 94
* Бахус (* Bachus) 33
Белнап, Н.Д. (Belnap, N.D.) 31
Бервінський, Р. В. (Berwiński, R.W.) 126
Бессонов, А.В. 30, 33
Беганський, В. (Biegański, W.) 114, 129, 175
Бірай, Т. (Bigaj, T.) 7, 10, 59, 60
Богуславський, А. (Bogusławski, A.) 8, 114, 116-120, 127, 136, 137, 248
* Болеслав (* Bolesław) 18, 35, 36, 102

Борковський, Л. (Borkowski, L.) 115, 131, 207, 250
Боровський, М. (Borowski, M.) 8, 36, 41, 46, 105
Бохенський, Ю.М. (Bocheński, J.M.) 142, 195, 226, 234-236
Брентано, Ф. (Brentano, F.) 45
Брикчинський, П. (Brykczyński, P.) 10, 114
Бродзінський, К. (Brodziński, K.) 125
Брожек, А. (Brożek, A.) 6
Бронк, А. (Bronk, A.) 138

В

Вакарчук, І.О. 6
Валлис-Вальфіш, М. (Wallis-Walfisz, M.) 143
* Ванда (* Wanda) 102
Ванькович, М. (Wańkiewicz, M.) 138, 148
* Вацлав (* Wacław) 129
Венгерський, Т.К. (Węgierski, T.K.) 129
Вегнер, А. (Wiegner, A.) 174, 191
Вілльямс, Р. (Williams, R.) 144
Вітгенштайн, Л. (Wittgenstein, L.) 69
Вибицький, Ю. (Wybicki, J.) 127
Владислав Ягелло (Władysław Jagiełło) 160
Водзінський, Ц. (Wodziński, C.) 240
Войтисьяк, Я. (Wojtysiak, J.) 10, 199
* Вокульський, С. (* Wokulski, S.) 33
Воленський, Я. (Woleński, J.) 10, 23
Вольневич, Б. (Wolniewicz, B.)
Вольський, В. (Wolski, W.) 24, 25, 37, 40, 41, 64, 68, 69, 73
Вольтер (Voltaire) 58
Вольтер, В. (Wolter, W.) 129, 131, 134
Врігт, Г. фон (Wright, G.H. von) 139
Вуйціцький, Р. (Wójcicki, R.) 68, 176, 205, 215, 226
Вундхайлер, А. (Wundheiler, A.) 170

Г

Гайнріх, В. (Heinrich, W.) 100, 101
* Галька (* Halka) 124

Гальперін, Т. (Heilperin, Th.) 31
Гаузер, А. (Hauser, A.) 138
Гегель, Г.В.Ф. (Hegel, W.F.G.) 138
Геракліт Ефеський (Heraklit z Efezu) 138
Гомер (Homer) 231

Г

Гадамер, Г. (Gadamer, H.) 138
Галчинський, К.І. (Gałczyński, K.I.) 131
Гарчинський, С. (Garczyński, S.) 129
Герулянка, Д. (Gierulanka, D.) 144
Гжегорчик, А. (Grzegorzczak, A.) 7, 27, 28, 51, 52, 66
Гогач, М. (Gogacz, M.) 27, 28, 40
* Годфред (* Godfryd) 130
Горгій з Леонтін (Gorgiasz) 44
* Гражина (* Grażyna) 141
Грайс, Г.П. (Grice, H.Paul) 120
Греневський, Г. (Greniewski, H.) 104
Гроблер, А. (Grobler, A.) 215
Гродзінський, Е. (Grodziński, E.) 115, 120, 131, 134
Гудмен, Н. (Goodman, N.) 215
Гуманський, Л. (Gumański, L.) 24, 27-30, 33, 36, 39-42, 45, 46, 185
Гуральський, А. (Góralski, A.) 218
Гурницький, Л. (Górnicki, Ł.) 144

Д

Данн, Дж. М. (Dunn, J.M.) 31
Декарт, Р. (Descartes, R.) 221, 222, 224, 225
Дембінська-Сиури, Д. (Dembińska-Siury, D.) 32
демокрит (Demokryt) 125
де Морган, А. (De Morgan, A.) 27
Джеймс, В. (James, W.) 187
* Джім (* Jim) 146
Дільтей, В. (Dilthey, W.) 138
Дмовський, Р. (Dmowski, R.) 23
Дмоховський, Ф.К. (Dmochowski, F.K.) 127

Домбровський, Б. (Dombrowski, B.) 3
Домбська, І. (Dąbbska, I.) 8, 28, 33, 45, 104, 113, 116, 121, 126,
130, 132, 144, 176, 191, 192
Дружбацька, Є. (Družbacka, E.) 124
Дунс Скот, Й. (Duns Szkot, J.) 208
Дьюї, Дж. (Dewey, J.) 175

Е

Еврипід (Eurypides) 138
Езоп (Ezop) 231
Ельценберг, Г. (Elzenberg, H.) 147
Епікур (Epikur) 57
* Ерато (* Erato) 33
Еріугена, І. Скотт (Eriugena, J.Sz.) 57

Ж

Жеромський, С. (Żeromski, S.) 125
Жід, А. (Gide, A.) 148
Жидовський, Я.А. (Żydowski, J.A.) 129
Житков, Я. (Żytkow, J.) 189

З

Заблоцький, Ф. (Zabłocki, F.) 126
Заблудовський, А. (Zabłudowski, A.) 38, 39
Залуський, Ю.А. (Załuski, J.A.) 131
* Зевс (* Zeus) 45
Зембінський, З. (Ziemiński, Z.) 129, 130, 131
Зіулковський, М. (Ziółkowski, M.) 139
Зубрицька, М.О. 6

І

Іваник, С. (Ivanyk, S.) 3
Іванська, Є. (Iwańska, J.) 150
Івашкевич, Я. (Iwaszkiewicz, J.) 129
Інгарден, Р. (Ingarden, R.) 8, 21, 22, 28, 29, 44, 61, 65, 66, 68, 73,
74, 76, 77, 104, 115, 126, 129, 176, 180, 182

св. Іринеї (św. Ireneusz) 58
св. Іустин-Мученик (św. Justyn) 58

К

* Казимир (* Kazimierz) 18
Камінський, С. (Kamiński, S.) 176
Кант, І. (Kant, I.) 54, 58, 147
Капусьцінський, Р. (Kapuściński, R.) 141, 142
Карлейл, Т. (Carlyle, Th.) 57
Карнап, Р. (Carnap, R.) 27-29, 32, 75, 187
Квятковський, Т. (Kwiatkowski, T.) 173
* Кентавр (* Centaur) 32
Кінг, Г. (Küng, G.) 145
Кірхгофф, Г.Р. (Kirchoff, G.R.) 218
Кміта, С. (Kmita, J.) 40, 116, 138
Кой, Л. (Koj, L.) 170, 244, 246, 250
Кокошинська-Лютманова, М. (Kokoszyńska-Lutmanowa, M.) 181,
182
Колумб, Х. (Kolumb, K.) 163
Конопницька, М. (Konopnicka, M.) 125
Конрад, Дж. (Conrad, J.) 139, 142, 146
Коперник, М. (Kopernik, M.) 115
* Кордіан (* Kordian) 135
Котарбінська, Я. (Kotarbińska, J.) 36, 115
Котарбінський, Т. (Kotarbiński, T.) 8, 12, 30, 36, 39, 45, 55, 61-64,
67, 71-74, 79, 104, 114, 119, 127, 165, 166, 170, 176, 184, 189, 192, 200
Кохановський, П. (Kochanowski, P.) 130
Кохановський, Я. (Kochanowski, J.) 126
Красіцький, І. (Krasicki, I.) 120, 132
Краснодембський, З. (Krasnodębski, Z.) 148
Крашевський, З. (Kraszewski, Z.) 116, 131
Кройц, М. (Kreutz, M.) 138
Кромпец, М.А. (Krapiec, M.A.) 197
Куайн, В. ван О. (Quine, W. van O.) 14, 16, 19, 20, 23, 27, 29, 31,
39, 41, 68, 71, 72, 75, 124, 132, 134
Кубінський, Т. (Kubiński, T.) 179, 192, 193

Куліговський, М.І. (Kuligowski, M.I.) 125
Кунцевичова, М. (Kunczewiczowa, M.) 144

Л

Ламберт, К. (Lambert, K.) 31
Лафонтен, Ж. де (La Fontaine, J. de) 138
Леблан, Г. (Leblanc, H.) 31
Леевський, Ч. (Lejewski, Cz.) 30
Ленартович, Т. (Lenartowicz, T.) 125
Леонард, Г.С. (Leonard, H.) 33
Лепецький, М. (Lepecki, M.) 144
Лесьнєвський, С. (Leśniewski, S.) 22, 38, 41, 42, 207
Лінденбаум, А. (Lindenbaum, A.) 215
Лінський, Л. (Linsky, L.) 31
Ліпчинська, М. (Lipczyńska, M.) 129, 131, 134
Ліссовська-Вуйтович, А. (Lissowska-Wójtowicz, A.) 10
Ломброзо, Ч. (Lombroso, C.) 153
Лоясевич, А. (Łojasiewicz, A.) 122
Лукасевич, Я. (Łukasiewicz, J.) 12, 22, 28, 30, 36, 38, 114, 140,
170, 176, 178, 191
Луцевська-Романова, С. (Łuszczewska-Romahnowa, S.) 93, 94
Любомірський, С.Г. (Lubomirski, S.H.) 135
Ляйбніц, Г.В. (Leibniz, G.W.) 57

М

Майданський, С. (Majdański, S.) 140
Майнонг, А. фон (Meinong, A. von) 25, 37, 38
Мальбранш, Н. де (Malebranche, N. de) 58
Маркус, Р.Б. (Marcus, R.B.) 31
Марцішевський, В. (Marciszewski, W.) 33, 38, 91, 94-96, 98, 185
Мельник, В.П. 6
Мах, Е. (Mach, E.) 218
* Мельпомена (* Melpomena) 233
Менне, А. (Menne, A.) 40
Металлманн, С. (Metallmann, J.) 72, 73
* Мешко (* Mieszko) 102

Міцкевич, А. (Mickiewicz, A.) 120, 123, 130, 141, 144
Мілош, Ч. (Miłosz, Cz.) 127
Мілль, Дж.С. (Mill, J.S.) 32, 39
Мокшицький, Є. (Mokrzycki, E.) 139
Морштин, Я. (Morsztyn, J.)
Мур, Дж.Е. (Moore, G.E.) 24, 26, 36, 38, 41, 68, 75, 78, 79
* Мсьцівой (* Mściwój) 13, 14, 18, 25, 35, 36
Мюнітц, М.К. (Munitz, M.K.) 31, 38, 46

Н

Нельсон, Л. (Nelson, L.) 191
Ніклас, У. (Niklas, U.) 32-34, 37, 41
Новак, Л. (Nowak, L.) 116-221
Новак, С. (Nowak, S.) 138
Новачик, А. (Nowaczyk, A.) 97, 116
Норвід, Ц.К. (Norwid, C.K.) 130

О

Оккам, У. (Ockahm, W.) 40
Олендер-Дмовська, Е. (Olender-Dmowska, E.) 10
Ольчик, С. (Olczyk, S.) 139
Опалінський, К. (Opaliński, K.) 131
Оренштайн, А. (Orenstein, A.) 28, 31, 28
Оссовська, М. (Osowska, M.) 115, 118
Оссовський, С. (Ossowski, S.) 25
Остін, Дж.Л. (Austin, J.L.) 181
Оуенс, Дж. (Owens, J.) 38

П

Пельц, Є. (Pelc, J.) 12, 17, 22, 23, 34, 36, 41, 116, 121, 176, 228, 230
* Пегас (* Pegaz) 33, 41
* Петро (* Piotr) 118
Петро І (Романов) (Piotr I) 129
Пілсудський, Ю. (Piłsudski, J.) 23
Пірс, Ч.С. (Peirce, Ch.S.) 174
Платон (Platon) 14, 19, 45, 58, 174

Познанський, Є. (Poznański, E.) 170
Поль, В. (Pol, W.) 132
Поппер, К. (Popper, K.) 68, 215, 218, 222-224
Порфирій (Porfiriusz) 104
* Посейдон (* Posejdon) 32
Потоцький, В. (Potocki, W.) 126
Потоцький, Я. (Potocki, J.) 144, 146
Прайор, А.Н. (Prior, A.N.) 37
Прус, Б. (Prus, B.) 132
Пруський, Л. (Pruski, Ł.) 217
Пултавський, А. (Półtawski, A.) 35
Пшеленцький, М. (Przełęcki, M.) 7, 10, 12, 13, 14, 16, 20, 23, 25, 27, 35, 45, 47, 49, 51, 52, 172, 178, 221, 228, 232

Р

Рассел, Б. (Russell, B.) 16, 27, 28, 31, 38, 66-69, 78
Рей, М. (Rej, M.) 118
Рейхенбах, Г. (Reichenbach, H.) 17, 31, 32, 36, 39, 68, 69, 71, 73
Ренан, Е. (Renan, E.) 58
Решер, Н. (Rescher, N.) 34
* Ржецький, і. (* Rzecki, I.) 33
Рікер, П. (Ricoeur, P.) 138
Рубчинський, В. (Rubczyński, W.) 190

С

Саламуха, Я. (Salamucha, J.) 9, 195, 198, 199
* Сварог (* Swaróg) 14-16, 18, 23, 33, 36
Свєжавський, С. (Świeżawski, S.) 36
Свєнтоховський, А. (Świętochowski, A.) 110, 111, 129
Секст Емпірик (Sektus Empiryk) 41, 174
Сєнкевич, Г. (Sienkiewicz, H.) 130
Словацький, Ю. (Słowacki, J.) 130, 135, 144
Слупецький, Е. (Ślupecki, J.) 105
Собоцінський, Б. (Sobociński, B.) 219
Сократ (Sokrates) 67
Спіноза, Б. (Spinoza, B.) 57

Станіслав Август (Понятовський) (Stanisław August Poniatowski) 127

Сталін, Й. (Stalin, J.) 199

Станос, Б. (Stanosz, B.) 8, 10, 97, 104, 116, 133, 134, 136, 173, 176

Стемпен, А.Б. (Stępień, A.B.) 24, 143, 173, 178, 197, 199

Стонерт, Г. (Stonert, H.) 64, 67

Стравінський, В. (Strawiński, W.) 9, 10, 205, 210, 211, 219

Строусон, П.Т. (Strawson, P.F.) 65, 74

Стружевський, В. (Stróżewski, W.) 42

Суходольський, Б. (Suchodolski, B.) 192

Сушко, Р. (Suszko, R.) 26, 26

Т

* Талія (* Talia) 233

Тарський, А. (Tarski, A.) 30, 115, 178, 180-182, 215

Татаркевич, В. (Tatarkiewicz, W.) 100, 101

Татаркевичова, Т. (Tatarkiewiczowa, T.) 205

Твардовський, К. (Twardowski, K.) 32, 40, 42, 45, 93, 104, 173, 176, 184, 205

* Твінко (* Twinko) 129

Терлецький, В. (Terlecki, W.) 139

Токаж, М. (Tokarz, M.) 181

Толстой, Л. (Tolstoj, L.) 143

Томасон, Р.Г. (Thomason, R.H.) 34

Тоумеля, Р. (Toumela, R.) 148

Тулмін, С. (Toulmin, S.) 145

Ф

Фалькевич, А. (Falkiewicz, A.) 239

св. Фома Аквінський (św. Tomasz) 200, 208

Фраассен, Б.К. ван (Fraassen, B.C. van) 34, 37

Фреге, Г. (Frege, G.) 27

Фредро, А. (Fredro, A.) 126, 148

Х

Хведеньчук, Б. (Chwedeńczuk, B.) 9, 174, 176, 185, 191, 193

Хвістек, Л. (Chwistek, L.) 81, 188

Хемполінський, М. (Hempoliński, M.) 9, 170, 171, 177, 193, 194, 230, 232, 233

Хіж, Г. (Hiż, H.) 28, 32, 154

Хінтіка, Я. (Hintikka, J.) 16, 29, 30, 31

Хойецький, Є. (Chojecki, E.) 129

Хрісіпп (Chryzyp) 57

Ч

Чарноцка, М. (Czarnocka, M.) 59, 56, 71, 80

Чежовський, Т. (Czeżowski, T.) 7, 23, 26, 30, 31, 34, 37, 39, 40, 46, 66, 112, 170, 175, 176, 191, 233

Червінський, З. (Czerwiński, Z.) 115-117, 130, 131, 134

Черч, А. (Church, A.) 31

Ш

Шанявський, К. (Szaniawski, K.) 9, 186, 227, 231, 232

Шимура, є. (Szymura, J.) 176, 185

Шірн, М. (Shearn, M.) 33

Шлік, М. (Schlick, M.) 209

Шок, Р. (Schock, R.) 31

Шредінгер, Е. (Schrödinger, E.) 222, 223

Штамм, Е. (Stamm, E.) 36

Я

Яворський, М. (Jaworski, M.) 36

Ядацька, Г.М. (Jadacka, H.M.) 200

Ядацький, Я.Ю. (Jadacki, J.J.) passim

* Ян (* Jan) 118, 119

А Ajdukiewicz, Kazimierz → Айдукевич, К.

* Alkhadar → * Алькадар

Andersen, Christian Hans → Андерсен, Г.Х.

Andrzejewski, Jerzy → Анджеевський, Є.

Antal, László → Анталь, Л.
Aristoteles (Aristoteles ze Stagiry) → Аристотель
św. Augustyn (Augustinus Aurelius) → бл. Августин
Augustynek, Zdzisław → Августинек, З.
Austin, John Langshaw → Остин, Дж.Л.
Avenarius, Richard → Авенариус, Р.
Awicenna (Ibn Sina) → Авиценна

В

* Bachus → * Бахус
* Balladyna → * Балладина
Batóg, Tadeusz → Батуг, Т.
Belnap, Nuel Dinsmor → Белнап, Н.Д.
Berwiński, Ryszard Wincenty → Бервінський, Р.
Biegański, Władysław → Беганський, В.
Bigaj, Tomasz → Бірай, Т.
Bocheński, Józef M. → Бохенський, Ю.М.
Bogusławski, Andrzej → Богуславський, А.
* Bolesław → * Болеслав
Borkowski, Ludwik → Борковський, Л.
Borowski, Marian → Боровський, М.
Brentano, Franz → Brentano, Ф.
Brodziński, Kazimierz → Бродзінський, К.
Bronk, Andrzej → Бронк, А.
Brożek, Anna → Брожек, А.
Bryczyński, Piotr → Брикчинський, П.

С

Carlyle, Thomas → Карлейл, Т.
Carnap, Rudolf → Карнап, Р.
* Centaur → * Кентавр
Chojecki, Edmund → Хойецький, Є.
Chryzyp (Chrysippos z Soloi) → Хрісіпп
Chwedeńczuk, Bohdan → Хведеньчук, Б.
Church, Alonzo → Черч, А.
Chwistek, Leon → Хвістек, Л.

Conrad, Joseph (Józef Konrad Korzeniowski) → Конрад, Дж.
Czarnocka, Małgorzata → Чарноцка, М.
Czerwiński, Zdzisław → Червінський, З.
Czeżowski, Tadeusz → Чежовський, Т.

D

Dąbbska, Izydora → Домбська, І.
Dembińska-Siury, Dobrochna → Дембінська-Сіури, Д.
Demokryt (Demokritos z Abdery) → Демокріт
De Morgan, August → Де Морган, А.
Descartes, René → Декарт, Р.
Dewey, John → Дьюї, Дж.
Dilthey, Wilhelm → Дільтей, В.
Dmochowski, Franciszek Ksawery → Дмоховський, Ф.К.
Dmowski, Roman → Дмовський, Роман
Dombrowski, Borys → Домбровський, Б.
Družbacka, Elżbieta → Дружбацька, Є.
Dunn, John Mochael → Данн, Дж.
Duns Szkot, Jan (Johannes Duns Scotus) → Дунс Скот, Й.

E

Elzenberg, Henryk → Ельзенберг, Г.
Epikur (Epikouros z Samos) → Епікур
* Erato → * Ерато
Eriugena, Jan Szkot (Johannes Scotus) → Еріугена, І. Скотт
Eurypides (Euripides) → Еврипід
Ezop → Езоп

F

Falkiewicz, Andrzej → Фалькевич, А.
Fraassen, Bastian Cornelius van → Фраассен, К. ван
Fredro, Aleksander → Фредро, А.
Frege, Gottlob → Фреге, Г.

G

Gadamer, Hans → Гадамер, Г.

Gałczyński, Konstanty Ildefons → Галчинський, К.І.
 Garczyński, Stefan → Гарчинський, С.
 Gide, André → Жід, А.
 Gierulanka, Danuta → Герулянка, Д.
 * Godfryd → * Годфред
 Gogacz, Mieczysław → Гогач, М.
 Goodman, Nelson → Гудмен, Н.
 Gorgiasz (Gorgias z Leontinoi) → Горгій з Леонтін
 Góralski, Andrzej → Гуральський, А.
 Górnicki, Łukasz → Гурницький, Л.
 * Grażyna → * Гражина
 Greniewski, Henryk → Греневський, Г.
 Grice, Herbert Paul → Грайс, Г.П.
 Grobler, Adam → Гроблер, А.
 Grodziński, Eugeniusz → Гродзінський, Е.
 Grzegorzczak, Andrzej → Гжегорчик, А.
 Gumański, Leon → Гуманський, Л.

Н

* Halka → * Галька
 Hauser, Arnold → Гаузер, А.
 Hegel, Georg Wilhelm Friedrich → Гегель, Г.В.Ф.
 Heilperin, Theodore → Гальперін, Т.
 Heinrich, Władysław → Гайнріх, В.
 Hempoliński, Michał → Хемполінський, М.
 Heraklit z Efezu → Геракліт Ефеський
 Hintikka, Jaakko → Хінтіка, Я.
 Hiż, Henryk → Хіж, Г.
 Homer → Гомер

І

Ingarden, Roman → Інгарден, Р.
 św. Ireneusz (Irenaeus z Lyon) → св. Іринеї
 Iwanyk, Stepan → Іваник, С.
 Iwańska, Jolanta → Іваннська, Є.
 Iwaszkiewicz, Jarosław → Івашкевич, Я.

Ј

Jadacka, Hanna Maria → Ядацька, Г.М.
 Jadacki, Jacek Juliusz → Ядацький, Я.Ю.
 James, William → Джеймс, В.
 * Jan → * Ян
 Jaworski, Marek → Яворський, М.
 * Jim → * Джім
 św. Justyn (Iustinus z Sychem) → св. Іустин-Мученик

К

Kamiński, Stanisław → Камінський, С.
 Kant, Immanuel → Кант, І.
 Kapuściński, Ryszard → Капусьцінський, Р.
 * Kazimierz → * Казимир
 Kirchhoff, Gustav Robert → Кірхгофф, Р.
 Kmita, Jerzy → Кміта, Є.
 Kochanowski, Jan → Кохановський, Я.
 Kochanowski, Piotr → Кохановський, П.
 Koj, Leon → Кой, Л.
 Kokoszyńska-Lutmanowa, Maria → Кокошинська-Лютманова, М.
 Kolumb, Krzysztof (Cristoforo Colombo) → Колумб, Х.
 Konopnicka, Maria → Конопницька, М.
 Kopernik, Mikołaj → Коперник, М.
 * Kordian → * Кордіан
 Kotarbińska, Janina → Котарбінська, Я.
 Kotarbiński, Tadeusz → Котарбінський, Т.
 Krasicki, Ignacy → Красіцький, І.
 Krasnodębski, Zdzisław → Краснодембський, З.
 Kraszewski, Zdzisław → Крашевський, З.
 Krąpiec, Mieczysław Albert → Кромпец, М.А.
 Kreutz, Mieczysław → Кройц, М.
 Kubiński, Tadeusz → Кубінський, Т.
 Kuligowski, Mateusz Ignacy → Куліговський, М.І.
 Kuncewiczowa, Maria → Сунцевичова, М.
 Küng, Guido → Кінг, Г.
 Kwiatkowski, Tadeusz

L

La Fontaine, Jean de → Лафонтен, Ж. де
 Lambert, Karel → Ламберт, К.
 Leblanc, Hugues → Леблан, А.
 Leibniz, Gottfried Wilhelm → Ляйбніц, Г.В.
 Lejewski, Czesław → Леевський, Ч.
 Lenartowicz, Teofil → Ленартович, Т.
 Leonard, Henry Siggins → Леонард, Г.С.
 Lepecki, Mieczysław → Лепецький, М.
 Leśniewski, Stanisław → Лесьнєвський, С.
 Lindenbaum, Adolf → Лінденбаум, А.
 Linsky, Leonard → Лінський, Л.
 Lipczyńska, Maria → Ліпчинська, М.
 Lissowska-Wójtowicz, Anna → Ліссовська-Вуйтович, А.
 Lombroso, Cesare → Ломброзо, Ч.
 Lubomirski, Stanisław Herakliusz → Любомірський, С.Г.

Ł

Łojasiewicz, Anna → Лоясевич, А.
 Łukasiewicz, Jan → Лукасевич, Ян
 Łuszczewska-Romahnowa, Seweryna → Лушевська-Романова, С.

M

Mach, Ernst → Мах, Е.
 Majdański, Stanisław → Майданський, С.
 Malebranche, Nicolas de → Мальбранш, Н.
 Marciszewski, Witold → Марцішевський, В.
 Marcus, Ruth Barcan → Маркус, Р.Б.
 Meinong, Alexius von → Майнонг, А.
 * Melpomene → * Мельпомена
 Menne, Albert → Менне, А.
 Metallmann, Joachim → Металлманн, Є.
 Mickiewicz, Adam → Міцкевич, А.
 * Mieszko → * Мєшко
 Mill, John Start → Мілль, Дж.С.

Miłosz, Czesław → Мілош, Ч.
 Mokrzycki, Edmund → Мокшицький, Є.
 Moore, Georg Edward → Мур, Дж.Е.
 Morsztyn, Jarosz → Морштин, Я.
 * Mściwój → * Мсьцівой
 Munitz, Milton Karl → Мюнітц, М.К.

N

Nelson, Leonard → Нельсон, Л.
 Niklas, Urszula → Ніклас, У.
 Norwid, Cyprian Kamil → Норвід, Ц.К.
 Nowaczyk, Adam → Новачик, А.
 Nowak, Leszek → Новак, Л.
 Nowak, Stefan → Новак, С.

O

Ockahm, William → Оккам, У.
 Olender-Dmowska, Elżbieta → Олендер-Дмовська, Е.
 Olczyk, Sławoj → Ольчик, С.
 Opaliński, Krzysztof → Опалінський, К.
 Orenstein, Alex → Оренштейн, А.
 Osowska, Maria → Оссовська, М.
 Ossowski, Stanisław → Оссовський, С.
 Owens, Joseph → Оуенс, Дж.

P

* Pegaz → * Пегас
 Peirce, Charles Sanders → Пірс, Ч.С.
 Pelc, Jerzy → Пельц, Є.
 Piłsudski, Józef → Пілсудський, Ю.
 * Piotr → Петро
 Piotr I (Romanov) → Петро I (Романов)
 Platon (Aristokles z Athenai) → Платон
 Pol, Wincenty → Поль, В.
 Popper, Karl → Поппер, К.
 Porfirusz (Porphyrios z Tyros) → Порфірій

* Posejdon → * Посейдон
 Potocki, Jan → Потоцький, Я.
 Potocki, Wacław → Потоцький, В.
 Poznański, Edward → Познанський, Є.
 Półtawski, Andrzej → Пултавський, А.
 Prior, Arthur North → Прайор, А.Н.
 Prus, Bolesław (Aleksander Głowacki) → Прус, Б.
 Pruski, Łukasz → Пруський, Л.
 Przełęcki, Marian → Пшеленцький, М.

Q

Quine, Willard van Orman → Куайн, В. ван О.

R

Reichenbach, Hans → Рейхенбах, Г.
 Rej, Mikołaj → Рей, М.
 Renan, Ernest → Ренан, Е.
 Rescher, Nicholas → Решер, Н.
 Ricoeur, Paul → Рікер, П.
 Rubczyński, Witold → Рубчинський, В.
 Russell, Bertrand → Рассел, Б.
 * Rzecki, Ignacy → * Ржецький, І.

S

Salamucha, Jan → Саламуха, Я.
 Schlick, Moritz → Шлік, М.
 Schock, Rolf → Шок, Р.
 Schrödinger, Erwin → Шредінгер, Е.
 Sextus Empiricus (Sextus Empiricus) → Секст Емпірик
 Shearn, Martin → Шірн, М.
 Sienkiewicz, Henryk → Сенкевич, Г.
 Słowacki, Juliusz → Словацький, Ю.
 Słupecki, Jerzy → Слупецький, Е.
 Sobociński, Bolesław → Собоцінський, Б.
 Sokrates z Athenai → Сократ

Spinoza, Baruch → Спіноза, Б.
 Stamm, Edward → Штамм, Е.
 Stanisław August (Poniatowski) → Станіслав Август (Понятов-
 ський)

Stalin, Józef → Сталін, Йосип
 Stanosz, Barbara → Станош, Б.
 Stępień, Antoni Bazyli → Стемпен, А.Б.
 Stonert, Henryk → Стонерт, Г.
 Strawiński, Witold → Стравінський, В.
 Strawson, Peter Frederick → Строусон, П.Т.
 Stróżewski, Władysław → Стружевський, В.
 Suchodolski, Bogdan → Суходольський, Б.
 Suszko, Roman → Сушко, Р.
 * Swaróg → * Сварог
 Swieżawski, Stefan → Свежавський, С.
 Szaniawski, Klemens → Шанявський, К.
 Szymura, Jerzy → Шимура, Є.

Ś

Świętochowski, Aleksander → Свєнтоховський, А.

T

* Talia → * Таліа
 Tarski, Alfred → Тарський, А.
 Tatarkiewicz, Władysław → Татаркевич, В.
 Tatarkiewiczowa, Teresa → Татаркевичова, Т.
 Terlecki, Władysław → Терлецький, В.
 Thomason, Richmond H. → Томасон, Р.
 Tokarz, Marek → Токаж, М.
 Tolstoj, Lew (Lev Nikolaevič Tolstoj) → Толстой, Л.
 św. Tomasz (Tomasso d'Aquino) → св. Фома Аквінський
 Toulmin, Stephen → Тулмін, С.
 Toumela, Raimo → Тоумеля, Р.
 Twardowski, Kazimierz → Твардовський, К.
 * Twinko → * Твінко

V

Voltaire (François-Marie Arouet) → Вольтер

W

* Waław → * Вацлав

Wallis-Walfisz, Mieczysław → Валліс-Вальфіш, М.

* Wanda → * Ванда

Wańkowicz, Melchior → Ванькович, М.

Węgierski, Tomasz Kajetan → Венгерський, Т.К.

Wiegner, Adam → Вегнер, А.

Williams, Raymond → Вілльямс, Р.

Wittgenstein, Ludwig → Вітгенштайн, Л.

Władysław (Jagiello) → Владислав (Ягелло)

Wodziński, Cezary → Водзінський, Ц.

Wojtysiak, Jacek → Войтисьяк, Яцек

* Wokulski, Stanisław → * Вокульський, С.

Woleński, Jan → Воленський, Ян

Wolniewicz, Bogusław → Вольневич, Б.

Wolski, Waław → Вольський, В.

Wolter, Władysław → Вольтер, В.

Wójcicki, Ryszard → Вуйціцький, Р.

Wright, Georg Henrik von → Врігт, Г. фон

Wundheiler, Aleksander → Вундхайлер, А.

Wybicki, Józef → Вибіцький, Ю.

Z

Zabłocki, Franciszek → Заблоцький, Ф.

Zabłudowski, Andrzej → Заблудовський, А.

Załuski, Józef Andrzej → Залуський, Ю.А.

* Zeus → * Зевс

Ziemiński, Zygmunt → Зембінський, З.

Ziółkowski, Marek → Зіулковський, М.

Ż

Żeromski, Stefan → Жеромський, С.

Żydowski, Jan Andrzej → Жидовський, Я.А.

Żytkow, Jan → Житков, Я.

Українсько-польський словник термінів

Якщо у даному словнику є перехресні посилання, вони вказуються за допомогою таких дужок...: {... [... (...)] ...}.

A

абстракт – abstrakt

абстракція – abstrakcja

абсурд – absurd

авторитет – autorytet

автотелізм – autotelizm; аксіологічний а. – a. aksjologiczny

агрегат – agregat

акаузальність – akauzalność

аксіомат – aksjomat

аксіоматика – aksjomatyka

акт – czynność

акцидент – akcydent, przypadłość

амфіболія – amfibolia

аналіз – analiza; категоріальний а. – a. kategorialna

аналогізм – analogizm; інтегральний а. – a. integralny; субстанціональний а. – a. substancjalny

аналогія – analogia

анархізм – anarchizm; методологічний а. – a. metodologiczny

антиіраціоналізм – antyirracjonalizm

аргумент – argument

архетип – archetyp

атом – atom

атомізм – atomizm; часовий а. – a. temporalny; просторовий а. – a. spacialny; субстанціональний а. – a. substancjalny

B

багатозначність – wieloznaczność

банальність – banal

безсенсовність – bezsensowność

белкотання – bełkot
 брехня – kłamstwo
 буття – byt; абсолютне б. – b. absolutny; відсутність б. – nicość;
 психічне б. – b. myślowy; реальне б. – b. realny; реально існуюче б. –
 b. realnie istniejący; суто інтенціональне б. – b. czysto intencjonalny;
 феноменальне б. – b. fenomenalny; фікційне б. – b. myślny
 буття-таким-же – takózsamość
 буття-трапляючим – zachodzenie

В

важливість – ważność
 варіабілізм – wariabilizm
 вербалізм – werbalizm
 вживання – używanie; спосіб в. – sposób u.
 взірць – wzorzec
 відбування – występowanie
 відділення – oddzielenie
 відкидання – odrzucenie
 відмовляння – odmawiania
 віднесення – odniesienie
 відносність – względność
 відношення – relacja, stosunek; асиметричні в. – r. asymetryczna;
 атранзитивні в. – r. atranzytywna; синтаксичні в. – r. syntaktyczna;
 транзитивні в. – r. tranzytywna
 відокремлення – oddzielenie
 відповідальність – odpowiedzialność; в. за слово – o. za słowo
 відповідність – odpowiedniość
 відсікання – wycinek
 відтворювання – odtwarzanie
 відчуження – odrywanie
 відчуття, почуття – poczucie; мовні в. – p. językowe; п. необхід-
 ності – p. konieczności
 віра – wiara
 вид – rodzaj
 вивід – wnioskowanie
 виділення – wyodrębnienie

визнання – uznawanie
 визначенність – określalność
 визначення – wyznaczanie
 виконувannya – spełnianie
 вимог – wymóg
 виникання – wynikanie
 виникнення – powstanie
 випадковість – przypadłość
 вираження – wyrażanie
 вираз – wyrażenie; аналітичний в. – w. analityczne; безглуздий
 в. – w. nonsensowny; безпредметний в. – w. nieprzmiotowe; вну-
 трішньо суперечливий в. – w. sprzeczne wewnętrznie; змінний в. – w.
 zmienne; інтенціональний в. – w. intensjonalne; контрдикторний в. –
 w. kontradiktoryczne; невиразний в. – w. niewyraźne; невластивий в. –
 w. niewłaściwe; негострий в. – w. nieostre; недоокреслений в. – w.
 niedookreślone; недоречний в. – w. niedorzeczne; недослівний в. – w.
 niedosłowne; незбірний в. – w. niezborne; неконгруентний в. – w.
 niespoiste; неоднозначний в. – w. niejednoznaczne; неповний в. –
 w. niezupelne; непрозорий в. – w. nieprzejrzyste; несталий в. – w.
 niestałe; ; неясний в. – w. niejasne; однозначний в. – w. jednoznaczne;
 переносний в. – w. przenośne; поверховний в. – w. ogólnikowe; по-
 рожний в. – w. puste; приблизний в. – w. nieostre; простий в. – w.
 proste; розмитий в. – w. rozmyte; складний в. – w. złożone; сталий
 в. – w. stałe; субстантивний в. – w. rzeczownikowe; туманний в. – w.
 mgliste; хиткий в. – w. chwiejne
 вирішення – rozstrzygnięcie
 висловлення – wypowiedź; безпосереднє в. – w. bezpośrednia; по-
 милкове (неправдиве) в. – w. fałszywa (nieprawdziwa); посереднє в. –
 w. pośrednia; правдиве в. – w. prawdziwa
 витвор – wytwór
 вказування – wskazywanie; вербальне в. – w. werbalne; в. жес-
 том – w. gestualne
 включення – zawieranie się
 властивість – własność, właściwość; незмінна в. – w. niezmienna;
 стала в. – w. stała

вміст – zawartość
впливання – oddziaływanie
всесвіт – wszechświat
встановлення – ustanowienie

Г

гарант – gwarant
гарантування – gwarantowanie
генералізатор – generalizator
гетеротелізм – heterotelizm; аксіологічний г. – h. aksjologiczny
гіпостаз – hipostaza
гіпостазування – hipostaza
гіпотеза – hipoteza
горизонт – horyzont
градація – gradacja
градувальність – stopniowalność
граматика – gramatyka; категоріальна г. – g. kategorialna

Д

дезентимемізація – deentymematyzacja
декореляція – dekorelacja
демонстрація – demonstracja
денотація – denotacja
десигнат – desygnat
дескрипція – deskrypcja
деталізація – uszczegółowienie
детермінація – determinacja
детермінізм – determinizm; інтегральний д. – d. integralny
дефініція – definicja; індукційна д. – d. indukcyjna; редукцій-
на д. – d. redukcyjna; рекурентна д. – d. rekurencyjna; ускладнена
д. – d. uwikłana; д. акцентуальності – d. akceptowalności {д.а. у
факультативній парафразі – d.a. w parafrapie fakultatywnej; д.а. у
обов'язковій п. – d.a. w p. obligatoryjnej [д.а. у о.п. (лінгвістичний
варіант) – d.a. w p.o. (wariant lingwistyczny); д.а. у о.п. (онтологічний
в.); д.а. w p.o. (w. ontologiczny)}; д. інтерпретованості – d. inter-

pretowalności {д.і. у віртуальній парафразі – d.i. w parafrapie wirtualnej [д.і. у в.п. (альтернативна версія) – d.i. w p.w. (wersja alternatywna); д.і. у в.п. (детермінована в.: компетентивна або суб'єктивна) – d.i. w p.w. (w. zdeterminowana: kompetencyjna lub subiektywna); д.і. у в.п. (максимальна в.) – d.i. w p.w. (w. maksymalna)]; д.і. у інструментальній п. – d.i. w p. instrumentalnej [д.і. у і.п. (альтернативна версія) – d.i. w p.i. (wersja alternatywna); д.і. у і.п. (детермінована в.: компетентивна або суб'єктивна) – d.i. w p.i. (w. zdeterminowana: kompetencyjna lub subiektywna); д.і. у і.п. (максимальна в.) – d.i. w p.i. (w. maksymalna)]}; д. істини – d. prawdy {класична д.і. – klasyczna d.p.; прагматична д.і. – pragmatyczna d.p. [п.д.і. у інструменталістичній інтерпретації – p.d.p. w interpretacji instrumentalistycznej (п.д.і. у і.і. (абсолютна версія: сильніша і слабша) – p.d.p. w i.i. (wersja absolutna: mocniejsza i słabsza); п.д.і. у і.і. (релятивна в.) – p.d.p. w i.i. (w. relatywna)]; п.д.і. у практицистичній і. – p.d.p. w i. praktycystycznej (п.д.і. у п.і. (абсолютна версія: сильніша і слабша) – p.d.p. w i.p. (wersja absolutna: mocniejsza i słabsza); п.д.і. у п.і. (релятивна в.) – p.d.p. w i.p. (w. relatywna)]; п.д.і. у утилітаристичній і. – p.d.p. w i. uitylarystycznej (п.д.і. у у.і. (абсолютна версія: сильніша і слабша) – p.d.p. w i.u. (wersja absolutna: mocniejsza i słabsza); п.д.і. у у.і. (релятивна в.) – p.d.p. w i.u. (w. relatywna)]}; семантична д.і. – semantyczna d.p. [с.д.і. у класичній інтерпретації – s.d.p. w interpretacji klasycznej; с.д.і. у і. формалістичній і. – s.d.p. w. formalistycznej]; синтаксична д.і. – syntaktyczna d.p. [с.д.і. у інференційній інтерпретації – s.d.p. w interpretacji inferencyjnej; с.д.і. у конгруенційній і. – s.d.p. w i. kongruencyjnej; с.д.і. у обмеженій і. – s.d.p. w i. limitowanej; с.д.і. у радикальній і. – s.d.p. w i. radykalnej]}; д. лінгвістичної компетенції – d. kompetencji lingwistycznej {д.л.к. у альтернативній версії – d.k.l. w wersji alternatywnej; д.л.к. у детермінованій в. – d.k.l. w w. zdeterminowanej; д.л.к. у максимальній в. – d.k.l. w w. maksymalnej}; д. об'єктивності – d. obiektywności {прагматична д.о. – pragmatyczna d.o. [п.д.о. у альтернативній версії – p.d.o. w wersji alternatywnej; п.д.о. у детермінованій в. – p.d.o. w w. zdeterminowanej; п.д.о. у максимальній – в.п.д.о. w w. maksymalnej; п.д.о. у сциєнтистичній

в. – p.d.o. w w. scjentystycznej; п.д.о. у практицистичній парафразі – p.d.o. w parafrapie praktycystycznej; п.д.о. у п.п. (нормальний варіант) – p.d.o. w p.p. (wariant normalny); п.д.о. у п.п. (редукційний в.) – p.d.o. w p.p. (w. redukcyjny); п.д.о. в утилітаристичній п. – p.d.o. w p. uylitarystycznej}; семантична д.о. – semantyczna d.o. {с.д.о. у класичній парафразі – s.d.o. w parafrapie klasycznej [с.д.о. у к.п. (нормальний варіант) – s.d.o. w p.k. (wariant normalny); с.д.о. у к.п. (редукційний в.) – s.d.o. w p.k. (w. redukcyjny) (с.д.о. у к.п. (альтернативний р.в.) – s.d.o. w p.k. (w.r. alternatywny); с.д.о. у к.п. (детермінований р.в.) – s.d.o. w p.k. (w.r. zdeterminowany); с.д.о. у к.п. (максимальний р.в.) – s.d.o. w p.k. (w.r. maksymalny)]; с.д.о. у нігілістичній п. – s.d.o. w p. nihilistycznej; с.д.о. у формалістичній п. – s.d.o. w p. formalistycznej}; синтаксична д.о. – syntaktyczna d.o. {с.д.о. у інференційній п. – s.d.o. w parafrapie inferencyjnej; с.д.о. у конгруенційній п. – w p. kongruencyjnej}; д. сенсовності – d. sensowności {д.с. у дистрибутивній парафразі – d.s. w parafrapie dystrybutywnej; д.с. у пасивній п. – d.s. w p. pasywnej; д.с. у реляційній – п.д.с. w p. relacjonalnej}; д. через абстракцію – d. przez abstrakcję; д. через постулати – d. przez postulaty

діагноза – diagnoza

дійсність – rzeczywistość

директив – dyrektywa

дискусія – dyskusja

диспозиція – dyspozycja; інтерпретаційна д. – d. interpretacyjna

дистинкція – dystynkcja

дію – działanie

догматизм – dogmatyzm; екстраспекціоністський д. – d. ekstraspekcyjny; спекулятивістичний д. – d. spekulatywistyczny

допускання – suponowanie

досягнення – osiągnięcie

думка – myśl

Е

еквівалентність – równoważność

екзегеза – egzegeza

екземпліфікація – egzemplifikacja

екземпліфікування – egzemplifikowanie

експланація – eksplanacja

експлікація – eksplikacja

експримат – eksprymat

екстраментальність – ekstramentalność

екстраспекціонізм – ekstraspekcjonizm

елімінація – eliminacja

еліптичність – eliptyczność

емпіричність – empiryczność

ентимема – entymemat

епістемологія – epistemologia

есенціалізм – esencjalizm

ефект – skutek

ефектуалізм – efektualizm

З

заангажованість – zaangażowanie; онтологічна з. – z. ontologiczne

загал – ogół

займання – zajmowanie

закон – prawo; фізичний з. – p. fizyczne; логічний з. – p. logiczne

залежність – zależność

заміна – zastąpienie

заміщуваність – zamienialność

запам'ятовування – zapamiętanie

заперечення – negacja; з. при назві – n. przynazwowa

заповнення – wypełnienie

запорука – poręka

зв'язування – wiązanie

звідність – redukowalność

зворот – zwrot

зв'язок – więź; видовий з. – w. rodzajowa; знаковий з. – w. znakowa; наслідковий з. – w. następca; причинний з. – w. przyczynowa; симптоматичний з. – w. objawowa; співбуттєвий з. – w. współbyto-wa; умовний з. – w. umowna; з. необхідності – w. niezbędna

здетермінування – zdeterminowanie

зернистість – ziarnistość

з'єднання – scalanie
 зміна – zmiana
 змінна – zmienna
 зміст – treść; характеристичний з. назви – t. charakterystyczna nazwy; з. виразу – t. wyrażenia
 знак – znak
 знання – wiedza
 значення – znaczenie; дослівне з. – z. dosłowne; переносне з.- z. przenośne
 знаходження – występowanie, znajdowanie się; з. всередині чогось – tkwienie
 зникнення – zginiecie
 зобов'язання – zobowiązanie; метафізичне з. теорії – z. metafizyczne teorii
 зображування – obrazowanie
 зріз – przekrój; моментальний з. – p. momentalny
 зрозумілість – zrozumiałość

I

ідея – idea
 ідеалізація – idealizacja
 ідеалізм – idealizm
 ідеація – ideacja
 ідіогенізм – idiogenizm; семіотичний і. – i. semiotyczny
 іменник – rzeczownik; віддієслівний і. – rz. odsłowny
 імплікація – implikacja; матеріальна і. – i. materialna
 ім'я – imię; власне і. – i. własne
 індивід – indywiduum
 індивідуїзм – indywiduizm
 інтеграція – integracja
 інтелігібельність – inteligibilność
 інтеркогнітивність – interkognitywność
 інтерпредикативність – interpredykatywność
 інтерпретація – interpretacja; експресійна і. – i. ekspresyjna; естетична і. – i. estetyczna; герменевтична і. – i. hermeneutyczna; гуманістична і. – i. humanistyczna; імагінативна і. – i. imaginatywna; ло-

гічна і. – i. logiczna; психоаналітична і. – i. psychoanalityczna; психологічна і. – i. psychologiczna; символічна і. – i. symboliczna; телеологічна і. – i. teleologiczna
 інтерпретованість – interpretowalność
 інтуїція – intuicja, wgląd; епістемологічна і. – i. epistemologiczna; онтологічна і. – i. ontologiczna; семіотична і. – i. semiotyczna
 інфінітація – infinitacja
 ірраціоналізм – irracjonalizm
 існування – istnienie; дійсне і. – i. rzeczywiste; інтенціональне і. – i. intencjonalne
 істина – prawda; онтична і. – p. ontyczna
 істинність – prawdziwość

K

категоризація – kategoryzacja
 категорія – kategoria; епістемологічна к. – k. epistemologiczna; значеннєва к. – k. znaczeniowa; онтологічна к. – k. ontologiczna; семантична к. – k. semantyczna; синтаксична к. – k. syntaktyczna
 каузалізм – kauzalizm
 квантор – kwantifikator; екзистенціальний к. – k. egzystencjalny; малий к. – k. mały; частковий к. – k. szczegółowy
 квантифікація – kwantyfikacja
 кількість – ilość
 кліше – frazes
 коінциденція – koincydencja
 кодування – kodowanie
 коло – koło; порочне к. – błędne koło
 компетенція – kompetencja; лінгвістична к. – k. lingwistyczna
 комплекс – zespół
 конвенція – konwencja; термінологічна к. – k. terminologiczna
 конвертування – konwertowanie
 конгруентність – spoistość, spójność
 конкрет – konkret
 конкретизм – konkretyzm
 конотація – konotacja
 конструкція – konstrukcja

контекст – kontekst; категоріальний к. – k. kategorialny; каузальний к. – k. kauzalny; квінтесенціальний к. – k. kwintesencjalny; коінцидентальний к. – k. koincydentalny; конституціональний к. – k. konstytucjonalny; концептуальний к. – k. konceptualny

контроль – przeciwdziałanie

конформізм – konformizm

концептуалізм – konceptualizm

кон'юнкція – koniunkcja

координація – koordynacja; вертикальна к. – k. wertykalna

корелят – korelat

кореляція – korelacja

космологія – kosmologia

критерій – kryterium

критицизм – krytycyzm

критика – krytyka; філософська к. – k. filozoficzna

Л

ланцюг – łańcuch; причинно-наслідковий л. – ł. przyczynowo-skutkowy

лапки – cudzysłów

лежання – leżenie

лімітування – limitowanie

лінія – wątek

логіка – logika; вільна л. – ł. wolna

логістика – logistyka

логіцизм – logicyzm

М

майбутнє – przyszłość

маніфестат – manifestat

маніфестація – manifestacja

математизація – matematyzacja

матеріал – tworzywo

ментальність – mentalność

мереологія – mereologia

метафізика – metafizyka

метафора – metafora

метафоризування – metaforyzacja

методологія – metodologia; м. наук – m. nauk

метонімія – metonimia

минуле – przeszłość

місце – miejsce; синтаксичне м. – m. składniowe

мітка – piętno

мить – chwila

множина – mnogość, zbiór

мобілізм – mobilizm

мова – język; природна м. – j. naturalny, potoczny; стандартно формалізована м. – j. standardowo sformalizowany

модель – model

моделювання – modelowanie

модифікація – modyfikacja

молекула – molekula

можливість – możliwość

монізм – monizm; екзистенціальний м. – m. egzystencjalny; поміркований е.м. – umiarkowany m.e.

монокаузалізм – monokauzalizm

монокогнітивність – monokognitywność

мотивація – motywacja

Н

надмножина – nadzbiór

назва – nazwa; абстрактна н. – n. abstrakcyjna, oderwana; видумана н. – n. urojona; загальна н. – n. ogólna; одинична н. – n. jednostkowa; порожня н. – n. pusta

називання – nazywanie

належність – należenie, przynależenie

напис – napis

напрямок – ukierunkowanie

наслідок – konsekwencja; контринтуїтивний н. – k. kontrintuicyjna; логічний н. – k. logiczna

небуття – niebyt

невідповідність – niezgodność

невизначеність – nieokreśloność
 невічність – niewieczność
 недолік – wadliwość
 неефективність – nieefektywność
 незнання – niewiedza
 незбагненність – niepojętość
 нейтралізація – neutralizacja
 ненадійність – zawodność
 необхідність – konieczność
 неодвічність – nieodwieczność
 невідлеглисть – niezawisłość
 неправда – nieprawda
 несамостійність – niesamodzielność
 нігілізм – nihilizm; епістемологічний н. – n. epistemologiczny
 ніщо – nic
 номіналізм – nominalizm
 нонсенс – nonsens
 носій – nośnik
 ноумен – noumen

О

обґрунтування – ufundowanie; емпіричне о. – u. empiryczne
 об'єкт – obiekt
 об'єктивізм – obiektywizm; методологічний о. – o. metodologiczny
 об'єктивність – obiektywność
 область – dziedzina; предметна о. – dz. przedmiotowa
 образ – obraz
 обсерватор – obserwator
 обсяг – zakres; о. змінності – z. zmienności
 обумовлене – uwarunkowanie
 одиниця – jednostka
 okazionalizm – okazjonalizm
 онтологія – ontologia
 оператор – operator; кваліфікуючий о. – o. kwalifikujący; кван-
 тифікуючий о. – o. kwantyfikujący
 опірність – oporność

опис – opis
 описання – opisanie
 оригінальність – oryginalność
 осмислення – pojmowanie
 особа – osoba
 очевидність – oczywistość
 оцінка, цінність – wartość; логічна ц. – w. logiczna

П

панагностицизм – panagnostycyzm
 пандетермінізм – pandeterminizm; метафізичний п. – p. metafizyczny
 парафраза – parafraza
 партикуляризатор – partykularyzator
 партикулярність – partykularność
 перевірка – sprawdzian
 передування – poprzedzanie
 переклад – przekład; радикальний п. – p. radykalny
 переконання – przekonanie, przeświadczenie
 перелік – układ, struktura
 переміщення – przemieszczanie się
 перетворення – przekształcenie
 перехід – przejście
 період – okres
 перспектива – perspektywa; метафізична п. – p. metafizyczna
 перцепція – percepcja
 підлеглисть – zawisłość
 підмножина – podzbiór
 підпорядкування – podrzędność
 підстава – racja
 підстановка – podstawienie
 пізнавальність – poznawalność; чуттєва п. – p. zmysłowa
 питання – pytanie
 плеоназм – pleonazm
 площа – obszar
 плюралізм – pluralizm

повідомлювання – powiadamianie
 пов'язання – połączenie
 погляд – pogląd
 подібність – podobieństwo
 подія – zdarzenie
 позначка – znacznik
 позиція – pozycja
 позначення – desygnowanie, oznaczanie
 показування – pokazywanie
 полісемія – polisemia, polisemiczność
 помилковість – złudność
 помноження – multiplikacja
 посідання – posiadanie
 послідовність – konsekwencja
 похідність – pochodność
 поява – zachodzenie
 пояснення – wyjaśnianie; аналітичне п. – w. analityczne
 правило – reguła; анти-гомеричне п. – r. anty-homerycka; анти-сивілічне п. – r. anty – sybilliczna; дедуктивне п. – r. dedukcyjna; семантичне п. – r. semantyczna; п. висновку – r. inferencyjna;
 правильність – poprawność
 правомірність – prawomocność
 предикат – orzecznik, predykat
 предикативність – predykatywność
 предмет – przedmiot; абстрактний п. – p. abstrakcyjny; виділений п. – p. wyodrębniony; випадковий п. – p. przygodny; вічний п. – p. wiekuisty; дійсний п. – p. rzeczywisty; інтенціональний п. – p. intencjonalny; конкретний п. – p. konkretny; можливий п. – p. możliwy; неподільний п. – p. niepodzielny; обмежений п. – p. ograniczony; окреслений п. – p. określony; повсюдний п. – p. powszechny; просторовий п. – p. przestrzenny; реальний п. – p. realny; субстанціональний п. – p. substancjalny; фізичний п. – p. fizyczny; фіктивний п. – p. fikcyjny; хиткий п. – p. kruchy; цілісний п. – p. zwarty; часовий п. – p. czasowy; щільний п. – p. szczelny
 предметність – przedmiotowość
 передбачення – orzekanie

прелімітування – prelimitowanie
 представлення – przedstawienie
 презумпція – domniemanie
 прецизація – precyzacja
 припорядкованість – przyporządkowanie
 прийняття – przyjęcie
 приналежність – należenie, przynależenie
 принцип – zasada; п. безпомилковості – z. nieomylności; п. всезнайства – z. wszechwiedzy; п. економії мислення – z. ekonomii myślenia; п. раціональності асерції – z. racjonalności asercji; п. розсудливості – z. roztropności;
 приписання – przypisanie
 приписування – przypisywanie
 припущення – presuponowanie
 припущення – mniemanie, przypuszczenie, supozycja, założenie
 природа – natura; діагностична п. – n. diagnostyczna
 присутність – obecność
 притаманність – przysługiwanie
 причина – przyczyna; Перша П. – Pierwsza P.
 проблема – problem; метафізична п. – p. metafizyczny
 прозорість – przezroczystość
 простір – przestrzeń
 простір-час – czasoprzestrzeń
 простота – prostota; атрибутивна п. – p. atrybutywna; глобальна п. – p. globalna; матеріальна п. – p. materialna; онтологічна п. – p. ontologiczna; партитивна п. – p. partytywna; семіотична п. – p. semiotyczna; структурна п. – p. strukturalna

Р

ранішість – wcześniejszość
 раціональність – racjonalność; п. дискурсу – r. dyskursy
 реалізм – realizm; атрибутивний п. – r. atrybutywny; метафізичний п. – r. metafizyczny; просторовий п. – r. spacyjny; субстанціональний п. – r. substancjalny; часовий п. – r. temporalny
 реальність – realność
 регулярність – prawidłowość

редукція – redukcja; онтологічна категоріальна р. – ontologiczna
 r. kategorialny
 реїзм – reizm
 реконструкція – rekonstrukcja
 рекореляція – rekorelacja
 релятивізм – relatywizm; часовий р. – r. temporalny
 репрезентація – reprezentacja
 репродукування – reprodukowanie
 рецептивізм – receptywizm
 речення – zdanie; аналітичні р. – z. analityczne; хибні р. – z. fałszywe; істинні р. – zdanie prawdziwe; внутрішньо суперечливе р. – z. wewnętrznie sprzeczne; умовне р. – z. warunkowe
 рівночасність – równoczesność; абсолютна р. – r. absolutna;
 рід – gatunek
 річ – rzecz
 риса – cecha
 розв'язувальність – rozstrzygalność
 роздільність – rozłączność
 розпізнання – rozpoznawanie
 розподіл – podział
 розум – rozsądek
 розуміння – rozumienie; актуальне р. – r. aktualne; вибіркове р. – r. wybiórcze; виразне р. – r. wyraźne; вірне р. – r. wierne; диспозиційне р. – r. dyspozycyjne; ідентифікаційне р. – r. identyfikacyjne; індульгенційне р. – r. indulgencyjne; інскрипційне р. – r. inskrypcyjne; інтуїтивне р. – r. intuicyjne; категоріальне р. – r. kategorialne; каузальне р. – r. kauzalne; квінтесенціональне р. – r. kwintesencjonalne; коінцендентальне р. – r. koincidentalne; концептуальне р. – r. konceptualne; конституціональне р. – r. konstytucjonalne; наочне р. – r. naoczne; правильне р. – r. właściwe; процесуальне р. – r. procesualne; структурне р. – r. strukturalne; сутнісне р. – r. esencjalne; творче р. – r. twórcze; точне р. – r. ścisłe; функціональне р. – r. funkcjonalne; хабітуальне р. – r. habitualne; ясне р. – r. jasne
 розумування – rozumowanie

розчленування – partycja, rozczłonkowanie
 розшифрування – deszyfrowanie

С

самоістинність – samoistność
 самостійність – samodzielność
 світ – świat; дійсний, реальний с. – ś. rzeczywisty
 своєрідність – swoistość
 семіотика – semiotyka; логічна с. – s. logiczna
 сенсовність – sensowność
 сенсуалізування – sensualizowanie
 серія – ciąg
 сигналізація – sygnalizacja
 сигніфікат – sygnifikat
 сигніфікація – sygnifikacja
 символ – symbol
 символізація; символізування – symbolizowanie
 синкатегоремат – synkategoremat
 синтаксис – składnia
 система – układ, system; формальна с. – s. formalny
 ситуація – sytuacja; дійсна с. – s. rzeczywista; уявна с. – s. urojona
 скелет – szkielet; методологічний с. – sz. metodologiczny
 скінченність – skończoność
 склад – skład; однорідний с. – s. jednorodny; різнорідний с. – s. różnorodny
 складення – złożenie
 складність – złożoność; атрибутивна с. – z. atrybutywna; партитивна с. – z. partytywna
 складник – składnik
 скорочування – streszczenie
 слово – słowo, słówko; кількісне с. – s. ilościowe; якісне с. – s. jakościowe
 соматизм – somatyzm
 спекуляційно-фідео-екстраспекціонізм – spekulacyjno-fideo-ekstraspekcjonizm
 співіснування – współistnienie

співпозначення - współznaczenie
 сполучник – łącznik, spójka, spójnik – сполучник; інтерпропозиційний с., міжреченнєвий с. – s. międzyzdaniowy
 спосіб – sposób; с. буттявання – s. bytowania
 спостережувальник – obserwable
 спостережувальність – obserwowalność
 сприймання – spostrzeżenie
 спрощення – upraszczanie
 стан – stan; с. речей – s. rzeczy
 становлення – stanowienie
 статус – status; метафізичний с. – s. metafizyczny
 ствердження – stwierdzenie
 структура – struktura, układ; категоріальна с. – s. kategorialna
 суб'єктивізм – subiektywizm; методологічний с. – s. metodologiczny
 суб'єктивність – subiektywność
 субкатегорія – subkategoria
 субстанція – substancja
 субстанціоналізм – substancjalizm
 судження – sąd
 суперечливість – inkompatybilność
 суперечність – sprzeczność; внутрішня с. – s. wewnętrzna
 суперправило – super-reguła; анти-піфійське с.-п. – s.-r. antypytyjska
 супозиція – supozycja
 сутність – istota, istotność; однакова с. – takozsamość

Т

табеляризування – tabelaryzowanie
 тавтологія – tautologia
 твердження – teza, twierdzenie
 теза – teza, twierdzenie
 текст – tekst
 телеологізм – teleologizm; часовий т. – t. temporalny
 теорія – teoria; т. відношень – t. stosunków {т. в. необхідності – t. s. konieczności}; т. класів – t. klas; т. множин – t. mnogości; т. мо-

делей – t. modeli; т. пізнання – t. poznania; т. послідовностей – t. szeregów; т. цілості – t. całości
 тео-феноменізм – teo-fenomenim
 теперішнє – terażniejszość
 термін – termin; обсерваційний т. – t. obserwacyjny
 те, що дане – to, co dane; т. щ. підбирається – t. с. dobierane
 тіло – ciało
 тип – typ
 тотожність – tożsamość
 точність – precyzja; артикуляційна т. – p. artykulacyjna
 травестація – trawestacja
 трансденотація – transdenotacja
 транскоденотація – transkodenotacja
 трансконотація – transkonotacja
 трансляція – translacja
 трансмутація – transmutacja
 транспозиція – transpozycja
 транссимволізація – transsymbolizacja
 трансфігурація – transfiguracja
 трансфорденотація – tranfordenotacja
 трансфорконотація – transforkonotacja
 трансформація – transformacja; граматична т. – t. gramatyczna
 тріада – triada; семіотична т. – t. semiotyczna
 тривання – trwanie

У

ультрааналогізм – ultraanalogizm
 ультрадетермінізм – ulradeterminizm
 умова – warunek; достатня у. – w. dostateczny, wystarczający
 універсалія – powszechnik, uniwersale
 універсало-тео-феноменізм – uniwersalo-teo-fenomenizm
 унікаузалізм – unikaualizm
 усвідомлення себе – uświadamianie sobie
 утилітаризм – uylitaryzm; епістемологічний у. – u. epistemologiczny
 уявлювання – wyobrażanie sobie

Ф

факт – fakt

фальсифікаціонізм – falsyfikacjonizm

фантазія – fantazja

фаталізм – fatalizm; історіософський ф. – f. historiozoficzny

феноменізм – fenomenizm

фідео-екстраспекціонізм – fideo-ekstraspekcionizm

фізикалізм – fizykalizm

фіктивність – fikcyjność

філософія – filozofia; ф. мови – f. języka

фінітизм – finityzm; субстанціональний ф. – f. substancjalny

форма – forma, kształt; багата ф. – k. bogaty; бідна ф. – k. ubogi

формалізація – formalizacja

формула – formuła; логічна ф. – f. logiczna

фраза – fraza; ф. порожня – frazes

фундамент – fundament; термінологічний ф. – f. terminologiczny

фундування – fundowanie

функція – funkcja; дескриптивна ф. – f. deskrypcyjna; експресивна

ф. – f. ekspresyjna; конструктивна ф. – f. konstrukcyjna; прагматично-семантична ф. – f. pragmatyczno-semantyczna; пропозиціональна ф. – f. zdaniowa; референційна ф. – f. referencyjna; семіотична ф. – f. semiotyczna; сигніфікативна ф. – f. sygnifikacyjna; синтаксична ф. – f. syntaktyczna; стабілізаційна ф. – f. stabilizacyjna; схематизаційна ф. – f. schematyzacyjna; ф. позначення – f. znaczeniowa.

функтор – funktor; інтерпропозиціональний ф. – f. międzyzdaniowy; назвоутворюючий ф. – f. nazwotwórczy; реченнеутворюючий ф. – f. zdaniotwórczy

Х

характеризування – odznaczanie się

характеристика – charakterystyka; х. акцептувальності – ch. akseptowalności {когнітивна х.а. – kognitywna ch.a.; раціоналістична х.а. – racjonalistyczna ch.a.; соціологічна х.а. – socjologiczna ch.a.; сциєнтистична х.а. – scjentystyczna ch.a.}; х. інтерпретувальності – ch. interpretowalności {біхевіористична х.і. – behawioralna ch.i.;

еротетична х.і. – eroteczna ch.i.; операціональна х.і. – operacyjna ch.i. [о.х.і. у менталістичній п. – o.ch.i. w p. mentalistycznej; о.х.і. у фізикалістичній парафразі – o.ch.i. w parafrазie fizykalnej]; суб'єктивна х.і. – subiektywna ch.i.}; х. істинності – ch. prawdziwości {генетична х.і. – genetyczna ch.p. [г.х.і. у апробаційній і. – g.ch.p. w i. aprobacyjnej; г.х.і. у загальноприйнятій інтерпретації (сциєнтистична версія) – g.ch.p. w interpretacji aklamacyjnej (wersja scjentystyczna); г.х.і. у з.і. (універсальна в.) – g.ch.p. w interpretacji aklamacyjnej (w. uniwersalna)]; евіденційна х.і. – ewidencyjna ch.p. [е.х.і. у інтуїтивній інтерпретації – e.ch.p. w interpretacji intuicyjnej; е.х.і. у перцепційній і. – e.ch. p. w i. percepcyjnej; структурна х.і. – strukturalna ch.p. [с.х.і. у когеренційній інтерпретації – s.ch.p. w interpretacji koherencyjnej; с.х.і. у оперативній і. – s.ch.p. w i. operacyjnej]}; х. об'єктивності – ch. obiektywności {когнітивна х.о. – kognitywna ch.o. [к.х.о. у альтернативній версії – k.ch.o. w wersji alternatywnej; к.х.о. у детермінованій в. – k.ch.o. w wersji zdeterminowanej (к.х.о. у д.в. (інтуїтивна мутація) – k.ch.o. w w.z. (mutacja intuicyjna); к.х.о. у д.в. (перцептивна м.) – k.ch.o. w w.z. (m. percepcyjna); к.х.о. у д.в. (раціональна м.) – k.ch.o. w w.z. (m. racjonalna)]; к.х.о. у максимальній в. – k.ch.o. w wersji maksymalnej]; суб'єктивна х.о. – subiektywna ch.o.}; х. сенсовності – ch. sensowności {абстрактна х.с. – abstrakcyjna ch.s.; конгруенційна х.с. – kongruencyjna ch.s.

хиба – fałsz, nieprawda; онтична х. – f. ontyczny

хибність – fałszywość

хронометрія – chronometria

Ц

ціле – całość

ціль – cel

Ч

час – czas

часомісце – miejscochwila

частина – część; аналітична ч. – cz. analityczna; синтетична ч. – cz. syntetyczna

частка – częśćeczka

числення – rachunek; інтенціональні ч. – r. intensjonalny; ч.
кванторів – r. kwantyfikatorów; логічні ч. – r. logiczny {класичні л.
ч. – klasyczny r. l.}; r. ч. предикатів – predykatów
чіткість – ostrość
член – człón

Ш

шматок – kawałek
штрих – znamię

Я

явище – zjawisko

Q

quasi-монізм – *quasi*-monizm
quasi-предмет – *quasi*-przedmiot

Польсько-український словник термінів

А

abstrakcja – абстракція
abstrakt – абстракт
absurd – абсурд
agregat – агрегат
akauzalność – акаузальність
akcydens – акциденція
aksjomat – аксіомат
aksjomatyka – аксіоматика
aksjomatyzacja – аксіоматизація
amfibologia – амфіболія
analiza – аналіз; a. kategorialna – категоріальний а.
analogia – аналогія
analogizm – аналогізм; a. integralny – інтегральний а.; a. substan-
cjalny – субстанціональний а.
anarchizm – анархізм; a. metodologiczny – методологічний а.
antyirracjonalizm – антиіраціоналізм
archetyp – архетип
argument – аргумент
atom – атом
atomizm – атомізм; a. spascjalny – просторовий а.; a. substancjalny –
субстанціональний а.; a. temporalny – часовий а.
autorytet – авторитет
autotelizm – автотелізм; a. aksjologiczny – аксіологічний а.

В

banal – банальність
bełkot – белькотання
bezsensowność – безсенсовність
byt – буття; b. absolutny – абсолютне б.; b. czysto intencjonalny –
суто інтенціональне б.; b. fenomenalny – феноменальне б.; b. myślny –

фікційне б.; b. myślowy – психічне б.; b. realnie istniejący – реально існуюче б.; b. realny – реальне б.

bytowanie – буттявання; b. możliwe – можливе б.; b. niemożliwe – неможливе б.; b. niesprzeczne – несуперечливе б.; b. myślnie – фікційне б.; b. rzeczywiste – дійсне б.; b. sprzeczne – суперечливе б.

C

całość – ціле

cecha – риса

cel – ціль

charakterystyka – характеристика; ch. akceptowalności – х. акцептувальності {kognitywna ch.a. – когнітивна х.а.; racjonalistyczna ch.a. – раціоналістична х.а.; scjentystyczna ch.a. – сциєнтистична х.а.; socjologiczna ch.a. – соціологічна х.а.}; ch. interpretowalności – х. інтерпретувальності {behawioralna ch.i. – біхевіористична х.і.; erotetyczna ch.i. – еротетична х.і.; operacyjna ch.i. – операціональна х.і. [o.ch.i. w parafrazie fizykalistycznej – о.х.і. у фізикалістичній парафразі; o.ch.i. w p. mentalistycznej – о.х.і. у менталістичній п.]; subiektywna ch.i. – суб'єктивна х.і.}; ch. obiektywności – х. об'єктивності {kognitywna ch.o. – когнітивна х.о. [k.ch.o. w wersji alternatywnej – к.х.о. у альтернативній версії; k.ch.o. w w. maksymalnej – к.х.о. у максимальній в.; k.ch.o. w w. zdeterminowanej – к.х.о. у детермінованій в.; k.ch.o. w w.z. (mutacja intuicyjna) – к.х.о. у д.в. (інтуїтивна мутація); k.ch.o. w w.z. (m. percepcyjna) – к.х.о. у д.в. (перцептивна м.); k.ch.o. w w.z. (m. racjonalna) – к.х.о. у д.в. (раціональна м.)]; subiektywna ch.o. – суб'єктивна х.о.}; ch. prawdziwości – х. істинності {ewidencyjna ch.p. – евіденційна х.і. [e.ch.p. w interpretacji intuicyjnej – е.х.і. у інтуїтивній інтерпретації; e.ch. p. w i. percepcyjnej – е.х.і. у перцепційній і.]; genetyczna ch.p. – генетична х.і.; [g.ch.p. w interpretacji aklamacyjnej (wersja scjentystyczna) – г.х.і. у загальноприйнятій інтерпретації (сциєнтистична в.); g.ch.p. w i.a. (w. uniwersalna) – г.х.і. у з.і. (універсальна версія); g.ch.p. w i. aprobacyjnej – г.х.і. у апробаційній і.]; strukturalna ch.p. – структурна х.і. [s.ch.p. w interpretacji koherencyjnej – с.х.і. у когеренційній інтерпретації; s.ch.p. w i. operacyjnej – с.х.і. у оперативній і.]; ch.

sensowności – х. сенсовності {abstrakcyjna ch.s. – абстрактна х.с.; kongruencyjna ch.s. – конгруенційна х.с.}

chronometria – хронометрія

chwiejskość – несталість

chwila – мить

ciało – тіло

ciąg – серія

cudzołłów – лапки

czas – час; czasoprzestrzeń – простір-час

cząsteczka – частка

część – частина; cz. analityczna – аналітична ч.; cz. syntetyczna – синтетична ч.

człon – член

czynność – акт

D

definicja – дефініція; d. akceptowalności – д. акцептувальності {d.a. w parafrazie fakultatywnej – д.а. у факультативній парафразі; d.a. w p. obligatoryjnej – д.а. у обов'язковій парафразі [d.a. w p.o. (wariant lingwistyczny) – д.а. у о.п. (лінгвістичний варіант); d.a. w p.o. (w. ontologiczny) – д.а. у о.п. (онтологічний в.)]}; d. indukcyjna – індукційна д.; d. interpretowalności – д. інтерпретованості {d.i. w parafrazie instrumentalnej – д.і. у інструментальній парафразі [d.i. w p.i. (wersja alternatywna) – д.і. у і.п. (альтернативна версія); d.i. w p.i. (w. maksymalna) – д.і. у і.п. (максимальна в.); d.i. w p.i. (w. zdeterminowana: kompetencyjna lub subiektywna) – д.і. у і.п. (детермінована в.: компетентна або суб'єктивна)]; d.i. w p. wirtualnej – д.і. у віртуальній парафразі; [d.i. w p.w. (wersja alternatywna) – д.і. у в.п. (альтернативна версія); d.i. w p.w. (w. maksymalna) – д.і. у в.п. (максимальна в.); d.i. w p.w. (w. zdeterminowana: kompetencyjna lub subiektywna) – д.і. у в.п. (детермінована в.: компетентна або суб'єктивна)]}; d. kompetencji lingwistycznej – д. лінгвістичної компетенції {d.k.l. w wersji alternatywnej – д.л.к. у альтернативній версії; d.k.l. w w. maksymalnej – д.л.к. у максимальній в.; d.k.l. w w. zdeterminowanej – д.л.к. у детермінованій в.}; d. obiektywności – д. об'єктивності {pragmatyczna d.o. – прагматична д.о.

[p.d.o. w parafrазіе praktycystycznej – п.д.о. у практичній парафразі; p.d.o. w p.p. (wariant normalny) – п.д.о. у п.п. (нормальний варіант); p.d.o. w p.p. (w. redukcynny) – п.д.о. у п.п. (редукційний в.); p.d.o. w p. uylitarystycznej – п.д.о. в утилітарній п. [p.d.o. w p.u. (wariant normalny) – п.д.о. у у.п. (нормальний варіант); p.d.o. w p.u. (w. redukcynny) – п.д.о. у у.п. (редукційний в.); p.d.o. w wersji alternatywnej – п.д.о. у альтернативній версії; p.d.o. w w. maksymalnej – п.д.о. у максимальній в.; p.d.o. w w. scjentystycznej – п.д.о. у сцієнтистичній в.; p.d.o. w w. zdeterminowanej – п.д.о. у детермінованій в.]]; semantyczna d.o. – семантична д.о. [s.d.o. w parafrазіеformalistycznej – с.д.о. у формалістичній парафразі; s.d.o. w p. klasycznej – с.д.о. у класичній п. [s.d.o. w p.k. (wariant normalny) – с.д.о. у к.п. (нормальний варіант); s.d.o. w p.k. (w. redukcynny) – с.д.о. у к.п. (редукційний в.); s.d.o. w p.k. (w.r. alternatywny) – с.д.о. у к.п. (альтернативний п.в.); s.d.o. w p.k. (w.r. maksymalny) – с.д.о. у к.п. (максимальний п.в.); s.d.o. w p.k. (w.r. zdeterminowany) – с.д.о. у к.п. (детермінований п.в.)]; s.d.o. w p. nihilistycznej – с.д.о. у нігілістичній п.; syntaktyczna d.o. – синтаксична д.о.; s.d.o. w p. inferencyjnej – с.д.о. у інференційній п.; w p. kongruencyjnej – с.д.о. у конгруєнційній п.; d. prawdy – д. істини; klasyczna d.p. – класична д.і.; pragmatyczna d.p. – прагматична д.і.; p.d.i. w interpretacji instrumentalistycznej – п.д.і. у інструментальній інтерпретації; p.d.i. w i.i. (wersja absolutna: mocniejsza i słabsza) – п.д.і. у і.і. (абсолютна версія: сильніша і слабша); p.d.i. w i.i. (w. relatywna) – п.д.і. у і.і. (релятивна в.); p.d.i. w i. praktycystycznej – п.д.і. у практичній і.; p.d.i. w i.p. (wersja absolutna: mocniejsza i słabsza) – п.д.і. у п.і. (абсолютна версія: сильніша і слабша); p.d.i. w i.p. (w. relatywna) – п.д.і. у п.і. (релятивна в.); p.d.i. w i. uylitarystycznej – п.д.і. у утилітарній і.; p.d.i. w i.u. (wersja absolutna: mocniejsza i słabsza) – п.д.і. у у.і. (абсолютна версія: сильніша і слабша); p.d.i. w i.u. (w. relatywna) – п.д.і. у у.і. (релятивна в.); semantyczna d.p. – семантична д.і.; s.d.p. w interpretacji formalistycznej – с.д.і. у і. формалістичній інтерпретації; s.d.p. w i. klasycznej – с.д.і. у класичній і.; syntaktyczna d.p. – синтаксична д.і.; s.d.p. w interpretacji inferencyjnej – с.д.і. у інференційній інтерпретації; s.d.p. w i. kongruencyjnej – с.д.і. у конгруєнційній і.; s.d.p. w i. limitowanej – с.д.і. у обмеженій і.; s.d.p. w

i. radykalnej – с.д.і. у радикальній і.; d. przez abstrakcję – д. через абстракцію; d. przez postulaty – д. через постулати; d. redukcynna – редукційна д.; d. rekurencyjna – рекурентна д.; d. sensowności – д. сенсовності; d.s. w parafrазіе dystrybtywnej – д.с. у дистрибутивній парафразі; d.s. w p. pasywnej – д.с. у пасивній п.; d.s. w p. relacjonalnej – д.с. у реляційній п.; d. uwikłana – ускладнена д.

dekorelacja – декореляція
demonstracja – демонстрація
demonstrowanie – демонстрування
denotacja – денотація
deskrypcja – дескрипція
desygnat – десигнат
desygnowanie, oznaczanie – позначення
deszyfrowanie – розшифрування
determinacja – детермінація
determinizm – детермінізм; d. integralny – інтегральний д.
deontymematyzacja – дезентимемізація
diagnoza – діагноза
dogmatyzm – догматизм; d. ekstraspekjonistyczny – екстра-спекціоністський д; d. spekulatywistyczny – спекулятивістичний д.
domniemanie – презумпція
dyrektywa – директива
dyskusja – дискусія
dyspozycja – диспозиція; d. interpretacyjna – інтерпретаційна д.
dystynkcja – дистинкція
działanie – дію
dziedzina – область; dz. przedmiotowa – предметна о.

Е

efektualizm – ефектуалізм
egzegeza – екзегеза
egzemplifikacja – екземпліфікація
egzemplifikowanie – екземпліфікування
eksplanacja – експланація
eksplikacja – експлікація
eksprymat – експримат

ekstramentalność – екстраментальність
ekstraspekcjonizm – екстраспекціонізм
eliminacja – елімінація
eliptyczność – еліптичність
empiryczność – емпіричність
entymemat – ентимема
epistemologia – епістемологія
esencjalizm – есенціалізм

F

fakt – факт
falsyfikacjonizm – фальсифікаціонізм
fałsz – неправда, хіба; f. ontyczny – онтична х.
fałszywość – хибність
fantazja – фантазія
fatalizm – фаталізм; f. historiozoficzny – історіософський ф.
fenomenizm – феноменізм
fideo-ekstraspekcjonizm – фідео-екстраспекціонізм
fikcyjność – фіктивність
filozofia – філософія; f. języka – ф. мови
finityzm – фінітизм; часовий ф.; f. substancjalny – субстанційно-
нальний ф.
fizykalizm – фізикалізм
forma, kształt – форма; k. bogaty – багата ф.; k. ubogi – бідна ф.
formalizacja – формалізація
formuła – формула; f. logiczna – логічна ф.
fraz – фраза
frazes – кліше, порожня фраза
fundament – фундамент; f. terminologiczny – термінологічний ф.
fundowanie – фундування
funkcja – функція; f. deskrypcyjna – дескриптивна ф.; f. eks-
presyjna – експресивна ф.; f. konstrukcyjna – конструктивна ф.; f.
pragmatyczno-semantyczna – прагматично-семантична ф.; f. referen-
cyjna – референційна ф.; f. schematyzacyjna – схематизаційна ф.; f.
semiotyczna – семіотична ф.; f. stabilizacyjna – стабілізаційна ф.; f.
sygnifikacyjna – ф. сигніфікативна; f. syntaktyczna – синтаксична

ф.; f. zdaniowa – пропозиційна ф.; f. znaczeniowa – ф. позначен-
ня функтор – функтор; f. międzyzdaniowy – інтерпропозиційний
ф.; f. nazwotwórczy – назвоутворюючий ф.; f. zdaniotwórczy – ре-
ченнеутворюючий ф.

G

gatunek – рід
generalizator – генералізатор
gradacja – градація
gramatyka – граматики; g. kategorialna – категоріальна г.
gwarant – гарант
gwarantowanie – гарантування

H

heterotelizm – гетеротелізм; h. aksjologiczny – аксіологічний г.
hipostaza – гіпостаз, гіпостазування
hipoteza – гіпотеза
horyzont – горизонт

I

idea – ідея
ideacja – ідеація
idealizacja – ідеалізація
idealizm – ідеалізм
idiogenizm – ідіогенізм; i. semiotyczny – семіотичний і.
ilość – кількість
imię – ім'я; i. własne – власне і.
implikacja – імплікація; i. materialna – матеріальна і.
indywiduum – індивід
indywidyzm – індивідизм
infinicja – інфінітація
inkompatybilność – суперечливість
integracja – інтеграція
inteligibilność – інтелігібельність
interkognitywność – інтеркогнітивність

interpretatywność – інтерпретативність
interpretacja – інтерпретація; i. ekspresyjna – експресивна i.; i. estetyczna – естетична i.; i. hermeneutyczna – герменевтична i.; i. humanistyczna – гуманістична i.; i. imaginatywna – імагінативна i.; i. logiczna – логічна i.; i. psychoanalityczna – психоаналітична i.; i. psychologiczna – психологічна i.; i. symboliczna – символічна i.; i. teleologiczna – телеологічна i.

interpretowalność – інтерпретованість
intuicja – інтуїція; i. epistemologiczna – епістемологічна i.; i. ontologiczna – онтологічна i.; i. semiotyczna – семіотична i.
irracjonalizm – ірраціоналізм
istnienie – існування; i. intencjonalne – інтенціональне i.; i. rzeczywiste – дійсне i.
istota – сутність
istotność – сутність

J

jednostka – одиниця
język – мова; j. naturalny – природна м.; j. potoczny – природна м.; j. standardowo sformalizowany – стандартно формалізована м.

K

kategoria – категорія; k. epistemologiczna – епістемологічна к.; k. ontologiczna – онтологічна к.; k. semantyczna – семантична к.; k. syntaktyczna – синтаксична к.; k. znaczeniowa – значеннєва к.
kategoryzacja – категоризація
kauzalizm – каузалізм
kawałek – шматок
kłamstwo – брехня
kodowanie – кодування
koincydencja – коінциденція
koło – коло; błędne k. – порочне к.
kompetencja – компетенція; k. linwistyczna – лінгвістична к.
konceptualizm – концептуалізм
konformizm – конформізм
konieczność – необхідність

koniunkcja – кон'юнкція
konkret – конкрет
konkretyzm – конкретизм
konotacja – конотація
konsekwencja – наслідок, послідовність; k. kontrintuicyjna – контрінтуїтивний н.; k. logiczna – логічний н.
konstrukcja – конструкція
kontekst – контекст; k. kategorialny – категоріальний к.; k. kauzalny – каузальний к.; k. koincydentalny – коінцедентальний к.; k. konceptualny – концептуальний к.; k. konstytucjonalny – конституціональний к.; k. kwintesencjalny – квінтесенціальний к.
konwencja – конвенція; k. terminologiczna – термінологічна к.
konwertowanie – конвертування
koordynacja – координація; k. wertykalna – вертикальна к.
korelacja – кореляція
korelat – корелят
kosmologia – космологія
kryterium – критерій
krytycyzm – критицизм
krytyka – критика; k. filozoficzna – філософська к.
kształt – форма
kwantyfikacja – квантифікація
kwantifikator – квантор; k. egzystencjalny – екзистенціальний к.; k. mały – малий к.; szczegółowy – частковий к.

L

limitowanie – лімітування
leżenie – лежання
logicyzm – логіцизм
logika – логіка; l. wolna – вільна л.
logistyka – логістика

Ł

łańcuch – ланцюг; ł. przyczynowo-skutkowy – причинно-наслідковий л.
łącznik – сполучник

M

manifestacja – маніфестація
manifestat – маніфестат
matematyzacja – математизація
mentalność – ментальність
mereologia – мереологія
metafizyka – метафізика
metafora – метафора
metaforyzowanie – метафоризування
metodologia – методологія; m. nauk – м. наук
metonimia – метонімія
miejsce – місце; m. składniowe – синтаксичное м.
miejscochwila – часомісце
mieszczenie się – містення
mniemanie – припущення
mnogość – множина
mobilizm – мобілізм
model – модель
modelowanie – моделювання
modyfikacja – модифікація
molekuła – молекула
monizm – монізм; m. egzystencjalny – екзистенціальний м.;
umiarkowany m.e. – поміркований е.м.
monokauzalizm – монокаузалізм
monokognitywność – монокогнітивність
motywacja – мотивація
możliwość – можливість
mówienie – висловлення; m. bezpośrednie – безпосереднє в.; m.
pośrednie – посереднє в.
multiplikacja – множення
myśl – думка

N

nadzbior – надмножина
należenie, przynależenie – належність, приналежність
napis – напис

natura – природа; n. diagnostyczna – діагностична п.
nazywanie – називання
nazwa – назва; n. abstrakcyjna, oderwana – абстрактна н.; n. jednolita – єдина н.; n. ogólna – загальна н.; n. pusta – порожня н.; n. urojona – видумана н.

negacja – заперечення; n. przynazwowa – з. при назві
neutralizacja – нейтралізація

nic – ніщо

nicość – відсутність буття

niebyt – небуття

nieefektywność – неефективність

nieodwieczność – неодвічність

nieokreśloność – невизначеність

nieostrość – нечіткість

niepojętość – незбагненність

nieprawda – неправда, хіба

niesamodzielność – несамотійність

niewieczność – невічність

niewiedza – незнання

niezawisłość – невідлеглисть

niezgodność – невідповідність

nihilizm – нігілізм; n. epistemologiczny – епістемологічний н.

nominalizm – номіналізм

nonsens – нонсенс

nośnik – носій

noumen – ноумен

O

obecność – присутність

obiekt – об'єкт

obiektywizm – об'єктивізм; o. metodologiczny – методологічний о.

obiektywność – об'єктивність

obraz – образ

obrazowanie – зображування

obserwable – спостережувальник

obserwator – обсерватор; o. wiarygodny – вірогідний о.

obserwowalność – спостережувальність
 obszar – площа
 oczywistość – очевидність
 oddziaływanie – впливання
 oddzielenie – відокремлення, виділення
 odmawianie – відмовляння
 odniesienie – віднесення
 odpowiedniość – відповідність
 odpowiedzialność – відповідальність; o. za słowo – в. за слово
 odrywanie – відчуження
 odrzucenie – відкидання
 odtwarzanie – відтворювання
 odznaczanie się – характеризування
 ogół – загал
 okazjonalizm – okazionalizm
 okres – період
 określalność – визначеність
 ontologia – онтологія
 operator – оператор; o. kwalifikujący – кваліфікуючий о.; o. kwantyfikujący – квантифікуючий о.
 opis – опис
 opisanie – описання
 oporność – опірність
 oryginalność – оригінальність
 orzecznik, predykat – предикат
 orzekanie – передбачення
 osiągnięcie – досягнення
 osoba – особа
 ostrość – чіткість
 oznaczanie – позначення

P

panagnostycyzm – панагностицизм
 pandeterminizm – пандетермінізм; p. metafizyczny – метафізич-
 ний п.
 parafraza – парафраза

partycja – розчленування
 partykularność – партикулярність
 partykularyzator – партикуляризатор
 percepcja – перцепція
 perspektywa – перспектива; p. metafizyczna – метафізична п.
 piętno – мітка
 pleonazm – плеоназм
 pluralizm – плюралізм
 pochodność – похідність
 poczucie – відчуття, почуття; p. językowe – мовні в.; p. koniecz-
 ności – п. необхідності
 podobieństwo – подібність
 podrzędność – підпорядкування
 podstawienie – підстановка
 podzbiór – підмножина
 podział – розподіл
 pogląd – погляд
 pojmowanie – осмислення
 pokazywanie – показування
 polisemia – полісемія
 polisemiczność – полісемія
 połączenie – пов'язання
 poprawność – правильність
 poprzedzanie – передування
 poręka – запорука
 posiadanie – посідання
 powiadamianie – повідомлювання
 powstanie – виникнення
 powszechnik – універсале
 poznawalność – пізнаваність; p. zmysłowa – чуттєва п.
 późniejszość – пізнішість
 prawda – істина; p. ontyczna – онтична і.
 prawdziwość – істинність
 prawidłowość – регулярність
 prawo – закон; p. fizyczne – фізичний з.; p. logiczne – логічний з.
 prawomocność – правомірність

precyzacja – прецизація
 precyzja – точність; p. artykulacyjna – артикуляційна т.
 predykatywność – предикативність
 prelimitowanie – прелімітування
 presuponowanie – припускання
 prezentowanie – презентація
 problem – проблема; p. metafizyczny – метафізична п.
 prostota – простота; p. atrybutywna – атрибутивна п.; p. globalna –
 глобальна п.; p. materialna – матеріальна п.; p. ontologiczna –
 онтологічна п.; p. partytywna – партитивна п.; p. semiotyczna – семи-
 отична п.; p. strukturalna – структурна п.
 przeciwdziałanie – контробласть
 przedmiot – предмет; p. abstrakcyjny – абстрактний п.; p. czaso-
 wy – часовий п.; p. fikcyjny – фіктивний п.; p. fizyczny – фізичний
 п.; p. intencjonalny – інтенціональний п.; p. konkretny – конкретний п.;
 p. kruchy – хиткий п.; p. możliwy – можливий п.; p. niepodzielny – не-
 подільний п.; p. ograniczony – обмежений п.; p. określony – окрес-
 лений п.; p. powszechny – повсюдний п.; p. przestrzenny – просто-
 ровий п.; p. przygodny – випадковий п.; p. realny – реальний п.; p.
 rzeczywisty – дійсний п.; p. substancjalny – субстанціональний п.;
 p. szczelny – щільний п.; p. wiekuisty – вічний п.; p. wyodrębniony –
 виділений п.; p. zwarty – цілісний п.
 przedmiotowość – предметність
 przedstawienie – представлення
 przejście – перехід
 przekład – переклад; p. radykalny – радикальний п.
 przekonanie – переконання
 przekrój – зріз; p. momentalny – моментальний з.
 przekształcenie – перетворення
 przemieszczanie się – переміщення
 przestrzeń – простір
 przeszłość – минуле
 przeświadczenie – переконання
 przezroczystość – прозорість
 przeżycie – переживання
 przyczyna – причина; Pierwsza P. – Перша П.

przyjęcie – прийняття
 przypadek – акциденція, випадковість
 przypisywanie – приписування
 przyporządkowanie – припорядкованість
 przypuszczenie – припущення
 przyszłość – майбутнє
 przysługiwanie – притаманність
 pytanie – питання

Q

quasi-monizm – quasi-монізм
 quasi-przedmiot – quasi-предмет

R

rachunek – числення; r. intensjonalny – інтенціональні ч.; r. kwan-
 tyfikatorów – ч. кванторів; r. logiczny – логічні ч.; klasyczny r. l. –
 класичні л. ч.; r. predykatów – ч. предикатів
 racja – підстава; r. dostateczna – достатня п.
 racjonalność – раціональність; r. dyskursu – р. дискурсу
 realizm – реалізм; r. atrybutywny – атрибутивний п.; r. metafi-
 zyczny – метафізичний п.; r. spacjalny – просторовий п.; r. substan-
 cjalny – субстанціональний п.; r. temporalny – часовий р.
 realność – реальність
 receptywnizm – рецептивізм
 redukcja – редукція; ontologiczna r. kategorialna – онтологічна
 категоріальна р.
 redukowalność – звідність
 reguła – правило; r. anty-homerycka – анти-гомеричне п.; r. anty-
 sybiliczna – анти-сивілічне п.; r. dedukcyjna – дедуктивне п.; r.
 inferencyjna – п. висновку; r. semantyczna – семантичне п.
 reizm – реїзм
 rekonstrukcja – реконструкція
 rekorelacja – рекореляція
 relacja – відношення; r. asymetryczna – асиметричні в.; r. atran-
 zytna – атранзитивні в.; r. syntaktyczna – синтаксичні в.; r. tranzy-
 tywna – транзитивні в.

relatywizm – релятивізм; r. temporalny – часовий р.
 reprezentacja – репрезентація
 reprodukowanie – репродукування
 rodzaj – вид
 rozczłonkowanie – розчленування
 rozpoznawanie – розпізнання
 rozłączność – роздільність
 rozsądek – розум
 rozstrzygnięcie – вирішення
 rozstrzygalność – розв’язувальність
 rozumienie – розуміння; r. aktualne – актуальне р.; r. dyspozy-
 cyjne – диспозиційне р.; r. esencjonalne – сутнісне р.; r. funkcjo-
 nalne – функціональне р.; r. habitualne – хабітуальне р.; r. identyfi-
 kacyjne – ідентифікаційне р.; r. indulgencyjne – індульгенційне р.; r.
 inskrypcyjne – інскрипційне р.; r. intuicyjne – інтуїтивне р.; r. jasne –
 ясне р.; r. kategorialne – категоріальне р.; r. kauzalne – каузальне р.;
 r. koincydentalne – коінцендентальне р.; r. konceptualne – концепту-
 альне р.; r. konstytucjonalne – конституціональне р.; r. kwintesencjo-
 nalne – квінтесенціональне р.; r. naoczne – наочне р.; r. procesual-
 ne – процесуальне р.; r. strukturalne – структурне р.; r. ścisłe – точне
 р.; r. twórcze – творче р.; r. wierne – вірне р.; r. właściwe – правильне
 р.; r. wybiórcze – вибіркове р.; r. wyraźne – виразне р.
 rozumowanie – розумування
 równoczesność – рівночасність; r. absolutna – абсолютна р.
 równoważność – еквівалентність
 rzecz – річ
 rzeczownik – іменник; rz. odsłowny – віддієслівний і.
 rzeczywistość – дійсність

S

samodzielność – самостійність
 samoistność – самоістність
 sąd – судження
 scalanie – з’єднання
 semiotyka – семіотика; s. logiczna – логічна с.
 sensowność – сенсовність

sensualizowanie – сенсуалізування
 skład – склад; s. jednorodny – однорідний с.; s. różnorodny – різ-
 норідний с.
 składnia – синтаксис
 składnik – складник
 skończoność – скінченність
 skutek – ефект
 słowo – вираз, слово
 słówko – слово; s. ilościowe – кількісне с.; s. jakościowe – якісне с.
 somatyzm – соматизм
 spekulacja-fideo-ekstraspekjonizm – спекуляціо-фідео-екстра-
 спекціонізм
 spełnianie – виконання
 spójność – конгруентність
 sposób – спосіб; s. bytowania – с. буттявання
 spostrzeżenie – сприймання
 spójka – сполучник; s. międzyzdaniowy – інтерпропозиційний
 с., міжреченнєвий с.
 spójnik – сполучник
 spójność – конгруентність
 sprawdzian – перевірка
 sprzeczność – суперечність; s. wewnętrzna – внутрішня с.
 stan – стан; s. rzeczy – с. речей
 stanowienie – становлення
 status – статус; s. metafizyczny – метафізичний с.
 stopniowość – градуовальність
 stosunek – відношення
 streszczenie – скорочування
 struktura – структура; s. kategorialna – категоріальна с.
 stwierdzanie – стверджування, перелік
 subiektywizm – суб’єктивізм; s. metodologiczny – методологічний с.
 subiektywność – суб’єктивність
 subkategoria – субкатегорія
 substancja – субстанція
 substancjalizm – субстанціоналізм
 subsystencja – субсистенція

super-reguła – суперправило; s.-r. anty-pytyjska – анти-піфійське
 с.-п.
 suponowanie – допускання
 supozycja – супозиція, припущення
 swoistość – своєрідність
 sygnalizacja – сигналізація
 sygnifikacja – сигніфікація
 sygnifikat – сигніфікат
 symbol – символ
 symbolizowanie – символізація; символізування
 synkategoremат – синкатегоремат
 synonimiczność – синонімічність
 system – система; s. formalna – формальна с.
 sytuacja – ситуація; s. rzeczywista – дійсна с.; s. urojona – уявна с.
 szkielet – скелет; sz. metodologiczny – методологічний с.

Ś

świat – світ ; ś. rzeczywisty – дійсний, реальний с.

T

tabelaryzowanie – табеляризування
 takozsamość – буття-таким-же
 tautologia – тавтологія
 tekst – текст
 teleologizm – телеологізм; t. temporalny – часовий т.
 teo-fenomenizm – тео-феноменізм
 teoria – теорія; t. klas – т. класів; t. mnogości – т. множин; t. modeli – т. моделей; t. poznania – т. пізнання; t. stosunków – т. відношень; t. s. konieczności – т. в. необхідності; t. całości – т. цілості; t. szeregów – т. послідовностей
 terażniejszość – теперішнє
 termin – термін; t. obserwacyjny – обсерваційний т.
 teza – твердження, теза
 tkwienie – знаходження всередині чогось
 to, co dane – те, що дане; t. co dobierane – те, що підбирається
 tozsamość – тотожність

transdenotacja – трансденотація
 transfiguracja – трансфігурація
 transfordenotacja – трансфорденотація
 transforkonotacja – трансконотація
 transforkodenotacja – трансфорконотація
 transkodenotacja – транскоденотація
 transformacja – трансформація; t. gramatyczna – граматична т.
 translacja – трансляція
 transmutacja – трансмутація
 transsymbolizacja – транссимволізація
 transpozycja – транспозиція
 trawestacja – травестація
 treść – зміст; t. charakterystyczna nazwy – характеристичний з.
 назви; t. wyrażenia – з. виразу
 triada – триада; t. semiotyczna – семіотична т.
 trwanie – тривання
 twierdzenie – твердження, теза
 tworzywo – матеріал
 typ – тип

U

ufundowanie – обґрунтування; u. empiryczne – емпіричне о.
 ukierunkowanie – напрямок
 układ – перелік, система, структура
 ultraanalogizm – ультрааналогізм
 ultradeterminizm – ультрадетермінізм
 unikaualizm – унікауалізм
 uniwersale – універсалія
 uniwersalo-teo-fenomenizm – універсало-тео-феноменізм
 upraszczanie – спрощення
 ustanowienie – встановлення
 uszczegółowienie – деталізація
 uświadamianie sobie – усвідомлення себе
 uylitaryzm – утилітаризм; u. epistemologiczny – епістемологічний у.
 uwarunkowanie – обумовлене

uznawanie – визнання
używanie – вживання; sposób u. – спосіб в.

W

wadliwość – недолік
wariablizm – варіабілізм
wartość – оцінка, цінність; w. logiczna – логічна ц.
warunek – умова; w. dostateczny, wystarczający – достатня у.
ważność – важливість
wątek – лінія
wcześniejszość – ранішність
werbalizm – вербалізм
wgląd – інтуїція
wiera – віра
wiązanіe – зв'язування
wiedza – знання
wieloznaczność – багатозначність
więź – зв'язок; w. następca – наслідковий з.; w. niezbędna – з. необхідності; w. objawowa – симптоматичний з.; w. przyczynowa – причинний з.; w. rodzajowa – видовий з.; w. współwystępowanie – співбуттєвий з.; w. znakowa – знаковий з.; w. warunkowa – умовний з.
własność – властивість; w. niezmienna – незмінна в.; w. stała – стала в.
właściwość – властивість
wnioskowanie – вивід
wskazywanie – вказування; w. gestualne – в. жестом; w. werbalne – вербальне в.
współistnienie – співіснування
współoznaczanie – співпозначення
wszechświat – всесвіт
wycinek – відсікання
wyjaśnianie – пояснення; w. analityczne – аналітичне п.
wymóg – вимог
wynikanie – виникання
wyobrażanie sobie – уявлювання
wyodrębnienie – виділення

wypełnienie – заповнення
wypowiedź – висловлення; w. bezpośrednia – безпосередня в.; w. fałszywa (nieprawdziwa) – помилкова (неправдива) в.; w. pośrednia – посередня в.; w. prawdziwa – правдива в.

wyraz – слово

wyrażanie – вираження

wyrażenie – вираз; w. analityczne – аналітичний в.; w. chwiejne – хиткий в.; w. intensjonalne – інтенціональний в.; w. jednoznaczne – однозначний в.; w. kontradiktoryczne – контрдикторний в.; w. mgliste – туманный в.; w. niedookreślone – недоокреслений в.; w. niedorzeczne – недоречний в.; w. niedosłowne – недослівний в.; w. niejasne – неясний в.; w. niejednoznaczne – неоднозначний в.; w. nieostre – негострий в.; w. nieprzedmiotowe – безпредметний в.; w. nieprzejrzyste – непрозорий в.; w. niespoiste – неконгруентний в.; w. niestale – несталый в.; w. nieściśle – неточний в.; w. niewłaściwe – невластивий в.; w. niewyraźne – невиразний в.; w. niezborne – незбірний в.; w. niezupełne – неповний в.; w. nonsensowne – безглуздий в.; w. ogólniowe – поверховний в.; w. proste – простий в.; w. przenośne – переносний в.; w. puste – порожній в.; w. rozmyte – розмитий в.; w. rzeczownikowe – іменник; w. sprzeczne wewnętrzne – внутрішньо суперечливий в.; w. stałe – сталий в.; w. złożone – складний в.; w. zmienne – змінний в.

występowanie – знаходження

wytwór – витвір

wyznaczanie – визначення

względność – відносність

wzorzec – взірець

Z

zaangażowanie – заангажованість; z. ontologiczne – онтологічна з.
zachodzenie – буття-трапляючим
zajmowanie – займання
zakres – обсяг; z. zmienności – о. змінності
zależność – залежність
założenie – припущення
zamienialność – заміщуваність

zapamiętanie – запам’ятовування
 zasada – принцип; z. ekonomii myślenia – п. економії мислення;
 z. nieomyślności – п. безпомилковості; z. racjonalności asercji – п. раціональності асерції; z. roztropności – п. розсудливості; z. wszechwiedzy – п. всезнайства
 zastąpienie – заміна
 zawartość – вміст
 zawieranie się – включення
 zawisłość – підлеглисть
 zawodność – ненадійність
 zbiór – множина
 zdanie – речення; z. analityczne – аналітичні п.; z. fałszywe – хибні п.; z. prawdziwe – істинні п.; z. wewnętrznie sprzeczne; внутрішньо суперечливе п.; z. warunkowe – умовне п.
 zdarzenie – подія
 zdeterminowanie – здетермінування
 zespół – комплекс
 zginiecie – зникнення
 ziarnistość – зернистість
 zjawisko – явище
 złożenie – складення
 złożoność – складність; z. atrybutywna – атрибутивна с.; z. partytywna – партитивна с.
 złudność – помилковість
 zmiana – зміна
 zmienna – змінна
 znaczenie – значення; z. dosłowne – дослівне з.; z. przenośne – переносне з.
 znacznik – позначка
 znajdowanie się – знаходження
 znak – знак
 znamię – штрих
 zobowiązanie – зобов’язання; z. metafizyczne teorii – метафізичне
 з. теорії
 zrozumiałość – зрозумілість
 zwrot – зворот

Яцек Юліуш Ядацький (р. н. 1946, Пухачув біля Любліна) – філософ і піаніст, титулярний професор, в 1974-2016 роках – працівник Інституту філософії Варшавського університету, а в 2001-2009 роках – також Вищої школи соціальної психології у Варшаві. Автор с.і. книг: *Spór o granice poznania. Prolegomena do epistemologii* (1985), *O rozumieniu. Z filozoficznych podstaw semiotyki* (1989), (зі Здзіславом Августиньком) *Possible ontologies* (1993), *Sławni Wilnianie. Filozofowie* (1994), *Metafizyka i semiotyka. Studia prototeoretyczne* (1996), *Orientacje i doktryny filozoficzne. Z dziejów myśli polskiej* (1998), *Aksjologia i semiotyka. Analizy i polemiki* (2003), *From the viewpoint of the Lvov-Warsaw School* (2003), *Polish analytical philosophy. Studies on its heritage* (2009), *Metodologia i semiotyka. Idee – metody – problemy* (2010), (з Анною Брожек) *Fryderyk Chopin: środowisko społeczne – osobowość – światopogląd – założenia twórcze* (2010), (з Анною Брожек і Маріаном Пшеленцьким) *W poszukiwaniu najwyższych wartości* (2011), *Being and duty. The contribution of 20th-century Polish thinkers to the theory of imperatives and norms* (2013), *Filozofia polska XIX i XX wieku. T. I-II* (2015), *Polish philosophy of the 19th and 20th centuries. Heritage studies* (2015), *Filozofia wileńska XIX i XX wieku* (2016) і *Stanisław Leśniewski, geniusz logiki* (2016). Українською мовою опублікував, між іншим, статтю „Про філософські погляди Леона Хвістека” (1990), а також зредагував (з Іваном Вакарчуком) збірку „Філософські проблеми науки” (2010). У 2017 році нагороджений Львівським університетом Медаллю Івана Франка.

Яцек Юліуш Ядацький

Метафізика і семіотика

Прототеоретичні дослідження

Переклали: Борис Домбровський і Степан Іваник
Переглянув і удосконалив переклад: автор

Кам'янець-Подільський 2019

Літературна редакція: Максим Дзінера,
Марія Пона, Катерина Медвідь
Комп'ютерна верстка: Наталія Кальченко
Обкладинка: Андрій Кальченко
Формат 60х84/16. Умовн. друк. арк. 20,5.
Підписано до друку 20.08.2019
Наклад 100 прим. Зам. №

Віддруковано ТОВ „Друкарня „Рута”
(свід. Серія ДК №4060 від 29.04.2011 р.)
м. Кам'янець-Подільський, вул. Руслана Коношенка, 1
тел. (038)494-22-50, drukruta@ukr.net